

**T. C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ**

**TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE
GAYRİMÜSLİMLER**

NAZLI ALTUNSOY

TEZ DANIŞMANI:
PROF. DR. MESUT AYAR
İKİNCİ TEZ DANIŞMANI:
DOÇ. DR. ERKAN GÖKSU

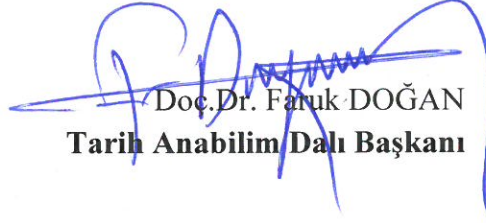
TEMMUZ 2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı öğrencisi Nazlı ALTUNSOY'un "Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler" başlıklı tezi 09/07/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

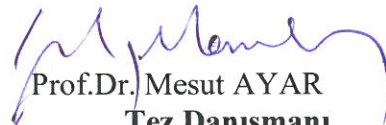
Dr.Öğr.Üyesi Yasin ÇAKIREL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Doktora derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığını onaylarım.

Doç.Dr. Faruk DOĞAN
Tarih Anabilim Dalı Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Doktora derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

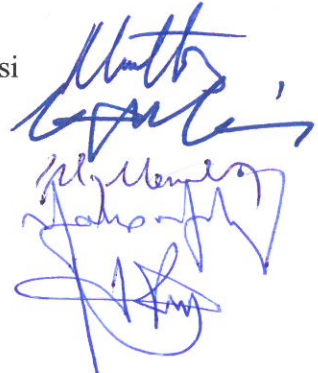

Doç.Dr. Erkan GÖKSU
İkinci Tez Danışmanı

Prof.Dr. Mesut AYAR
Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri:

Prof.Dr. Mustafa DAŞ
Prof.Dr. Haşim ŞAHİN
Prof.Dr. Mesut AYAR
Doç.Dr. Yakup YILMAZ
Dr.Öğr.Üyesi Raif İVECAN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Nazlı ALTUNSOY

09.07.2019

ÖZ

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE GAYRİMÜSLİMLER

ALTUNSOY, Nazlı

Doktora, Tarih

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Mesut Ayar

İkinci Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Erkan GÖKSU

Temmuz 2019

Türkiye Selçukluları öncülüğünde 11-13. yüzyıllar arasında *Anadolu* coğrafyasının *Türkiye* olarak isimlendirilmesine giden süreç, farklı alanlarda pek çok değişimin birlikte yaşandığı tarihteki ender dönüşümlerden birisidir. Bu değişimden en çok etkilenen de şüphesiz coğrafyadaki yerli gayrimüslim halk olmuştur. Ancak Selçuklu uygulamalarına bakıldığı zaman, hem Anadolu'yu vatan tutmaya çalışan Selçuklu Türklerinin, hem de gayrimüslim halkın var olma mücadelesinde oldukları, ihtiyaçların iki tarafı birbirine yakınlaştırdığı, saray ve toplum hayatında özgürlükçü ortamın oluşturulması ile iki tarafın kaynaşmasının ve dönüşümün en az sancı ile gerçekleştiği görülmektedir. Zira toplum nezdinde ortak yaşam alanları ve evlilikler bu kaynaşmayı güçlendirmekte, gayrimüslimler devletin en alt memuriyetinden vezirliğe kadar kendilerine yer bulabilmekteydi. Selçuklular, uygulamalarını İslam hukukuna dayandırmakla beraber, İslamiyetten önceki Türk kültür öğelerinden de kopmayarak şer'î ve örfî hukukun uygulanmasına yönelik özgün örnekler sunmuş, çokkültürlü ve birlikte yaşam uygulamalarına dair günümüze ulaşan değerli örnekler bırakmıştır.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, gayrimüslimler, Anadolu, İslam hukuku, birlikte yaşam kültürü.

ABSTRACT

NON-MUSLIMS IN THE PERIOD OF TURKEY SELJUKS

ALTUNSOY, Nazlı

Phd, History

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Mesut Ayar

Second Thesis Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Erkan GÖKSU

July 2019

The period between the centuries 11-13th, which would make the Anatolian land named “Turkey” in the future, is one of the rare transformation in history which in many changes occurred in different fields at the same time under the leadership of the Turkey Seljuks. The ones whom affected from those changes undoubtedly were the local non-muslims people. However, when practises of the Seljuks is analysed, it is highly possible to see that Seljuks were trying to make the Anatolian land their homeland both non-muslims were striving to survive, this kind of their mutual needs made them close to each other. And also by way of libertarian atmosphere was formed and observed in the palace and in the public life, made the transformation and uniting of people quite easier. The sharings likewise common living areas and marriages between two groups made the relationship close as a result non-muslims gained a place in the state from lowermost officer to the top vizier. Although the Seljuks based their practises to the Islamic life, because of they were still connected with the customs of pre-Islamic peiod they succeed to make good mixture of those two cultures. So that, they left the valuable examples provided multicultural practises of everyday and common life to the extend.

Key Words: Seljuks, Non-muslims, Anatolia, Islamic law, Multicultural society.

ÖNSÖZ

Bu tez, “Anadolu” coğrafyasının Türklerin vatan tutması hadisesiyle “Türkiye”ye dönüşmesi sürecinin nasıl gerçekleştiği hakkındadır. Bu süreç, coğrafyanın en büyük Türk devleti olan Türkiye Selçukluları merkezinde incelenecektir. Türkiye Selçukluları yönetiminde bölgedeki gayrimüslimlerin birey ve toplum olarak nasıl muamele gördükleri, ne gibi uygulamalara tâbi tutuldukları, dönüşümün ne derece sancılı geçtiği konularına odaklanılacaktır. Tez, olabildiğince çok örnekle desteklenmeye çalışılacaktır; ancak dönemin her ayrıntısına yer verileceği gibi bir iddia söz konusu değildir.

Bu süreci anlamak için aşağıdaki sorulara cevaplar bulunmaya çalışılmıştır: Selçuklulardan önce Anadolu’nun demografik yapısı nasıldı? Selçuklularla beraber yaklaşık iki asırlık bir zaman diliminde coğrafyanın “Türkiye” olarak isimlendirilmesine giden süreç nasıl yaşandı? Bu süreçte gayrimüslim halka ne oldu? Selçuklu yönetiminde gayrimüslimlerin hakları ve yükümlülükleri nelerdi? İnançlarını yaşama konusunda karşılaştıkları ortam nasıldı? Ekonomik hayat içerisinde nasıl bir konum edinmişlerdi? Yeme-içme, giyim-kuşam gibi toplumsal hayatla ilişkileri olan alanlarda Müslümanlardan farklılıkları var mıydı? Hukuk sahasında nasıl bir muamele ile karşı karşıyaydılar? Evlilik anlayışları ve özellikle Türk-Müslümanlarla evliliklerinin Anadolu’nun toplumsal yapısı üzerinde etkisi nasıldı? Şehir ve köylerde gayrimüslim halkın ikametini belirleyen husus neydi? Hangi mesleklerle meşgul oluyorlardı? Gayrimüslimlerle iç içe olmak Selçukluları-Türkleri nasıl etkilemiş ve değiştirmişti?

Bu tezin iddiası; Selçuklu yönetimindeki Anadolu coğrafyasının Türkiye olarak isimlendirilmesine giden süreçteki kültürel değişimi ciddi sancılar yaşamadan atlattığıdır. Zira Selçuklular, var olma mücadelelerini başka milletlerin/kültürlerin yok olmasında değil, “ötekilerle” birlikteliğinde/sentezinde görmüşlerdi. Zulüm ve baskıyla bâkî kalamayacaklarının bilincinde olarak attıkları bu temelin ne derece sağlam olduğu ve üzerine inşa edilen yapının kuvveti hâlâ müşahede edilmektedir. Selçuklular bu temelleri atarken İslam hukuku başlıca dayanak noktası

olmakla beraber, temelleri İslam öncesi Orta Asya Türklerine inen örfi hukuk ile Bizans başta olmak üzere Anadolu'da karşılaştıkları hukuk uygulamalarının senteziyle yoğrulmuş bir toplum bilincinde farklı etnik grupları bir araya getirmeyi başarabilmişlerdir.

Bu süreçte müthiş bir tolerans/hoşgörü ortamı olduğunu, hiçbir zorlamanın/baskının mevcut olmadığını iddia etmek amaçlarımız arasında yer almamaktadır. Zira istisnalar her devirde mevcuttur ve bu tür uygulamalara da örnekler sunulmuştur. İslam hukukunun büyük bir hoşgörü ortamında sonsuz serbestiyet tanıdığına dair de iddia yoktur; ancak dönemin coğrafyası ve şartları düşünüldüğünde, bugünün zihinlerinde kolay kolay oturamayacak bir düzen tesisinin amaçlandığı ve bu düzen tesisi için oluşturulan kural ve kaidelerin, güncel deyiimiyle hukuk sisteminin de varlığı yadsınamaz bir gerçektir. Bu hukuk sistemine Selçuklu yönetiminin ve karakterinin, dönemin diğer İslam devletlerinden daha fazla uyduğunu ise kaynaklar göstermektedir. Her dönemi kendi içinde değerlendirmenin doğru, farklı zamanları karşılaştırmanın yanlış olduğunun bilinmesine rağmen, yüzyıllar sonrasında bugünün dünyasındaki örneklere bakarak Selçukluların bu konudaki dünya ve Türk-İslam tarihine olan katkıları tüm canlılığıyla ortada durmaktadır.

Tezin konuya bakış açısının çok benzerini Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi* adlı kitabında Osmanlı Devleti için işlemiş, bizim için de önemli katkıları olan bir örnek sunmuştur. Ancak dönem ve kaynakların kısıtlılığı itibariyle Osmanlı'daki gibi din adamlarının verdikleri vergilere, iç işlerindeki serbestiyet derecelerine, gayrimüslim reayanın hangi hukuk sistemine dâhil olduğuna veya hangisini tercih ettiğine, gayrimüslim din adamlarının cezâ yetkilerinin varlığına ve cemaatleri üzerindeki etkilerine ve detaylara maalesef ulaşmak mümkün olmamıştır. Bu nedenle tezde, gayrimüslim halkın kurumsal yapılarından ziyade bireysel durumları üzerine eğilmek durumunda kalınmıştır.

Türkiye Selçukluları, İslam hukukunun cârî olduğu bir devlettir. Bu nedenle gayrimüslimler konusunda belirleyici hukuk, şer'î hukuktur. Konunun kavramsal çerçevesini oturtabilmek için, İslam hukukunun gayrimüslimler konusunda neler söylediğinin anlaşılması oldukça önemlidir.

Bu nedenle giriş bölümünde, İslam hukukunun gayrimüslim halk için belirlediği “zimmî” hukuku incelenecektir. Zimmîlerin kimlerden oluştuğu, gayrimüslimlerin mâlî sorumlulukları, kıyafette Müslümanlara benzememe, Müslüman kadınlarla evlenmeme gibi uygulamaları içeren bireysel hak ve sorumlulukları, iç işlerinde serbestiyet, kilise inşa etme ve tamir etmede özgürlük gibi konuları içeren toplumsal hak ve sorumlulukları önem arz etmekte olup, konunun bir zemine oturabilmesi için Hz. Peygamber ve dört halife dönemi tecrübelerinden örnekler sunulacaktır. Arkasından Selçukluların hangi uygulamalarının bu hukuka uyup uymadığı sorularına cevap bulunmaya çalışılacaktır.

Türkiye Selçukluları için isimlendirme konusunda akademide henüz bir birliktelik sağlanmamıştır. Bir kısım tarihçiler, “Anadolu Selçuklu” tabirini kullanırken diğerleri “Türkiye Selçuklu” isimlendirmesini tercih etmektedirler.¹ Burada Selçuklu Devleti’nin Anadolu’da kurulmasının ardından henüz çok erken denilebilecek bir tarihte Haçlı Seferleri için gelmiş olan Avrupalıların Anadolu toprakları için kullanmış olduğu “Türkiye” isimlendirmesinin kullanımı tarafımızca daha uygun görülmüştür. Zira verilen bu isim başta Selçuklu Türkleri olmak üzere diğer Türk boylarının da Anadolu’yu ne denli vatan olarak gördüklerinin ve benimsediklerinin henüz çok erken bir dönemde Batılılar gözünden bir ifadesidir; ancak coğrafi ve toplumsal tanımlamalar için tezde Anadolu kelimesi de kullanılmıştır.

Türkiye Selçuklu devletinin sınırlarını çizmek oldukça zordur; Anadolu coğrafyasında o dönemde Bizans İmparatorluğu, İstanbul’un Latinlerce işgalinden sonra da İznik Rum İmparatorluğu, Trabzon İmparatorluğu ve diğer Türk beylikleri ve güneyde Kilikya Ermenileri de mevcuttu. Sınırların oldukça şeffaf olduğu bu dönemde kabaca Anadolu’nun iç kısımlarında hâkimiyet sahibi olan Selçuklular ile ilgili olarak maalesef sınırlı sayıda kaynak eser günümüze gelebilmiştir. Bu nedenle diğer Türk beyliklerinde de uygulamaların benzer şekilde cereyan edeceğini var sayarak örnekler verilmeye, tez desteklenmeye çalışılmıştır. Kısacası ana konu, Selçuklu

¹Önerilen yeni isimlendirmeler hakkında bk. Adem Tülüce, *Bizans Tarih Yazımında Öteki Selçuklu Kimliği*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.

Anadolusundaki gayrimüslimler olmakla beraber, diğerk Müslüman-Türk beylikleri hâkimiyetinde bulunan gayrimüslimler hakkında da edinilen bilgiler yol gösterici olmuştur.

Selçuklu dönemi Anadolusunun fikrî hayatı da oldukça zenginlik göstermektedir. Fikrî özgürlüğün, dönemin diğerk devletlerinden daha fazla olduğunu gören ilim insanları, dervişler, âşıklar ve de mutasavvıflar Anadolu'ya adeta akın etmişlerdir. Müslüman ve gayrimüslim nüfusun oldukça yoğun ve iç içe olduğu bu ortamda denilebilir ki Selçuklu sultanlarının fikrî özgürlük ve insan sevgisini temel alan siyasetleri ile Mevlana ve Yunus Emre'ler hayat bulabilmiştir. Bu kişilerin fikirlerini özgürce söyleyip, destek ve himaye görmesi Selçuklu adaletinin tabanda yoğun olarak hissedilmesini de sağlamıştır.

Tezimi yazarken maddî desteğini gördüğüm TÜBİTAK 2211-A Yurtiçi Doktora Burs Programı için TÜBİTAK'a teşekkür ederim. Beni, yeni mezun olmuş bir öğrenciyken Selçuklular konusuna yönlendirip elimden tutan, öğrenciliğini ve asistanlığını zevkle yaptığım hocam Prof. Dr. Ali ÖNGÜL'e, danışmanlığın ötesinde bir ağabey olarak her zaman yanımda olan, tezimin farklı boyutlara gitmesini sağlayan hocam Prof. Dr. Mesut AYAR'a, yüksek lisansa başlarken kilometrelerce uzaktaki bir öğrenciyi dikkate alıp cevap veren, sonrasında ikinci danışmanım olmayı kabul edip tez konum konusunda tereddütler yaşarken beni yüreklendiren hocam Doç. Dr. Erkan GÖKSU'ya, teze bakışımı değiştirip yorumlarıyla ufkumu açan, tezin en çetrefilli konularında sorunları ustaca çözen hocam Dr. Öğr. Üyesi Raif İVECAN'a ve son olarak çalışma ve sosyal hayatımda enerjileriyle bana destek olan arkadaşlarım Dr. Öğr. Üyesi T. Gökçe BALCI, Arş. Gör. Esra ÇAVDAR ve Arş. Gör. Kübra FETTAHOĞLU'na sonsuz teşekkür ederim.

Nazlı ALTUNSOY

Temmuz, 2019

Kırklareli

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	v
ABSTRACT.....	vii
ÖNSÖZ.....	ix
İÇİNDEKİLER	xiii
KISALTMALAR	xv
GİRİŞ	1
Yöntem ve Kaynaklar	1
İslam ve Gayrimüslimler.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

ANADOLU-SELÇUKLU VE NÜFUS	49
1.1. Dönüşümün Habercisi: Selçuklu Öncesi Dönemde Anadolu'nun Durumu	49
1.1.1. Çokkültürlülüğe Selçuklu Döneminden Bir Örnek: Hıristiyan Türkler	59
1.2. Anadolu'da Selçuklu Yerleşimi	64

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA BİRLİKTE YAŞAM KÜLTÜRÜ	89
2.1. Mutasavvıflar ve Dini Etkileşim	107
2.1.2. Selçuklularda Din Tercihi Hürriyeti: Din Değiş-tirmeler	120
2.2. Birlikte Yaşam Pratiğinin Doğal Sonuçlarından Biri Olarak Müslim-Gayrimüslim Evlilikleri	126

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU EKONOMİK HAYATINDA GAYRİMÜSLİMLER	133
3.1. Selçuklu Ekonomisi ve Ticaret Politikaları	133
3.2. Selçuklu Türkiyesinde Gayrimüslimlerin Meslekî Uğraşları	142
3.2.3. Selçuklu Anadolusunda Kölelik.....	155
3.3. Gayrimüslimlerin Tâbi Oldukları Vergiler	162

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU ANADOLUSUNDA GAYRİMÜSLİMLER EKSENİNDE SİYASET.....	169
4.1. Selçuklu Savaş Politikası	169
4.2. Türkiye Selçuklularında Tâbiyet Hükümleri	177
4.3. Selçuklu Askerî ve Siyasi Hayatında Gayrimüslim Devlet Adamları	182
4.3.1. Kölelikten Vezirliğe: Köle Kökenli Selçuklu Devlet Adamları	186
4.3.2. Türkiye Selçuklu Ordusunda Gayrimüslim Unsurlar	188
4.4. Selçuklu Dönemi Anadolusunda Siyasi İttifaklar	191
4.4.1. Mülteci Selçuklu ve Bizans Hanedan Üyeleri	195
4.5. Anadolu'da Haçlı, Moğol ve Gayrimüslimlerin Siyasi İlişkileri	200
SONUÇ.....	209
KAYNAKÇA	219
EKLER.....	243
EK 1: Türkiye Selçuklu Hükümdarları	243
EK 2: Türkiye Selçuklu Devleti Ticaret Yolları ve Yerleşim Yerleri Haritası	244
EK 3: Ortodoks Türkler	245
EK 4 : Hıristiyan Azizler	246
EK 5: Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e Ait Para.....	247
EK 6: Sultan Alâeddin Keykubat Adına Kilikya Ermeni Kralı Tarafından Basılan Para.....	248
ÖZET.....	249
ÖZGEÇMİŞ.....	251

KISALTMALAR

ABD	: Anabilim Dalı
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bk.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çvr.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi
Ed.	: Editör
Hız.	: Hazırlayan
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfalar
Trc.	: Tercüme Eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Vb.	: Ve benzeri
Vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınlayan

GİRİŞ

Yöntem ve Kaynaklar

Orta Çağ, özellikle de Selçuklular denildiği zaman genel kanı kaynak eserlerin az ve sıkıntılı olduğu yönündedir. Kanının haklılık payı olmakla beraber bu nokta özellikle klasik, siyasi tarih yazıcılığı için geçerlidir. Oysa sosyal tarih yazıcılığı söz konusu olunca başka malzemelerin de kullanılabilir olması ve satır aralarından yorumlar yapılabilmesi durumu değiştirebilmektedir. Fakat yapılacak yorumun doğru olması, işin en zor kısmıdır. Zira siyasi tarihte olduğu gibi kesin tarih veya çizgiler yoktur. Bu nedenle eserler eleştiri süzgecinden geçirilerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Müslüman ve özellikle de gayrimüslim yazarlar Selçuklu Anadolu hakkında değerli bilgiler sunmuşlardır. Tezde hem Müslüman hem de gayrimüslim yazarların verdikleri bilgiler karşılaştırılmaya ve eksik taraflar bir diğeriyle tamamlanmaya çalışılmıştır. Müslüman yazarların eserleri gayrimüslimlere, gayrimüslim yazarların eserleri de Müslümanlara ve bilhassa iç çekişmede oldukları diğer gayrimüslim halklara olan bakış açılarını göstermesi açısından çok önemlidir. Diğer yandan tasavvuf eserleri, şiirler ve destanlar yardımı ile de toplumsal yapının aynası tutulmaya, resmî tarihlerdeki boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır. Bir diğer yardımcı kaynak da vakfiyelerdir. Vakfiyelerin şahitlikleriyle kaynaklarda rastlanmayan önemli isimlere, bilgilere ulaşılabilmektedir. Kısacası resmî veya kronoloji yazarı olan dönemin Müslüman veya gayrimüslim yazarların eserleri, tasavvuf eserleri, şiirler, hikâyeler ile hastane, cami gibi yapılara ait vakfiye kayıtları tezin başvurduğu ilk kaynaklardır. Tüm bu kaynaklar ve telif eserlerden edinilen bilgiler ışığında örneklerin verdikleri istatistikler ile çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır.

Dönem hakkında Rum, Ermeni, Frenk, Süryani yazarlara ait eserlerin olması ve Selçuklu ve toplum hakkında verdikleri bilgiler daha geniş bir tabloyu görebilmeyi ve ayrıca “öteki”nin gözünden bakarak eldeki bilgileri teyit etmeyi veya değiştirmeyi sağlamaktadırlar. Tezde birincil kaynaklardan faydalanılmaya özen gösterilmiştir. Ancak konu çok ihtilafli olduğu için dönem ve coğrafya hakkında bilgi veren tüm eserler gözden

geçirilmeye çalışılmıştır.

Selçuklu resmî vesikaları, Osmanlı Devleti'ndeki gibi yoğun bir arşiv oluşturmamaktadır. Bu nedenle Selçuklu tarihi çalışacak olanların en büyük problemi belge eksikliğidir. Ancak Osman Turan'ın bir araya getirip neşrettiği *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*² isimli eser bu durumu bir nebze kolaylaştırmaktadır. Eser sayesinde özellikle İtalyan denizci devletler ile yapılan anlaşmalar ve bu anlaşmalardan da Selçuklu yönetimi ve ekonomisi hakkında önemli bilgiler öğrenilmektedir.

Selçuklulardan bugüne miras kalan maddi kalıntılar da araştırmacılara yardımcı olmaktadır. Anadolu coğrafyası, tarihinde belki de en çok bu devirde birbirinden güzel, estetik ve değerli eserler ile süslenmişti. Bu eserlere ait vakfiyeler aracılığıyla Selçuklu ekonomisi, sosyal devlet anlayışı, o dönemdeki isimler, gayrimüslim nüfusları ve yer adları gibi pek çok bilgi öğrenilmektedir. Osman Turan'ın bu konuda da emeği büyüktür. Zira, Şemseddin Altun-Aba³, Mübârizeddin Er-Tokuş⁴ ve Celâleddin Karatay⁵ vakfiyelerinin metinlerini araştırmacılara sunmuştur. Refet Yinanç da vakfiyeler konusuyla ilgilenmiş ve “Sivas Abideleri ve Vakıfları”⁶ eseriyle Sivas'ta yer alan eserler hakkında önemli bilgiler vermiştir. Temir de Arapça ve Moğolca olan Caca Oğlu Vakfiyesi'ni⁷ incelediği eserinde çok değerli bilgileri araştırmacıların hizmetine sunmuştur. A. H. Bayat, Sivas Dârüşşifâsı Vakfiyesi'ni,⁸ ayrıca Bayram ve Karabacak'ın birlikte ele aldıkları “Sahib Ata Fahrü'd-Din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”⁹ isimli makale ile S. S. Kucur'un, “Selçuklu Şehir

²Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

³Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı”, *BELLETEREN*, C. 11, S. 42, Nisan 1947, s. 197-235.

⁴Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri II. Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi”, *BELLETEREN*, C. 11, S. 43, Temmuz 1947, s. 415-445.

⁵Osman Turan, “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *BELLETEREN*, C. 12, S. 45, Ocak 1948, s. 17-160.

⁶Refet Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22, Ankara 1991, s. 15-44; Refet Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları II”, *Vakıflar Dergisi*, S. 23, Ankara 1994, s. 5-18.

⁷Necati Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara: TTK Basımevi, 1959.

⁸A. Haydar Bayat, “Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Dârüşşifâsı Vakfiyesi”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 333, Ocak 1991, s. 5-19.

⁹Sadi Bayram, ve A. Hamdi Karabacak, “Sahib Ata Fahrü'd-Din Ali'nin Konya, İmaret ve

Tarihi Açısından Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) Vakfiyesi”,¹⁰ isimli çalışmaları dönem hakkında çok önemli bilgiler vermişlerdir.

Müslüman yazarlara ait Selçuklu döneminin en önemli eseri şüphesiz İbni Bibi'nin *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye*'sidir.¹¹ İranlı yazar eserinde çoğunlukla saray ve çevresi hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Toplumsal hayat ile ilgili olarak ise bilhassa şehir hayatı hakkında bilgi vermiştir. Eserden pek çok konuda bilgi alınmasının yanında, Selçuklu hanedan üyelerinin ve devlet adamlarının evlilikleri, noter, iğdiş, kondistabl kelimelerinin ihtiva ettikleri anlamlar, köle hediye edilmesi geleneği, köle kökenli devlet adamları, Frenk ücretli askerler ve Selçuklu ordusunu oluşturan unsurlar hakkında önemli ayrıntılar öğrenilmiştir. Türkiye Selçukluları hakkında önemli bir diğer yazar da Aksarayî'dir. Eseri, *Müsâmeretü'l-Ahbar*'ın¹² büyük bölümü Moğol döneminde yazılmıştır, bu nedenle Moğolların Anadolu'daki yönetimlerine, tutumlarına, vergilerine dair pek çok konu Aksarayî vesilesiyle öğrenilmektedir.

Yazarı belli olmamakla birlikte 14. yüzyılda kaleme alındığı bilinen *Anonim Selçuknâme*'de¹³ ise detay bilgi pek bulunmamasına karşın bazı önemli noktalara dair verdiği bilgiler yardımcı olmuştur. Abû Bakr İbn al-Zakî, Türkiye Selçuklularının son dönemlerinde yaşamış, Anadolu coğrafyasında siyasi, ekonomik ve sosyal değişimlerin yaşandığı bir döneme tanıklık etmiştir. 1279'da kaleme aldığı *Ravzatü'l-Kuttâb ve Hadîkatü'l-Elbâb*,¹⁴ yazarın dost ve devlet adamlarına gönderdiği 58 mektuptan oluşmaktadır. Döneme dair nadir kaynak eserlerden olması, devrin dilini göstermesi ve memuriyetler hakkında bilgi vermesi eserin kıymetini artırmaktadır.

Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 13, 1981, s. 31-69.

¹⁰Sadi S. Kucur, “Selçuklu Şehir Tarihi Açısından Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) Vakfiyesi”, *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu -Bildiriler-*, Konya 2009, s. 337-349.

¹¹El Hüseyin b. Muhammet b. Ali El Ca'feri El Rugadi İbni Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme*, çvr. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

¹²Kerimüddîn Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, çvr. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

¹³*Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, hz. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952; *Anonim Selçuknâme*, trc. H. İbrahim-Fahrettin Coşkun, Ankara: Atif Yayınları, 2014.

¹⁴Abû Bakr İbn al-Zakî, *Ravzat Al-Kuttâb va Hadîkat al-Bâb*. nşr. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2011, (2. Baskı).

Şikârî, zamanın kahramanı olarak gördüğü ve doğrudan Selçuklu varisi olarak kabul ettiği Karamanoğulları için kaleme aldığı *Karamanname*'sinde¹⁵ doğal olarak etkisinde kaldıkları Selçuklu saray ve toplum hayatına dair önemli bilgiler sunmuştur. Yine bir diğer Karamanlı dönemi yazarı Ünsi, *Şehname*'sinde¹⁶ gayrimüslim Türkler ve Selçuklu ordusunu oluşturan unsurlar hakkında bilgi vermektedir. Dinî ve toplumsal hayata dair örnekler sunan Niğdeli Kadı Ahmed, eseri *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik*'de¹⁷ Rum ve Rumî kelimelerinin kullanımı, şehir isimleri ve Selçuklu sultanlarının İstanbul'daki hayatları hakkında bilgi vermektedir. Enverî'nin *Düsturname'si*¹⁸ de geç bir tarihte olmasına karşın tâbiyet hükümlerine dair bilgileri pekiştirmektedir.

Selçuklu tarihinin önemli yazarlarından olan Râvendî, eseri *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*'u¹⁹ Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e takdim etmesine karşın eser Büyük Selçuklu tarihi için önemli bilgiler içerir ve Türkiye Selçuklularından bahsetmez. Ancak yine de özellikle vergiler konusunda dönemin anlayışını göstermesi ve Türkiye Selçuklularının Büyük Selçuklu mirasında yükselmeleri nedeniyle değerlidir. Türkiye Selçuklularının olmasa bile Selçuklu tarihinin en eski ve değerli yazarlarından olan İsfahânî'nin *Zubdat Al-Nuşra va Nuhat Al Usra*'sından²⁰ Büyük Selçukluların gayrimüslimlere dair kıyafet uygulamaları izlenebilmektedir. Ayrıca Ramazan Şeşen, "İmad al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler"²¹ isimli makalesinde, çok değerli bilgileri tercüme etmiştir. Bu makale ile, İhtiyareddin Gabras ve özellikle Sultan II. Kılıç Arslan'ın Haçlı politikalarına, dönemin diğer İslam devletlerince Selçukluların dinî

¹⁵Şikârî, *Karamanname*, haz. Metin Sözen ve Necdet Sakaoğlu, İstanbul: Karaman Belediyesi Yayını, 2005.

¹⁶Ünsi'nin *Selçuk Şehnamesi*, Konya: Ülkü Basımevi, 1942.

¹⁷Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik C.I (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, trc. Ali Ertuğrul, Ankara: TTK Yayınları, 2015.

¹⁸*Düsturnamei Enverî*, nşr. M. Halil Yinanç, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1929.

¹⁹Muhammed b. Ali b. Süleyman Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, çevr. Ahmed Ateş, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

²⁰İmad Ad-dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî, *Zubdat Al-Nuşra va Nuhat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çevr. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

²¹Ramazan Şeşen, "İmad al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, s. 249-369.

hassasiyetlerinin sorgulanmalarına şahit olunmaktadır.

13. yüzyılın sonlarında yaşayan Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyî, *Gunyetü'l-Kâtip ve Münyetü't-Tâlib Rüsûmu'r-Resâil ve Nücûmu'l-Fezâ'il*²² isimli inşa eserinde, Türkiye Selçukluları zamanındaki devlet teşkilatı ve makamları detaylıca açıklamıştır. Onun özellikle “âzâdnâme sureti” ismiyle sunduğu bilgiler devre dair mühim bir örnektir.

Siyasetname tarzı eserler, dönemin fikrî yapısı ve sorunlarını günümüze taşınması açısından mühim kaynaklardır. Bu kaynaklar ile hükümdarın üzerinde durması gereken konulara dair detaylar bulunabilmektedir. Satır aralarından dönemin hassasiyetleri okunabilmektedir. Büyük Selçuklu tecrübesini yansıtan ve dünya tarihine damga vuran Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'si²³ ile Sultan Alâeddin Keykubat'a sunulan Zencânî'nin *Sultan'a Öğütler*²⁴ isimli eseri başvuru kaynakları arasındadır.

Dönemin diğer bölgelerindeki İslam tarihçilerinin eserlerinde Türkiye Selçuklularına dair bilgiler neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu durum, Haçlı kontlukları ile birlikte Selçukluların İslam dünyasıyla aralarına bir set örülmesi hadisesiyle ilgilidir. Ancak yine de bazı önemli noktalarda Selçuklulardan bahseden eserler vardır. Azimî'nin *Tarih*'i,²⁵ ve İbnü'l-Adîm'in *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb*'inde²⁶ ve *Buğyat at-Talab fi Târîh Halab*²⁷ isimli eserlerinde dönemin İslam vergi uygulamalarına ve mesleklerine dair bilgiler dikkat çekmektedir. Müslüman tarih yazıcılarından en dikkat çekenini ise İbnü'l-Esîr'dir. O, *El-Kâmil fi't-Târîh*²⁸ isimli eserinin 8, 9-10. ciltlerinde Türkiye Selçukluları ile ilgili bilgiler

²²Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyî, *Selçuklu İnşâ Sanatı Gunyetü'l-Kâtip ve Münyetü't-Tâlib Rüsûmu'r-Resâil ve Nücûmu'l-Fezâ'il*, haz. C. Yakupoğlu ve Namiq Musalı, Ankara: TTK Yayınları, 2018.

²³Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çevr. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011, (8. Baskı).

²⁴Ahmed b. Sa'd b. Mehdî b. Abdi's-Samed el-Osmânî Zencânî, *Sultana Öğütler Alâeddin Keykubat'a Sunulan Siyasetnâme*, haz. H. Hüseyin Adalıoğlu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.

²⁵Azimî, *Azimî Tarihi Selçuklular İle İlgili Bölümler*, yay. Ali SEVİM, Ankara: TTK Yayınları, 1988.

²⁶Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb'de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

²⁷Kamâl al-Dîn İbnü'l-Adîm, *Buğyat at-Talab fi Târîh Halab Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, yay. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

²⁸İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi 8, 9, 10*, trc. A. Ağırakça, B. Eryarsoy vd., İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008.

sunmaktadır.

Dönemin İslam coğrafyacılarının eserlerinde Selçuklu Türkiyesine dair bilgiler dikkatli inceleme sonrasında bulunabilmiştir. Bunlardan ilki İbni Cübeyr'in, *Seyahatname*'sidir.²⁹ Eserde Selçuklu sultanları için kullanılan sıfatlar, bu sıfatlar ile de Selçuklu sınırlarına, zenginliklerine, tâbii devletlerine dair bilgiler bulunmaktadır. Yakut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*'ının³⁰ birinci ve üçüncü cildindeki bilgiler teze yardımcı olmuş, özellikle Erzurum'daki Ermeniler ve yaşayışlarına dair verilen bilgiler yorum yapabilmeyi sağlamıştır. Türkiye Selçukluları hakkında daha detay bilgi veren coğrafyacı Ebü'l-Fidâ'dır. Onun *Coğrafyası'nda*³¹ Küçük Ermenistan ve Antalya yöresindeki Türkmenlerin hareketleri hakkında bilgiler mevcuttur. Zekeriya b. Muhammed el-Kazvîni de *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*³² isimli eseriyle Yabanlu Pazarı ve Barsuma Manastırı hakkında detaylı bilgiler sunarak teze yardımcı olmuştur. Hamdullah el-Müstevfî'nin kaleme aldığı coğrafya eseri *Nüzhetü'l-Kulüb*'da³³ Büyük ve Küçük Ermenistan coğrafyaları, Sivas ve Erzurum şehirleri ve Rum terimi ile ilgili önemli bilgiler edinilmiştir. Selçuklulardan sonraki bir dönemde yazılmasına karşın özellikle Selçuklu toplumu hakkında önemli çıkarımlar yapmayı sağlayacak bilgiler veren İbn Battûta, *Seyahatnâme*'sinde³⁴ Anadolu gayrimüslim halkının mesleklerine, kıyafetlerine, dinî etkileşimlere, kölelere dair önemli bilgiler paylaşmıştır. Bir diğer coğrafyacı el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-Ebsâr*³⁵ isimli eserinde Selçuklu ekonomisine ve köle hayatına dair önemli ipuçları bulunmaktadır. Ayrıca çok önceki bir

²⁹İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname*, çevr. İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008, (2. Baskı).

³⁰Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân I*, Beyrut 1977.

³¹Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çevr. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

³²Zekeriya b. Muhammed el-Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.361337/page/n19>.

³³Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulüb*, Londra 1915.

³⁴Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I-II*, çevr. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, (2. Baskı).

³⁵Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çevr. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014; El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr'a göre Anadolu Beylikleri (Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar)*, trc. Yaşar Yücel, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

döneme dair değerli bilgiler veren Mesudî'nin *Murûc ez-Zeheb*'i³⁶ sayesinde Selçuklu öncesi Anadolu'daki Türk varlığına dair bilgiler teze önemli katkılarda bulunmuştur.

Usame İbn Munkız, Türkiye Selçukluları ile aynı dönemdeki diğer İslam devletlerinin Haçlılara bakışını göstermesi açısından oldukça değerlidir. O, eseri *Kitâbu'l-İ'tibâr*'da³⁷ Haçlılar ile aralarındaki husumete dair pek çok örnek vermiştir. İbn Kalanîsî de *Şam Tarihine Zeyl*'inde³⁸ Hıristiyan ve Müslüman Türklerin isimlendirilmelerine, Haçlılar ile mücadelelere, Selçuklular ve diğer İslam devletlerinin ilişkilerine dair bilgiler vermektedir. Artuklu tarihçiliğinin tek orjinal kaynağı olan İbnu'l-Ezrak'ın *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi*³⁹ isimli eseri de dönemi yansıtmayı nedeniyle önemli bir kaynaktır. Baybars el-Mansûrî'nin *Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*'si⁴⁰ vergiler, köle fiyatları ve Memlük-Haçlı mücadeleleri konusunda bilgiler içermektedir. 15. yüzyıl Memlük tarihçiliğinin önemli isimlerinden İbni Tagriberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*'sinde⁴¹ verdiği bilgiler ile Selçuklulardan kısa süre sonraki bir İslam devletinde gayrimüslimlere uygulanan yasaklar ve kıyafetler hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

Cûzcânî'nin *Tabakat-ı Nâsirî*'si⁴² ve Cüveynî'nin *Tarih-i Cihangüşa*'sı⁴³ Moğolların ortaya çıkmasıyla Hıristiyanların tutumuna, Moğol-Hıristiyan yakınlaşmasına ve daha sonra zıtlaşmasına dair önemli bilgiler sunmaktadırlar. Beylikler devrinin önemli yazarlarından olan

³⁶Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çevr. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2017, (4. Baskı).

³⁷Usame İbn Munkız, *Kitâbu'l-İ'tibâr İbretler Kitabı*, çevr. Y. Ziya Cömert, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.

³⁸İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çevr. Onur Özatağ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

³⁹Ahmed b. Yûsuf b. Ali İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çevr. Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992.

⁴⁰Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, çevr. Hüseyin Polat, Ankara: TTK Yayınları, 2016.

⁴¹İbni Tagriberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çevr. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

⁴²Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çevr. Mustafa Uyar, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.

⁴³Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, çevr. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2013.

Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*'inde⁴⁴ Moğol tahakkümü hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Mîrhând'un *Ravzatu's-Safâ*'sı⁴⁵ da geç bir tarihte olmasına rağmen tâbiyet hükümleri hakkında verdiği bilgiler ile dikkat çekmektedir.

Osmanlı dönemi vakanüvislerinden olan Yazıcızâde Ali'nin *Selçuk-nâme*'si⁴⁶ İbni Bibi'de olmayan bazı değerli bilgileri içerir. Eserde ayrıca II. İzzeddin Keykavus'un İstanbul'a kaçışı ve sonrasında yaşananlar hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Mehmed Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihân-Nümâ*'sı,⁴⁷ Ahmed bin Mahmud'un *Selçuknâme*'si,⁴⁸ Cenâbî Mustafa Efendi'nin *el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir*⁴⁹ isimli eseri ile Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın *Câmiu'd-Düvel*'i⁵⁰ de geç bir dönemde olmasına rağmen yararlanılan eserler arasındadır.

İslam hukukunun gayrimüslimlere dair hüküm ve uygulamalarını detaylıca açıklayan İmam Ebu Yusuf'un *Kitabu'l-Haraç*'i⁵¹ gayrimüslimlere uygulanması gereken hukuk kurallarına ve özellikle vergilere dair detaylı bilgi vermektedir. İslam kamu hukukunun ünlü yazarı Ebu'l Hasan Habib el-Maverdi de *El-Ahkâmu's Sultaniye*'sinde⁵² cizye ve haraç konusunda değerli bilgiler sunmuştur ve belirtmelidir ki tezin birinci bölümünde önemli ölçüde bu iki kaynaktan istifade edilmiştir.

Tasavvufî eserler dönem için oldukça önemlidir. Resmî belgelerde ve dönemin müslim-gayrimüslim tarih yazıcılarında bulunmayan pek çok bilgi

⁴⁴Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, çvr. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

⁴⁵Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, trc. ve notlar Erkan Göksu, Ankara: TTK Yayınları, 2015

⁴⁶Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, hz. Abdullah Bakır, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

⁴⁷Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ Neşrî Tarihi I*, hz. F. Reşit Unat ve Mehmet A. Köymen, Ankara: TTK Yayınları, 1949.

⁴⁸Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, hz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.

⁴⁹Muharrem Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısmının Tenkidli Metin Neşri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1994, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 36920).

⁵⁰Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi, 2001.

⁵¹İmam Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, çvr. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.

⁵²Ebu'l Hasan Habib el-Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çvr. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.

tasavvuf eserlerinde yer almaktadır. Özellikle toplumsal olaylar hakkında verdikleri bilgiler başka hiçbir yerde yer almadığı için ayrıca önemlidir. Anadolu'da Mevlana'nın hemen her kesim üzerinde etkisi büyüktü. Onun gönderdiği ve aldığı mektuplar'dan oluşan *Mektuplar*⁵³ eserinde ve Eflâkî'nin *Ariflerin Menkıbeleri*⁵⁴ eserinde, Mevlana'nın hayatına ve diğer mutasavvıflara dair sunulan bilgiler, dönemin toplum yapısı ve hareketleri hakkında bir ayna tutmaktadır. Diğer yandan Mevlana'nın *Fîhi Mâ Fîh*'i⁵⁵, *Mesnevî*'si⁵⁶ ve Yunus Emre'nin *Divan*'ı⁵⁷ Anadolu'daki toplumsal barışı sağlayan ortamın oluşmasına katkıda bulunan ve bu kültürü mayalayan önemli eserlerdir ki bu eserlerle dönem aydınlanabilmektedir. Selçuklu sultanlarının dönemin ilim insanları ve mutasavvıfları için birer sığınak olduğu da Sühreverdî'nin *Hikmetü'l-İşrak*⁵⁸ ve Necmuddîn-i Dâye'nin *Mirsâdu'l-İbâd*⁵⁹ eserleriyle görülmektedir. Diğer yandan Ferîdüddin Attâr'ın, *Mantuku't Tayr*'i⁶⁰, Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî'nin *Menâkıb-Nâmesi*⁶¹ ve daha sonraki dönemde yazılmakla beraber Es-Serrâc'ın, *Tuffâhu'l-Ervâh*'i⁶²da aynı amaca hizmet etmekle beraber gayrimüslimlerin kıyafetleri ve İslam'a giriş ritüellerine dair pek çok örnekler vermektedirler. Muhyiddin İbn Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye*⁶³ isimli eserinde Sultan I. İzzeddin Keykavus için kaleme aldığı yazısı sultanların gayrimüslim siyasetlerinin dindar çevreler tarafından eleştirisi

⁵³Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, çevr. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1999.

⁵⁴Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çevr. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.

⁵⁵Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh*, çevr. M. Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul: Ataç Yayınları, 2013.

⁵⁶*Mesnevî Tercemesi ve Şerhi I-VI*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1985, (3. Baskı).

⁵⁷*Yunus Divanı*, haz. Turan Karataş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

⁵⁸Sühreverdî, *İşrak Felsefesi Hikmetü'l-İşrak*, çevr. Tahir Uluç, İstanbul: İz Yayıncılık, 2019, (3. Baskı).

⁵⁹Necmuddîn-i Dâye, *Sûfîlerin Seyri Mirsâdu'l-İbâd*, çevr. Hakkı Uygur, İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013.

⁶⁰Ferîdüddin Attâr, *Mantuku't Tayr*, trc. Gökhan Çetinkaya, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2017.

⁶¹*Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-Nâmesi*, trc. Mikail Bayram, İstanbul: Kardelen Yayınları, 2000.

⁶²Muhammed b. Ali b. Es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh Ruhların Meyvesi ve Kazancın Anahtarı*, haz. Nejdet Gürkan, M. Necmettin Bardakçı ve M. Saffet Sarıkaya, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.

⁶³Muhyiddin İbn Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye 18*, çevr. Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2012.

konusu olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Elvan Çelebi'nin, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*⁶⁴ adlı eseri ve *Dânişmend-nâme*⁶⁵ de Türkmen çevrelerinin İslam algısı ve gayrimüslimlere bakış açısını yansıtmaları nedeniyle başvurulmuş eserler arasındadır.

Dönemin belirleyici özelliği din unsuru olduğu için yazarlar da dinlerine göre tasnif edilmiştir. Türkiye Selçuklularında dönemin diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Müslüman yazarlara ait sarayla irtibatı olan, kısıtlı olmakla beraber toplum hakkında da bilgi veren birincil kaynaklar, özellikle sarayda olup bitenler, diğer devletlerle münasebetler, önemli devlet adamları ve devletin kurumsal işleyişi gibi durumlar hakkında verdikleri bilgiler nedeniyle oldukça değerlidir.

Bizanslı/Rum yazarlar, Bizans-Selçuklu ilişkilerine dair birincil kaynak olması ve değerli bilgiler sunmalarıyla oldukça önem arz etmektedirler. Bunlar, Rumların diğer Hıristiyanlara bakışını sunmalarıyla ve Selçuklu sultanlarının İstanbul'da geçirdikleri zaman hakkında verdikleri bilgiler ile tez için eşsiz birer kaynaktırlar. Bu yazarlardan ilki, Mikhail Psellos'tur. 976-1078 yıllarını ihtiva eden *Khronographia*⁶⁶ adlı eserinde Bizans'ın Ermenileri Doğu Anadolu'dan Kapadokya bölgesine tehciri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Mikhael Attaleiates'in *Tarih*⁶⁷ isimli eseri 1034-1079/80 yıllarındaki olayları nakleder. Eser, hem kısıtlı da olsa Selçuklulara dair verdiği bilgiler ve hem de daha önemlisi *Rum* kimliği ve Rumların diğer Hıristiyanlara bakışını sunması bakımından çok önemlidir.

Rum yazarlarından çok değerli ve detaylı bilgiler sunan ve önem arz eden bir diğer yazar şüphesiz Anna Komnena'dır. Eseri *Alexiad*,⁶⁸ babası Aleksios'un hükümdarlık yıllarını anlatmaktadır. Siyasi olaylara ağırlık veren Komnena sayesinde özellikle Bizans yönetimine geçen Türkler ve

⁶⁴Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbu'l-Ünsiyye Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevi Tarihi*, Hz. İsmail E. Erünsal ve A. Yaşar Ocak, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

⁶⁵*Dânişmend-nâme*, Hz. Necati Demir, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

⁶⁶*Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çevr. Işın Demirkent, Ankara: TTK Yayınları, 2014.

⁶⁷Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çevr. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

⁶⁸Anna Komnena, *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, çevr. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996.

Türkopoller hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Ioannes Kinnamos, eseri *Historia*'da⁶⁹ 1118-1176 yılları olaylarını nakleder. Niketas Khoniates'ın *Historia*'sı⁷⁰ ise 1118-1206 yıllarını kapsamaktadır. O, özellikle II. Kılıç Arslan ve devri hakkında önemli bilgiler sunmakla beraber İhtiyareddin Gabras hakkında detaylar paylaşmıştır. Georgios Akropolites'in *Vekayinâme*⁷¹ adlı eseri, 1203-1261 yıllarını kapsamaktadır. Eser, İznik Rum İmparatorluğu, bu devletin Selçuklular ve Trabzon İmparatorluğu ile ilişkilerini detaylıca anlatmakta, II. İzzeddin Keykavus hakkında da bilgi vermektedir. Bir diğer Rum yazar, Georges Pachymeres, eseri ise *Bizanslı Gözüyle Türkler*'dir.⁷² Eser 1255-1308 yıllarını kapsamaktadır. Eserde özellikle II. İzzeddin Keykavus'un İstanbul'da geçirdiği zaman ve oğlu Melik Konstantin hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Ermeni yazarlar, özellikle Bizans ile ilişkileri, Selçukluları karşılamaları, Selçuklu sultanları hakkındaki değerlendirmeleri ve Haçlılar-Moğollar'a karşı takındıkları tavırları sergilemeleri nedeniyle oldukça önemlidir. Bu yazarlardan en önemlisi Urfalı Mateos'tur, *Vekayiname*'si⁷³ 952-1136 yıllarını kapsar ancak Papaz Grigor eklediği zeyl ile 1162'ye kadar bu tarihi uzatmıştır. Türklerin Anadolu'ya ilk yoğun göçüne şahit olan Mateos, Bizans'ın politikalarını açıkça eleştirmiştir. Hem Mateos hem de Grigor, Bizans ve daha sonra da Haçlılara karşı olumsuz sözler sarf etmiş, Selçuklu sultanlarını metheden açıklamalarda bulunmuştur.

Selçuklu sultanları hakkında övücü sözler söyleyip, Türklerin tahripleri hakkında yorum yapmayan diğer bir Ermeni yazar da Müverrih Vardan'dır. Eseri *Türk Fetihleri Tarihi*,⁷⁴ hilkatten 1269 yılına kadardır. Ancak tezde,

⁶⁹Ioannes Kinnamos, *Historia*, Hz. Işın Demirkent, Ankara: TTK Yayınları, 2001.

⁷⁰Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çevr. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

⁷¹Georgios Akropolites, *Vekayinâme*, çevr. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

⁷²Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çevr. İ. Bihter Barlas, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.

⁷³Urfalı Mateos, *Vekâyi-nâme (952- 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136- 1162)*, çevr. Hrant D. Andreasyan; notlar: Edouard Dulaurer ve M. Halil Yinanç, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

⁷⁴Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, çevr. Hrant D. Andreasyan, İstanbul: Post Yayınları, 2017.

Andreasyan'ın tercüme ettiği ve konuyu ilgilendiren 889-1269 yılları olayları incelenmiştir. Eser, Moğol-Hıristiyan yakınlığına dair pek çok örnek barındırmaktadır.

Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*⁷⁵ isimli eserinde Moğol istilasına ve Müslümanlara yapılan baskıya dair önemli kayıtlar tutmuştur. Önemli Ermeni yazarlardan bir diğeri Başkumandan Simbat'ın *Vekayinamesi*'dir⁷⁶ ve eser, 951-1334 yıllarını kapsar. Eserde Hıristiyan mezhepleri arasındaki iç çatışmalara ve kondistabl sıfatının mahiyetinin açıklanmasına dair bilgiler bulunmaktadır.

Grigos Senyörü Hetum'un, 1076-1308 yıllarını kapsayan *Vekayinamesi*⁷⁷ ile Vahram'ın Kilikya Ermenilerine ve Selçuklularla olan ilişkilerine dair önemli bilgiler sunan vekayinamesi *Kilikya Kralları Tarihi*⁷⁸ önemli eserler arasındadır. Müverrih Kiragos *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar*⁷⁹ adlı eserinde Moğolların çıkışından itibaren tanık olduğu olaylarla ilgili olarak önemli bilgiler sunmaktadır.

Süryaniler, doğu Hıristiyanlarının önemli temsilcilerinden olup siyasi bir desteğe/yapılanmaya sahip bulunmamaktaydılar. Bu nedenle denilebilir ki Selçuklulara karşı daha tarafsız bir duruş sergilemişlerdir. Süryani yazarlar da Ermeni yazarlar gibi olaylara farklı açılardan bakarak ele aldıkları eserler ile dönemin yapısı hakkında yorum yapmayı sağlayacak ipuçları vermişlerdir. Bu yazarlardan en önemlisi Ebu'l- Ferec'dir. Ebu'l- Ferec, Selçuklu yönetimine ve daha sonra Moğollara dair önemli bilgileri eserlerinde paylaşmıştır. Eseri; *Ebu'l- Ferec Tarihi I-II*⁸⁰ hilkatten 1286 yılına kadar olan olayları ihtiva eder, diğeri bir özet eseri de *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*'dir.⁸¹ Diğeri bir Süryani yazar ise Malatya Süryani Patriği Mihail'dir. Onun Türk tarihine dair önemli kayıtlarını içeren

⁷⁵Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, çevr. Hrant D. Andreasyan, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.

⁷⁶Başkumandan Simbat *Vekayinamesi (951- 1334)*, trc. Hrant D. Anderasyan.

⁷⁷Grigos Senyörü Hetum *Vekayinamesi*, trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1946.

⁷⁸Kilikya Kralları Tarihi Vahram *Vekayinamesi*, trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1946.

⁷⁹Müverrih Kiragos, *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar*, trc. Gürsoy Solmaz, Ankara: Elips Kitap, 2009.

⁸⁰Ebu'l- Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Ebu'l- Ferec Tarihi I-II*, çevr. Ö. Rıza Doğul, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

⁸¹Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, çevr. Şerafeddin Yaltkaya, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

Vekainamesi,⁸² yaratılıştan 1195 yılına kadardır. Özellikle onunla II. Kılıç Arslan arasında geçen diyaloglar, Selçuklu sultanlarının gayrimüslim tebaya bakışını göstermesi açısından oldukça değerlidir. Yazarının ismi belli olmamakla beraber Süryani olduğu bilenen bir kişiye ait *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*⁸³ Haçlı-Bizans mücadelesi, bölgedeki müslim-gayrimüslim hükümdarların ittifakları, Müslüman hükümdarların gayrimüslim halka karşı tutumlarına dair önemli ayrıntılar sunmaktadır.

Frenk/Avrupalı yazarların o dönem için milliyetlerini ayırmak çok güçtür. Bu nedenle dönemin yazarlarınca da tercih edilen *Frenk* terimini kullanmak daha doğru olacaktır. Frenk yazarlar, özellikle Haçlı Seferleri'nin amaçlarıyla, sefer sırasında ve sonrasında oluşan ilişkilere dair Haçlı bakışını sunmalarıyla önem taşımaktadır. Haçlı Seferleri tarihi için birincil kaynak denilebilecek ve Latince ismi; *Gesta Francorum Et Aliorum Hierosolymitanorum* olup, yazarı belli olmayan eser; *Anonim Haçlı Tarihi*'dir.⁸⁴ Bu eser, "Kâfir Türkler"e karşı Haçlı bakışını göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. Jean de Joinville'nin *Bir Haçlının Hatıraları*⁸⁵ adlı eseri Türkiye Selçuklularının refah seviyelerini göstermesi açısından değerlidir.

Frenklerin, Moğolları Hıristiyan yapma amaçları doğrultusunda yola çıkan ilk yazar-keşiş Simon de Saint Quentin'dir. Eseri, *Bir Keşiş'in Anularında Tatarlar ve Anadolu*⁸⁶ 1245-1248 yıllarını içerir. O, yolculuğu sırasında Türkiye Selçukluları topraklarında bulunmuş ve önemli bilgiler vermiştir. Simon'dan sonra yine aynı amaçla yola çıkan ve Selçuklu Türkiyesinde bulunan bir diğer Avrupalı da Rubruck'tur. O, eseri *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*'te⁸⁷ Anadolu gayrimüslim halkının nüfusunun etnik, mezhepsel ve sayısal açıdan detaylı bir portresini çizmiştir.

⁸²Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi İkinci Kısım (1042-1195)*, çevr. Hrant D. Andreasyan, 1944.

⁸³*I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, çevr. Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları, 2005.

⁸⁴*Anonim Haçlı Tarihi*, haz. Doç. Dr. Ergin Ayan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

⁸⁵Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, çevr. Cüneyt Kanat, Ankara: Vadi Yayınları, 2002.

⁸⁶Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anularında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.

⁸⁷Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çevr. Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012.

Daha sonraki dönemde yola çıkan bir diğer keşiş de Ricoldus de Monte Crucis'dur. Eseri, *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*⁸⁸ Bizans-Türk ittifakına dair verdiği bilgiyle dikkat çekmektedir. Avrupalı bir tüccar olan Marco Polo (1254-1324) da yine Moğol hanına ulaşmak için yola çıktı ve uzun bir yolculukta bulundu. Bu yolculuk esnasında Anadolu topraklarından da geçen Polo, *Geziler Kitabı*'nda⁸⁹ Türkmenlerin ve gayrimüslimlerin meşgul oldukları meslekler konusunda bilgi vermiştir. Almanların Marco Polo'su olarak geçen Schiltberger'in, *Türkler ve Tatarlar Arasında*⁹⁰ adlı eseri 14. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı Türkiyesi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Geç bir tarihte olmasına rağmen Polonyalı Simeon'un *Seyahatnâmesi*⁹¹ (1608-1619) de Anadolu halkının gayrimüslimleri niteledikleri sıfatlar hakkında verdiği bilgiler nedeniyle önem arz etmektedir.

Yahudi yazar olarak ise Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia adında iki seyyahın 1165-1187 yılları arasındaki seyahatlerini içeren, *Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*⁹² isimli eser, gittikleri yerlerdeki Yahudilere dair verdikleri bilgiler ile dikkat çekmektedir.

Telif eserlerden konu ile ilgili olan, fikirlerinin kabul edildiği veya edilmediği pek çok yazara ait eser kullanılmıştır. Ancak girişte bunların detaylıca anlatılmasına gerek görülmemiştir. Buna rağmen isimlerinin zikredilmeden geçilmesinin vefasızlık olacağı kanısıyla tezin fikrinde önemli etkiler bırakan bazı araştırmacılardan bahsetmek yerinde bir davranış olacaktır. Türkiye Selçukluları ile ilgili M. Fuad Köprülü ve Osman Turan'ın çalışmaları genç araştırmacılara bir rehber niteliğinde olup, çok önemli fikirleri ile dönemi aydınlatmışlardır. Tezde de özellikle bu iki ilim insanının Türk-İslam gençliğine armağanları olan eserlerden

⁸⁸Ricoldus de Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, çev. A. D. Altunbaş, İstanbul: Kronik Kitap, 2018.

⁸⁹Marco Polo'nun *Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, İstanbul: Yol Yayıncılık, 2017, (2. Baskı).

⁹⁰Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, (3. Baskı).

⁹¹Polonyalı Simeon'un *Seyahatnâmesi (1608-1619)*, trc. Hrand Der Andreasyan, İstanbul: Everest Yayınları, 2013.

⁹²Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, *Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

faydalanılmıştır. A. Yaşar Ocak'ın incelediği Selçuklu dönemi dinî atmosferi de bugün bile karmaşık görünen bazı mevzuların anlaşılmasını sağlamış, tez için de birçok konunun çözümünü sunmuştur. Tez konusunun fitilini ateşleyen heyecan da yine Ocak'ın eserleri okunurken bulunmuştur. Müsteşrik Claude Cahen, diğer batılılardan daha tarafsızdır. Bu nedenle taassuptan azade kalemi ile döneme dair önemli fikirler ve çözümlerler sunabildiği kanaatiyle tezde eserlerinden faydalanılmıştır. Speros Vryonis de eserleri ile önemli çözümlerler üretmiştir. Bugüne gelindiğinde ise tez konusu ile ilgili olarak, bazı fikirleri tezde kabul edilmemesine karşın, dönemin sorunlarını ortaya koyan Rüstem Şükürov, önemli yorumlarda bulunmuştur.

Araştırma konusuyla ilgili olarak ise daha önce: 1992 yılında A. Şeref Ceran tarafından *XIII. Asırda Anadolu Selçuklularında Müslim-Gayr-i müslim Münasebetleri*⁹³ isimli bir doktora tezi, 2002 yılında Mehmet Yavaş tarafından *Selçuklular Döneminde Müslim Gayr-i Müslim Münasebetleri*⁹⁴ isimli bir yüksek lisans tezi ve 2007 yılında Hasan Alevnur tarafından *Selçuklular Döneminde Gayrimüslimler*⁹⁵ isimli bir yüksek lisans tezi çalışmaları yapılmıştır. Ancak bu üç çalışma ile tezin isim benzerliği bulunmasına rağmen, bu tezin soru/sorunları ve olaylara bakışı oldukça farklılık arz ettiğinden önemli bir boşluğu doldurması hedeflenmiştir.

İslam ve Gayrimüslimler

Türkiye Selçukluları döneminde gayrimüslimlere geçmeden önce konunun kavramsal çerçevesinin oturabilmesi için İslam hukukunun gayrimüslimler hakkındaki hükümlerinin incelenmesi, ardından da Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerindeki tecrübelerin görülmesi faydalı olacaktır. Zira Selçuklular, İslam “zimmî” hukuku çerçevesinde

⁹³A. Şeref Ceran, *XIII. Asırda Anadolu Selçuklularında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Konya 1992, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 21301).

⁹⁴ Mehmet Yavaş, *Selçuklular Döneminde Müslim Gayr-i Müslim Münasebetleri* (Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Manisa 2002, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 125124).

⁹⁵Hasan Alevnur, *Selçuklular Döneminde Gayr-i Müslimler* (Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Manisa 2007, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 230519).

gayrimüslim halkı yönetmiştir. İslamiyet, Orta Çağ dünyasında bir hukuk devleti inşa etmeye çalışmıştır, bunun en güzel örneği zimmîler üzerinden izlenebilir. Bu sistemde gayrimüslimlerin uymak zorunda oldukları kurallar ve vermekle yükümlü oldukları vergiler karşılığında emniyet, cemaat içi işlerinde serbestlik, din ve kültürlerini devam ettirebilme haklarının hepsi güvence altındadır. Orta Çağ dünyası düşünüldüğünde kuralların ve sınırların her iki taraf için de belli olması, hukukun üstünlüğünün her şeyden önce tutulması çok dikkat çekicidir. Bunun örnekleri, başta Kur'an-ı Kerim ile Hz. Peygamber'in uygulamalarından görülmektedir. Ancak denilebilir ki özellikle dört halife döneminden sonra başlayan bozulma, kurulmaya çalışılan hukuk devleti sistemini de etkilemiştir. Ancak konunun uzamaması için sadece İslam hukukunun bu konudaki kuralları ve İslam tarihinin ilk dönemlerindeki uygulamaları incelenecektir.

İslamiyette bir kişi dili, ırkı, vatani ne olursa olsun önce insan olduğu için değerlidir ve haklara sahiptir. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'de "*dinde zorlama yoktur.*"⁹⁶ mealinde açıkça bir ayet vardır. Bununla birlikte İslam toplumunun yegâne bağdaştırıcı gücü inanç ve düşünce birliğidir. Bu nedenle insanlar inananlar "Müslümanlar" ve inanmayanlar "gayrimüslimler" olarak ikiye ayrılmaktadır. İslam devletinde⁹⁷ tüm Müslümanlar ırk ve sınıflara ayrılmaksızın Allah ve kanun karşısında eşittir; ancak bir Müslüman gayrimüslim memleketinde ikameti tercih ettiği zaman devletin himaye sorumluluğu bulunmamaktadır. İslam devleti vatandaşı olarak herkes için "Dâru'l-İslam Ehli" tabiri kullanılmıştır. Vatandaşlar bu çatı altında Müslüman ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılırlar. Her iki grubun da devlete karşı hak ve sorumlulukları vardır ve farklıdır. Ancak ikisi de devlete karşı gelmeme veya devlet aleyhinde çalışmama gibi hususlarda aynı kanunlara tâbiidirler. Ayrıca kanun önünde herkes eşittir ve bu nedenle Hz. Osman mahkemeye çağırılabilmiş, Hz. Ali silahlarını çalmış olmasından şüphelenilen bir Hıristiyan için davacı olarak hâkim karşısına

⁹⁶Kur'an-ı Kerim 2-256.

⁹⁷Burada belirtmekte yarar var ki esasında devletin dininin olması söz konusu değildir. Din insan ile alakalıdır. Azimli'nin dediği gibi "Müslüman Devleti" tabiri anlam olarak belki daha uygundur. Ancak tezde genel kullanıma uygun olması nedeniyle yine "İslam Devleti" tabiri kullanılmıştır. Bk. Mehmet Azimli, *Farklı Okumalar*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018, s. 12.

çıkıştır.⁹⁸

İslam'da gayrimüslim kişiler için üç farklı durum ortaya çıkmaktadır: Bunlardan ilki İslam devleti vatandaşı olan ve karşılıklı anlaşma içinde olunan kişiler, *zimmi*'ler; belirli bir süre için İslam devletinde bulunma izni almış olanlar, *müste'menler* ve yabancı devlette bulunan *dâru'l-harb ehilleri*'dir. İslam devletinin vatandaşı olmak için Müslüman olmak gerekmiyordu. Ehlikitap dışındaki gayrimüslimler de vatandaş kabul edilebiliyordu. Ancak vatandaşlığın en önemli şartı, Müslüman dahi olsa devlete sadakatti.⁹⁹

Sözlükte bir kimsenin yüklendiği borç, ahitname ve eman anlamlarına gelen zimmî kelimesi, İslam devleti hâkimiyetini tanıma şartıyla, süresiz olarak yürürlükte kalan sözleşmedir. Birey ve devlet arasında yapılan bu anlaşma ile gayrimüslim vatandaş can ve mal güvenliği, din ve vicdan hürriyeti, kanun önünde eşitlik, İslam ibadetlerinden muaf tutulma ve kendi iç hukuklarında özgürlük haklarını alır, devlet ise bunun karşılığında alacağı cizye ve haraç vergilerinin miktarını belirlerdi.¹⁰⁰ Zimmet uygulaması, gayrimüslim halkın hâkim unsur içinde asimile olmadan, inanç ve geleneklerini korumalarını, can ve mallarının güvenliğini sağlamıştır. Devlet ile gayrimüslim ferdin böyle bir anlaşma içerisinde bulunmuş olmaları

⁹⁸Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, trc. İ. Arif Koytak ve Prof. Dr. Veysel Uysal, İstanbul: Beyan Yayınları, 2014, s. 180; Muhammed Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005, s. 213, 215, 223; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih TUĞ, İstanbul: İFAV Yayınları, 2011, s. 171; Osman Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1997, s. 15; Ahmet Özel, "Gayri Müslim", *DİA*, C.13, s. 420; Nihat Dalgın, *İslam Hukukuna Göre Müslüman Gayr-i Müslim Evliliği*, Samsun: Etüt Yayınları, 2005, s. 23; A. Reşid Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993, s. 37, 39.

⁹⁹Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 237; Ahmet Özdemir, "Uluslararası İlişkiler Alanında İslam Hukukunun Temel İlkeleri-Eman Akdi Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, V. 6, June 2013, s. 895; Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 1-4, 1987, s. 117; Ahmet Güneş, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.11, 2008, s. 258.

¹⁰⁰Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, s. 277; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 177, 201; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 171; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 325; Mustafa Fayda, "Zimmi", *DİA*, C. 44, s. 428; Güneş, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", s. 260-265; Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", s. 123-126; Özel, "Gayri Müslim", s. 420-422; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 266; Muhammed Çuçak, "İslâmî Literatürlerde Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 7, 2016, s. 132-133.

İslam'da *vatandaşlık*¹⁰¹ kurumunun ismen olmasa da fiilen varlığını göstermektedir. Bu durumda Müslümanlar gibi gayrimüslimler de İslam devleti vatandaşıdır ve siyasi ve hukuki yönden devlete bağlıdır.

Hz. Peygamber Amr b. Hazm'ı Necran'a gönderirken ona: *“Yahudi ve Hıristiyanlardan kim kendiliğinden samimi bir şekilde Müslüman olur ve İslam'ı din edinirse, o müminlerdendir. Onların lehine olan (haklar) onun da lehine, onların yükümlü olduğu (görevler) onun da üzerinedir. Kim Yahudilik ve Hıristiyanlığı üzere kalırsa, ondan döndürülemez; erkek veya kadın, hür veya köle, ergin olan herkes tam bir dinar veya elbise olarak karşılığını verecektir. Kim bunu yerine getirirse o Allah'ın ve Resul'ünün zimmeti (koruması) altındadır. Kim de bunu yerine getirmezse o Allah'ın ve Resul'ünün ve bütün Müslümanların düşmanıdır.”*¹⁰² demiş ve zimmetin herkese açık olduğunu göstermiştir. Hz. Ömer de bir milletle barış anlaşması imzaladığı zaman onlardan haraç vermelerini, Müslümanları üç gün süreyle misafir etmelerini -ancak bu şart köy ve kasabalarda yaşayanlar için geçerli olup, şehirdekiler için böyle bir durum söz konusu değildir- yol göstermelerini, düşmana yardımcı olmamalarını ve herhangi bir suçluyu himaye etmemelerini şart koşmuştu. Onlar bu şartları kabul ederlerse canlarının, mallarının, kadın ve çocuklarının güvende olduklarını ve onlar için Hz. Peygamber'in bir “zimmet”i olduğunu beyan ederdi.¹⁰³

İslam ülkelerindeki gayrimüslimler adli özgürlüğe sahip olup, dinî mahkeme kurma yetkileri vardı. Mahkemeye giden taraflar aynı dinden veya mezhepten ise kendi mahkemelerine gidebilirler, ancak kendileri İslam mahkemelerine gitmek isterlerse de başvurabilirlerdi. Ayrıca taraflar Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi farklı dinlerden olduğunda da İslam mahkemesine başvurabilirlerdi. Fakat taraflardan birinin Müslüman olması durumunda İslam mahkemesine gitmek zorunluydu. Gayrimüslimlerin içki,

¹⁰¹M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017, (4. Baskı), s. 35-36; Kenanoğlu, vatandaşlığın ulus-devletlerin oluşmasıyla gelişen modern bir kavram olmasına karşın, İslam hukukunun mensubiyet noktasında gayrimüslimleri Müslümanlarla eşit tutmasından dolayı ifadenin kullanılabilirliğini söyler. Bk. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 36.

¹⁰²Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 278-279.

¹⁰³İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 77-78; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 271.

kumar ve faiz gibi kendi dinlerince yasak olmayan hallerinden dolayı onlara ceza verilmezdi. İslam toplumunda Müslümanlara yasak olan bazı durumlar gayrimüslimlere serbestti. Mesela haram olan içki gayrimüslimlere sadece içme konusunda değil, imal ve ihraç etme açısından da serbestti, yine faiz ve şans oyunları gibi durumlarda da bu uygulama geçerliydi.¹⁰⁴

Zimmet sözleşmesi süresizdir. İslam hukukunda bu vatandaşlık sözleşmesinin Müslümanlar tarafından kaldırılması durumu mevcut değildi, hatta hukukun üstünlüğü ilkesine bağlı olarak İslam devlet başkanı dahi bu hakkı kaldıramazdı. Bu sözleşme ancak gayrimüslim vatandaşın Müslüman olması, başka bir ülkeye kaçması, cizyeyi ödememesi, Müslüman bir kadınla zinada bulunması, bir Müslümanın dinden dönmesine sebep olması gibi durumlarda kalkabilmekteydi.¹⁰⁵

Zimmet sözleşmesinin bir sonucu olarak gayrimüslimlerin haklarını korumak devletin vazifeleri arasındadır. Bu nedenle azınlıktaki unsurun hâkim olan unsura benzememesi için Abbasîler zamanında bir topluluğun diğerini taklit etmesi yasaklanmıştır. Bundan maksat, tartışılabilir bir husus olmakla beraber her unsurun dinî hayatlarını devam ettirebilmeleri için kendi kültürlerini koruyabilmeleriydi. Böylece Yahudiler, Hıristiyanlar, Mecusiler vd. kendi giyim tarzlarını, sosyal adetlerini ve kendi öz benliklerini koruyabilmişlerdi.¹⁰⁶ Buradan hareketle zimmîlere getirilen

¹⁰⁴Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 202-203, 205, 226; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 259; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 446; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 285; Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", s. 146; Kur'an-ı Kerim'de adaletle hükmedilmesi hakkında pek çok ayet vardır. Bunlardan ikisi için bk. Kur'an-ı Kerim 5-42, 4-58; Ayrıca bir kişi gayrimüslim dahi olsa İslam hukukunda komşu "şüfa" hakkına sahiptir, yani bir kişi malını satacak olursa komşusu bunu almada öncelik hakkına sahiptir. Bk. Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 226.; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 259.

¹⁰⁵E. Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2008, s. 206; Salih Tuğ, "İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı", *Maliye Araştırmaları Merkezi Konferansları*, S. 7, 1961, s. 191; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 201-202; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: İFAV, 2006, s. 143-144; Fayda, "Zimmî", s. 431; Güneş, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", s. 259; Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri", s. 122; Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 181; Hüseyin G. Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27, s. 99-101; Ancak şunu belirtmek gerekir ki bir Müslüman vatandaş ne kadar büyük bir ceza alırsa alsın ülke dışına çıkarılamazken gayrimüslim vatandaş hareketleri nedeniyle ceza alsın dahi tehlikeli görülürse ülke dışına çıkarılabilir. Bk. Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 202.

¹⁰⁶Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 256; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 195.

kılık kıyafet, ata binmeme, silah taşımama gibi yasaklar, şer'î değil örfî niteliklidir denilebilir.¹⁰⁷

Müste'menler ise kendilerine “eman” verilen kimselerdi. Bu kişiler belli bir süre zarfında İslam ülkesinde bu eman hakkı ile kalabilir, gayrimüslim vatandaşın yararlandığı tüm haklardan eş ve çocuklarıyla yararlanabilirlerdi. Ancak yine de gayrimüslim vatandaş ile bir yabancı arasında farklar vardı. Öncelikle yabancının ülke topraklarına girmesi için izin alması gerekirdi. Bu izni herhangi bir Müslüman veya gayrimüslim vatandaş verebilmekteydi. İzni alan yabancı, gayrimüslim vatandaşların sahip oldukları hakları alırlardı. Ancak onlara bu şekilde kalmaları için en fazla bir sene verilirdi ve bir seneyi aşan ikametlerde yabancı şahıs isterse kanunları kabul edip tâbiyete geçebilir ve vatandaş olabilirdi.¹⁰⁸ Kişilerin kalma süreleri Hanefî fihhına göre bir yılı geçerse ve hâlâ zimmî statüsüne geçmezlerse bu kişilerden de cizye alınırdı.¹⁰⁹ Müste'menler de zimmîler gibi kendi dinî mahkemelerine başvurma haklarına sahiptiler ve bu kişiler aynı şekilde kendi mahkemeleri yerine İslam mahkemelerini seçmekte de özgürdüler.¹¹⁰

Vatandaş olmayan bir yabancı gayet kolay alınabilen bir eman ile İslam devleti sınırlarından içeri girebilirdi. Bu yabancılar genellikle tüccarlardı. Onlar, ticaret vergisi olarak mallarının %10'unu verir ve başka hiçbir vergiye tâbi olmazlardı. Bunun karşılığında da mallarının ve canlarının güvenliği sağlanırdı. İslam devletlerinde tüccarların konaklama ve yiyeceklerini temin eden pek çok kurum mevcuttu. Ancak mallarının %10'undan başka hiçbir vergi vermediği için bu kişilerin ziyaretlerinin uzaması devlet bütçesine zarar verirdi. Buna rağmen baştan belirlenen sürenin dolmasıyla bu kişiler hemen kapı dışarı konulmaz, onlara mühlet verilirdi.¹¹¹

¹⁰⁷Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 42, 45, 438.

¹⁰⁸Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 200-201; Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 69; Özdemir, “Eman Akdi Örneği”, s. 895-896.

¹⁰⁹Mehmet Erkal, “Cizye”, *DİA*, C. 8, s. 42; Bu süre Maverdi'ye göre cizyesiz dört ay, cizye verirse bir yıldır. Bk. Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, s. 277.

¹¹⁰Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 177-178; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 325; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 280.

¹¹¹Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 74-77, 106-107.

İslam hukukçularına göre yabancı birinin belli bir süre İslam topraklarında ikametine izin verilse ve o tarihlerde müste'menin ülkesiyle savaş vuku bulsa müste'men, bu süre zarfında tedirgin edilmemelidir. Bu sürenin sonunda İslam topraklarından kazandıklarını da güvenlik içinde ülkesine götürmesi ve geri dönmesi teminat altında olmalıdır. Müste'menin ülkesiyle hem barış hem de savaş zamanlarında haklarının eşit olması, değişmemesi uluslararası hukuk tarihinde bir ilktir. Düşman devletindeki Müslümanların öldürülmesinin karşılığında İslam devletindeki rehinelere öldürülmesi de İslam hukukunca yasaklanmıştır, zira İslam'da *hiç kimse başkasının günahını üstlenemez*. Bunun yanında savaşta dahi olsa İslam, kadınların, çocukların, hastaların, yaşlıların ve din adamlarının öldürülmesine izin vermez. Ayrıca elçiler, hoşla gitmeyen bir mesaj getirirler de din hürriyeti, ikamet ve geri dönüş güvenliği hakkına sahiplerdir.¹¹²

Gayrimüslim diyerek genel olarak adlandırılan grubun içinde dinlerine göre çok farklı alt gruplar vardır. Fakat bu dinî gruplar İslamî literatürde üç başlık altında toplanmıştır: ehlikitap olanlar, ehlikitap oldukları konusunda şüphe olanlar ve olmayanlar. Yahudi ve Hıristiyanlar ehlikitap, puta tapanlar müşrik, ateşe tapanlar Mecusi ve yıldızla tapanlar da Sabii diye gruplara ayrılırlar. Ancak tüm bu inançlara sahip olan halklar vatandaşdır ve himaye hakları vardır. Farklılıklar bir Müslüman ile birebir ilişkilerde vuku bulmaktadır.¹¹³

Hem Kur'an-ı Kerim'de hem de hadislerde İslam'ın diğer tüm din mensuplarına karşı ehlikitaplara üstünlük verdiği görülmektedir.¹¹⁴ Musevilik ve Hıristiyanlık tek tanrı inancı başta olmak üzere ritüelleri yönüyle gelişmiş inanç sistemleri olup, İslam inancına göre bozulmuş da olsa kitapları vardır ve böylece bu iki din mensupları *ehlikitaptır*. Hz. Peygamber pek çok yerde kendisinin de onların da Hz. İbrahim'in dininden geldiklerini belirtmişti. Bu nedenle İslam'ın Mekke döneminde Arap

¹¹²Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 176-179.

¹¹³Özel, "Gayri Müslim", s. 418; Ehlikitap tanımına kimlerin girdiği ve detaylı bilgi için bk. Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 25-57.

¹¹⁴Kur'an-ı Kerim'de ehli kitap ile ilgili geçen bazı ayetler için bk. Kur'an-ı Kerim 2-101, 121, 146; 3-19, 20, 23, 100, 186; 4-44; 17-107; 22-54; 34-6.

müşriklere karşı Müslümanlar daima ehlikitap tarafını tutmuş, yaşayışta veya ibadetlerde vahyin gelmediği konularda müşriklere karşı ehlikitaba benzemeyi tercih etmişlerdi.¹¹⁵ Bu nedenle Sasaniler ile Bizans'ın Ezriat'ta karşılaşmalarında Hz. Peygamber ehlikitap oldukları için Bizans tarafını Mecusi Sasanilerden üstün görmüş ve tutmuş, Mekke müşrikleri de Sasani tarafında yer almışlardı.¹¹⁶

Devletin tebaasına karşı bakışında ehlikitap olup olmamada çok farklılık yokken, Müslümanların birebir ilişkilerinde bu durum büyük farklılıkları barındırıp önem arz etmekteydi. Bir Müslüman erkek ehlikitap bir kadınla evlenir ve din değiştirmesini istemez, kadın kiliseye, sinagoga gidebilir, içki içebilirdi. Ancak Müslüman erkek, ehlikitap olmayan bir kadınla evlenemez, ya da evli ise evliliği son bulurdu.¹¹⁷ Bunun bir neticesi olarak Hz. Ömer İslamı kabul etmeyen iki müşrik eşini boşamıştır.¹¹⁸ Hz. Osman Hıristiyan bir kadın ile Talha b. Ubeydullah ve Ka'b b. Malik ise Yahudi bir kadınla evlenmişlerdir.¹¹⁹ Ancak Müslüman bir kadın ile ehlikitap dahi olsa gayrimüslim bir kişinin evliliğine İslam izin vermemiştir. Bu konuda Hz. Peygamber: “*Biz ehlikitabın kadınları ile evlenebiliriz; ancak onlar bizim kadınlarımızla evlenemezler.*” demiştir.¹²⁰

İslam âlimlerini meşgul eden diğer bir gayrimüslim kitlesi *ehlikitaba benzeyenler veya ehlikitap gibi olanlardır*. Bu konuda çok farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bu gruba ilk olarak “Sabiî”ler dâhil edilebilir. Sabiilerin

¹¹⁵Kur'an-ı Kerim 9-28-29; Seyyid Ebu'l-Ala Mevdûdî, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi İlah Rab Din İbadet* (çvr. Mahmut Osmanoglu) İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1999 (7. Baskı), s. 81; Daha fazla bilgi için Bk. Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 121, 169, 223-243; Dalgın, *Müslüman Gayr-i Müslim Evliliği*, s. 85; Ali Osman Ateş, *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2014; Fazlur Rahman, *İslam*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1996, (4. Baskı), s. 35; Ancak zaman ilerleyip hâkimiyet alanı genişleyince ve her alanda Kur'an-ı Kerim'in cevap vermesi ile birlikte hiçbir gayrimüslime benzememe konusunda -inanç, ibadet, kıyafet gibi alanlarda- kesin şartlar belirlenmiştir.

¹¹⁶Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 118.

¹¹⁷Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 209, 226-227; Ateş, *Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, s. 278; Dalgın, *Müslüman Gayr-i Müslim Evliliği*, s. 23, 94; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 330.

¹¹⁸Ateş, *Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, s. 278.

¹¹⁹Dalgın, *Müslüman Gayr-i Müslim Evliliği*, s. 66, 109; Hüseyin Akçam, *İslam Aile Hukukunda Gayrimüslimlerin Statüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD, Erzurum 2010, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 263841), s. 25.

¹²⁰Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 440; Dalgın, *Müslüman Gayr-i Müslim Evliliği*, s. 109.

menşelerinin ne olduğu konusunda farklı görüşler vardır; ancak kesin olan şu ki Kur'an-ı Kerim'in de belirttiği gibi kadim bir din geleneğine sahiptirler ve genel görüşe göre Mandenlerin devamı oldukları varsayılmaktadır. Sabiiler gök cisimlerine tapıyorlardı. Doğu Roma İmparatoru Konstantin'in Hıristiyan olması ile birlikte korkudan veya baskıdan Sabiilerin çoğu Hıristiyan gibi davranmışlardır. Bu kişilerin ehlikıtap olup olmadıkları konusunda İslam âlimleri arasında ihtilaf söz konusudur.¹²¹

Mecusiler de ehlikıtap olup olmadıkları şüpheli olan ayrı bir gruptur. Ateşe tapan bu kişileri çoğu İslam âlimi ehlikıtap saymazlar; ancak önceleri bir kitaplarının olduğu, zamanla kitaplarının tahrif olması nedeniyle ehlikıtapıtan sayılmaları gerektiği görüşünü savunanlar da mevcuttur. Bunlara Harran Mecusileri ve Berberiler de dâhil edilmiştir ki Hz. Osman, putperest Berberileri ehlikıtap zümresine dâhil edip vergi almıştır. Ayrıca Hz. Peygamber tarafından onlara da vatandaşlık verilmiştir. Buradan İslam devletinin reayası olmak için belirli bir din şartının olmadığı sonucu çıkmaktadır.¹²² Bunlardan başka yıldız tapanlar ve Samirilerin ise Yahudilik ve Hıristiyanlığa uyduklarında ehlikıtap muamelesi görebilecekleri belirtilmiştir. Yalnız bu grupları ehlikıtap olarak kabul eden İslam âlimlerinin çoğu kadınlarıyla evlenilmesi ve kestikleri hayvanların yenilmesi konusunda ehlikıtap gibi olmadıklarını söylemişlerdir.¹²³

Müşrikler ve putperestler ehlikıtap sayılmazlardı. Müşrik kelimesi, başta Arabistan putperestleri olmak üzere temelde ilahî bir kitaba dayanmayan ve inançları içinde şirk bulunan kimseler için kullanılırdı. Bu kişilerin kestikleri hayvanlar yenilmez, kadınlarıyla da evlenilemezdi. Hz. Peygamber Zerdüş'ten, Buda'dan ve de Brahmanizm'in kurucusundan

¹²¹İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim ve Sabiiler", *AÜİFD*, X, Ankara 1962, s. 104-105; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 36-37, 41, 43; Akçam, *İslam Aile Hukukunda Gayrimüslimlerin Statüsü*, s. 5; Özel, "Gayri Müslim", s. 418; Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, İstanbul: DİB Yayınları, 2007, (2. Baskı), s. 476.

¹²²Hitti, *İslam Tarihi*, s. 237, 325; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002, s. 249; Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumları", s. 97; Güneş, "İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri", s. 258-259; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 268.

¹²³Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, s. 273.

bahsetmemiştir. Bu nedenle Müslümanlar bu dinlerin kitaplarını ilahî kitaplar sınıfına sokmamışlardır. Bu kişilerin İslam'a girmek veya ölmekten başka seçeneklerinin olmadığı zaman zaman söylene de uygulamada daha Hz. Peygamber zamanında, Mecusilerin cizyeye bağlanma gibi durumlarından, bunlara ehlikitap gibi davranıldığı sonucu çıkmaktadır. Ebû Yusuf ise konuyu detaylıca anlatarak, ehlikitap olmayan halklardan da cizye ve haraç alınabileceğini, ancak Arap Yarımadası'ndaki topraklardan sadece öşür alınabileceğini, bu nedenle putperest Araplardan cizye ve haraç alınamayacağını söylemiştir.¹²⁴

İslam'ın gayrimüslimleri hangi sınıflarda değerlendirdiğini gördükten sonra, İslam devletinin bu halklardan aldığı vergileri inceleyebiliriz. İslam'da verginin ilk gayesi reyanın yiyecek, giyecek, oturma, güvenlik gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. İslam devleti bu vatandaşlarından temel olarak baş vergisi olan "cizye" ve arazi vergisi olan "haraç"ı almaktaydı. Öncelikle cizye, "kâfi gelmek, ödemek" manasındadır ve "ceza" kökünden gelmektedir. İslam literatüründe ise İslam devleti reyası olan gayrimüslimlerden güvenlik karşılığında alınan vergidir. Reaya bu vergi karşılığında hem İslam devletinden hem de yabancı düşmanlardan gelebilecek tehlikelerden ailesi ile birlikte âzâde oluyordu. Başlangıçta "haracü'l-re's" ve "cizyetü'l-arz" olarak baş ve arazi vergisi kastedilmiştir; ancak bu iki kelime vergi anlamında kullanılmaktayken ilerleyen süreçte, 8. yüzyılın ortalarından itibaren cizye ve haraç kelimesinin anlamları ayrılmıştır.¹²⁵

Cizye, İslam devleti reyası ehlikitaplardan alınan bir vergi olmakla birlikte, bu uygulamanın dışına çıkıldığı ve ehlikitap harici vatandaşlardan da bu verginin alındığı görülmektedir. Maverdi'ye göre ehlikitap olmayanlardan cizye alınması iki şarta bağlıdır. Bunlardan ilki müstahak

¹²⁴İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 117, 210; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 93; Claude Cahen, *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, çevr. E. Mermi Erendor, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2000, (2. Baskı), s. 21; Dalgın, *Müslüman Gayr-i Müslim Evliliği*, s. 36; Ayrıca Mecusilerin neden ehlikitap gibi değerlendirildikleri konusunda Hz. Ali'nin Mecusiler hakkındaki görüşü için bk. İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 211; Dalgın, *Müslüman Gayr-i Müslim Evliliği*, s. 68.

¹²⁵Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, s. 273; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 216; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 91, 190; Erkal, "Cizye", s. 42; Tuğ, "İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı", s. 186, 190; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 269.

olmalarıdır ki bunun da altı şartı vardır ve şöyledir; Kur'an-ı Kerim hakkında kötü söz söylememeleri, Hz. Peygamber hakkında kötü söz söylememeleri, İslam dinini eleştirmemeleri, Müslüman kadınlarla evlenmek gibi isteklerde bulunmamaları, münafıklık yapıp Müslümanların zararına çalışmamaları, düşman tarafına destek olmamalarıdır. Bunlar önceden şart koşulmasa da uyulması gereken şartlardır. Diğerleri ise müstehaptır. Bu da yine altı kısımdır: beyaz elbiseler giymek ve zimmîlere has olan zünnarı takmak, Müslümanlardan daha yüksek binalar yapmamak, çan gibi dinî sesleri Müslümanların işitmemesi, haç, domuz, put ve içkileri Müslümanlara göstermemek, ölülerini gizli defnedip feryad etmemek, katır ve merkep hariç koşu ve binek atlarına binmemek. Bu şartlar ise baştan anlaşma metnine koyulmuşsa uymaları zorunludur; ancak anlaşma metninde yoksa uyulması için kimse zorlanamaz.¹²⁶

Cizye, sadece erkeklerden alınır ve erkekler bu vergi ile askerlikten muaf tutulurlardı. Bu vergi kadınlardan, çocuklardan, din adamlarından, fakirlerden ve hastalardan alınmazdı. Verginin miktarı vergiyi verecek olan şahsın maddî durumu ile alakalı idi. Hz. Peygamber zamanında cizye on dirhem idi ki bu, orta halli bir ailenin on günlük geçimi demektir. Hz. Ömer zamanında ise hali vakti yerinde olanlardan 48, orta halli kimselerden 24, çiftçilik ve amelelik gibi işlerde çalışanlardan ise 12 dirhem alınırdı. Cizye, anlaşmanın yapıldığı andan itibaren bir kamerî yılın sonunda alınırdı. Müslüman olan bir zimmînin, zimmî olarak geçirdiği yılın cizyesi alınırdı. Deli bir kişinin aklının yerine gelmesi veya tam tersi zengin bir kişinin fakirleşmesi gibi durumlarda ise kişinin o haline göre cizye alınırdı. Cizye her kabile veya bölgenin durumuna göre aynî veya nakdî olabilirdi. Ancak şarap ve domuz eti gibi İslam'a uygun olmayan mallar kabul edilmez, gayrimüslim kişiden mallarını satıp parasını getirmesi istenirdi.¹²⁷

Cizye veren vatandaşlar, askerlik yapmaları veya takdire şayan bir iş

¹²⁶Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 275-276; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 193.

¹²⁷İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 200, 217; Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 275-277; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 218; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 250; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 169, 241, 243; Cahen, *İslamiyet*, s. 110, 114; T. W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, çev. Hasan Gündüzler, Ankara: Akçağ Yayınları, 1971, s. 104; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 187; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 272-273; Erkal, "Cizye", s. 43.

görmeleri durumunda bu vergiyi ödemezlerdi. İslam ülkesinde sürekli savaşlar vuku buluyordu ve Müslüman halk askere gitmek zorundaydı. Gayrimüslim halk ise cizye vergisini vererek bu sorumluluktan kurtulmuş oluyordu. Böyle bir görevden uzak tutulmaları bu kimselerin güvenilirliğinin sorgulanması demek ise de askerlik gibi tehlikeli bir sorumluluğu üstlenmek yerine bu verginin daha tercih-i şayan olduğu dönem için kabul edilebilir bir gerçekliktir. Arnold cizye için: “*Sırf Müslümanlar üzerine yüklenen mecburi askerlik hizmeti ile karşılaştırılınca bu cizye dayanılması müşkil bir yük olmaktan çıkar ve çok hafif kalır.*” demiştir.¹²⁸ Cahen ise: “*Cizye yükümlülerinin durumu, her şeye rağmen zekât ödemek durumunda olan Müslümanların durumundan daha ağır değildi. Üstelik gayrimüslimler böyle bir vergiden de muaftılar.*” demiştir.¹²⁹ Ayrıca yılda bir kere savaşa katılmış olan gayrimüslim kişi bu vergiden o yıl için muaf sayılırdı. Örneğin Antakya civarında oturan el-Ceracime kabilesi Müslümanlarla savaşa katılmak ve ganimetten pay almak karşılığında cizyeden muaf tutulmuşlardır.¹³⁰ Bunun dışında Müslümanların lehine iş yapanlar da bu vergiden muaf tutulurdu. Hz. Ömer Mısır’dan Medine’ye yiyecek maddelerinin deniz yoluyla taşınmasını kolaylaştıran “Neh-ru Emiri’l-Müminin” adıyla bilinen tünelin açılması fikrini veren gayrimüslim bir Mısırlıyı ömür boyu cizyeden muaf tutmuştur.¹³¹ Ebû Yusuf, vergisini vermeyen veya veremeyen kimselere kötü muamele yapılmamasını, gerekirse vergisini verene kadar hapsedilmesini tavsiye etmiştir, zira verginin affı yoktur.¹³² Ayrıca gayrimüslimler, Müslümanların verdikleri zekâtta da muaftırlar. Müslümanlar ödünç verdikleri şeylerden asla faiz alamazlarken gayrimüslimlere bu hak da serbestti.¹³³

Can ve mal güvenliğinin temini için alınan vergi, vatandaşların bu ihtiyaçlarının karşılanamadığı durumlarda iade edilmiştir. Halid b. Velid Hîre halkına: “*Eğer sizi himaye edersek cizye almak hakkımızdır.*

¹²⁸Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 102-103.

¹²⁹Cahen, *İslamiyet*, s. 111.

¹³⁰Maverdi, *El-Ahkâmü’s Sultaniye*, s. 275; Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 106; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 218; Hamidullah, *İslâm’a Giriş*, s. 250.

¹³¹Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 218.

¹³² İmam Ebû Yusuf, *Kitabu’l-Haraç*, s. 201.

¹³³Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 179-180, 218; Fayda, “Zimmî”, s. 432.

Edemezsek o vergiyi de hak edemeyiz.” demiştir.¹³⁴ Ebû Ubeyde de Şam halkına: “Biz size almış olduğumuz mallarınızı ancak şunun için iade ediyoruz: bize gelen haberlere göre Rumlar büyük bir savaş hazırlığı içindeler. Hâlbuki biz, bu malları, sizin canınızı, malınızı ve memleketinizi korumak için almıştık, şuanda biz buna muktedir değiliz. Sizden aldıklarımızı geri veriyoruz. Eğer Allah bizi düşmana karşı muzaffer kılsa eski şartlara yine bağlı kalacağız.”¹³⁵ demiş ve toplanan vergileri geri dağıtmıştır.

Ebû Yusuf, İslam’a girmekle cizyenin düşeceği, kişinin topraklarının da haraç yerine öşür toprağı olacağını belirtmiştir. Ebû Yusuf, Ebû Hanife’nin öşür iken gayrimüslim vatandaşa satılan arazinin artık haraç arazi kapsamında olacağı, çünkü öşrün zekât olduğu ve gayrimüslimden zekât alınmayacağı görüşüne katılmaz ve toprağın öşür arazi olarak devam edip zekâtın iki kat alınacağını savunur. Ayrıca cizyelerin toplanma zamanlarında gayrimüslimlerin boyunlarına bir mühür asılmasını, verginin tespit ve tahsilinin bitiminde de çıkarılması gerektiğini söylemiştir. Mühür uygulamasının Hz. Ömer zamanında var olduğu zimmîlere 48, 24 ve 12 yazan mühürlerin işlem bitimine kadar insanların boyunlarında kaldığı bilinmektedir. Kıyafetlerinde ise kesinlikle Müslümanlara benzememeleri gerektiğini detaylıca anlatmıştır. Kilise, havra vb. mabetlerin ise şehir fethedildiğinde var olanlarına dokunulmamasını; ancak yeni bir ibadet yerinin de inşasına izin verilmemesini öğütlemiştir. Gayrimüslimler şehirlerde Müslümanlarla birlikte oturabilir, ama kendi aralarında olanlar hariç domuz ve şarap satamazlardı.¹³⁶ İslam devleti ile anlaşmada olan bir ülkeden haraç vergisi alınır ancak ayrıca cizye vergisi alınmazdı. Çünkü verilen bu haraç topludur ve cizye hükmündedir. Ancak halk Müslüman olursa haraç vergisi kalkar ve ülke İslam ülkesi olduğu için cizye vergisi de

¹³⁴Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 105.

¹³⁵İmam Ebû Yusuf, *Kitabu’l-Haraç*, s. 225; Erkal, “Cizye”, s. 142; Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 105-106.

¹³⁶İmam Ebû Yusuf, *Kitabu’l-Haraç*, s. 111, 198-199; Maverdi, *El-Ahkâmu’s Sultaniye*, s. 277; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 151; Gayrimüslimlerin giyecekleri kıyafetler ve binecekleri hayvanlar hakkında detaylı bilgi için bk. İmam Ebû Yusuf, *Kitabu’l-Haraç*, s. 207-208; Özel, “Gayri Müslim”, s. 422; Barthold ve Köprülü, *Hz. Ömer’e atfedilen kilise inşa edilmemesi hususunun bir uydurma olduğunu belirtirler*. Bk. Wilhelm Barthold ve M. Fuad Köprülü, *İslâm Medebiyeti Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, (3. Baskı), s. 41.

alınmazdı.¹³⁷

Toprak vergisi toprağın olduğu yerde tahsil ediliyordu. Cizye vergisi de başta böyleydi, ancak daha sonra insanların geçimleri için vergi zamanları başka yerlere gittikleri, gittikleri yerlerde de vergi zamanı gelmeden tekrar yer değiştirerek bu vergiden kaçtıkları fark edilince bunların buldukları yerde vergilerinin tahsil edilip bağlı oldukları birime de bildirilmesi kanunu yürürlüğe sokulmuştur. Cizyeden kurtulmak isteyen çoğu çiftçi çözümü köylerini terk edip Müslüman olup şehre yerleşmekte bulmuştu. Ancak bu kişilerin hem cizyelerinin kesilmesi hem de askere alındıklarında maaşa bağlanmaları ekonomiye büyük zarar vermelerine sebep oldu. Emevîlerin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf, bu duruma haraç vergisinin cizyeyi de içine alacak derecede yükselip devam etmesiyle çare bulduysa da Ömer b. Abdülaziz bu uygulamaya son verdi ve kişinin Müslüman olması ile haracı da ortadan kaldırdı. Ancak ekonomiye yine büyük zararlar vermesinin ardından tekrar cizyenin İslam'a girmekle düşeceği, haracın ise düşmeyeceği uygulamasına geçilmiştir. Ne var ki gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları vergileri kimi zaman ödeyemeyip bir sonraki seneye bıraktıkları, yönetimin indirimine gittiği veya tam tersi baskıyla vergiyi aldığı, bazen de vergilerin ödenemez duruma geldiğinde bir uzlaşmaya varıldığı durumlar da yaşanmamış değildir.¹³⁸

Arapça topraktan çıkan şey demek olan “harç” kökünden gelen haraç kelimesi, genel olarak İslam devleti gayrimüslim tebaasının mal varlığından alınan vergi demektir.¹³⁹ Yukarıda bahsi geçtiği üzere başlarda cizye ile haraç aynı anlamlarda kullanılmıştır. Hz. Ömer zamanından itibaren ise cizye baş vergisi, haraç da gelir vergisi olarak ayrılmış ve ayrı birer vergi olarak tahsil edilmiştir. Kelime Hicrî ikinci yüzyıldan itibaren İslam devletlerinde Beytü'l-Mal'in bütün gelirleri için kullanılmıştır. Daha sonraları sulh yoluyla alınan toprakların geliri için de aynı tabir kullanılmıştır. İmam Ebû Yusuf'un Halife Harun Reşid'e gayrimüslim vatandaşlardan temin edilecek vergiler için hazırlamış olduğu *Kitabu'l-*

¹³⁷Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 263.

¹³⁸Cahen, *İslamiyet*, s. 110-111, 148; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 306-307.

¹³⁹Cengiz Kallek, “Haraç”, *DİA*, C.16, s. 71; Cahen, *İslamiyet*, s. 48.

Haraç eserinde dönemin vergi sistemi hakkında detaylı bilgi bulunmaktadır. Gelir vergisi yıllık olarak Müslümanlardan ürünlerinden 40'da bir zekât, gayrimüslim vatandaşlardan 20'de bir haraç, ülkeye giren yabancılardan da 10'da bir vergi alınmıştır. Kısacası vergi Müslümanlardan %2,5, gayrimüslim zimmîlerden %5, müste'menlerden de %10 oranında idi.¹⁴⁰

Araziden alınacak haraç vergisi, üç konuya dikkat edilerek tespit edilir ve alınırdı. Bunlardan ilki toprağın verimli olup olmadığı, ikincisi araziye ekilip dikilenlerin cinsi ve verimliliği, üçüncüsü de arazinin sulanış tarzıdır; yağmur suyuyla sulanan arazi ile kuyudan su çıkarılarak sulanan arazi arasında fark vardır.¹⁴¹ Diğer yandan arazinin alanına göre haraç konulursa kameri yıla göre, hububata göre haraç konulursa güneş senesine göre vergi tahsil edilirdi. Halife isterse bir toprağı fethedenler arasında taksim edip öşür arazisi yapabilir veya toprağı sahiplerinde bırakıp haraç arazisi yapabilir.¹⁴² Ebû Yusuf bir arazinin öşür iken haraç, haraç iken de öşür araziye dönüştürülemeyeceğini söylemiştir. Hitti ise bir arazi fey hükmünde, yani vakıf durumunda ise işleyen kişi Müslüman olsa da vergiyi aynı şekilde vermeye devam eder, ancak sulh yoluyla tâbi olan kişiler, Müslüman olmaları durumunda cizye kalkar ve Müslümanlardan alınan zekât vergisini verirler demektedir.¹⁴³

Haraç arazisi iki kısımdır; ilki, anlaşmayla gayrimüslimlere bırakılan arazilerdir. Bu araziler İslam devletine bırakılmış ise sahibi vakıfmış gibi muamele edilir ve işleyenler Müslüman olsa bile araziden haraç kalkmazdı. Anlaşma gereği arazi satılmaz ancak işletilmesi konusunda gayrimüslimlerin önceliği olurdu. Bu arazi sahipleri zimmî de değildirler. İkincisinde ise halkın araziye mülk olarak ellerinde bulundurmaları durumu vardır. Bu durumda haraç cizye sayılır, gayrimüslimken devam edip, Müslüman olma durumunda kalkar ve toprağı istedikleri kişiye satabilirlerdi

¹⁴⁰Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi 11*, hz. Necati Yeniçel ve Hüseyin Kayapınar, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1991, s. 365-367; İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 198, 216; Cahen, *İslamiyet*, s. 182; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 242; Fayda, *Hiz. Ömer*, s. 51, 75-76, 208-211.

¹⁴¹Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 281; Kallek, "Haraç", s. 73.

¹⁴²İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 120-121, 296-395; Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 261, 283; Bu konuda İmam Şafii ve Malik'in görüşleri için bk. Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 279.

¹⁴³İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 147; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 241-242, 323.

ve durum sattıkları kişinin dinine göre belirlenirdi. Hz. Peygamber Arabistan toprakları için haraç vergisi koymamıştır, burada sadece öşür vergisi vardır. Bunun sebebi ise sadece ehlikitaptan vergi alınabileceği, putperest Araplardan vergi alınamayacağıdır. Ebû Yusuf konuyu açıklamış ve Mekke, Medine, Taif ve Yemen topraklarından haraç alınamayacağını belirtmiştir. Yine Ebû Yusuf, bir halife veya valinin bir Müslüman veya zimmînin hakkını alıp başkasına verme hakkının olmadığını da yazmıştır.¹⁴⁴

Haraç da olsa öşür de olsa bir arazi, sahibi tarafından üç yıl işlenmez ve gelip bir başkası toprağı işlerse, işleyen kişi daha fazla hakka sahiptir. Hz. Peygamber: “*Kim ölü toprağı işler yarar hale getirir, ihya ederse, o arazi onunundur.*”¹⁴⁵ demiştir. Gayrimüslim bir kişi araziyi ihya ederse arazi haraç arazisi, Müslüman bir kişi ihya ederse öşür arazisi olur. Hiç ekilmeyen araziden ve imarken ölü duruma gelen araziden de haraç alınmaz.¹⁴⁶

Ebû Yusuf, dönemin haraç vergisi konusunda çok detaylı bilgiler sunduğu eseri *Kitabu'l-Haraç*'da, bir yerden alınması gerekenden daha fazla vergi alınmasının halka zulüm olduğunu, bu durumun memleketin helak, halkın da harap olmasına neden olacağını, bu nedenle mültezimin halkın sıkıntıya düşmemesini sağlaması gerektiğini yazmıştır. Ayrıca o, vergi toplayacak kimselerin salih, dindar ve güvenilir kimseler olması gerektiğini belirtip, onların yaptıkları hukuksuz işleri de sert bir şekilde eleştirmiştir. Vergisini ödeyemeyenlere dayak atıldığını da yazıp bunların yanlış uygulamalar olduğunu belirtmiş ve Halife'ye: “*Memur ve vali tayin ettiğin kimselere, idarene verilenlere karşı zâlim olmamaları, hakaret etmemeleri, halkı küçümsememeleri için emir ve tavsiyelerde bulun. Lakin onlar, şiddet ve sertlikle karışık yumuşak bir davranışa sahip olsunlar, halka haksızlık etmesinler, halkı mükellef olmadıkları işlere koşmasınlar. Müslümana karşı yumuşak, zâlim ve ahlaksıza karşı sert davransınlar. Zimmîlere adaletle muamele etsinler, mazluma insaflı davransınlar, haksız ve mütecavizlere şiddetli ve sert olsunlar, daima halka af ile muamele etsinler, çünkü bu çeşit*

¹⁴⁴İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 105-107, 112; Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 262, 279-280.

¹⁴⁵Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi 11*, s. 403.

¹⁴⁶ İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 108, 113,115; Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 278-279, 331.

muamele insanları itaate sevk eder."¹⁴⁷ cümlelerini yazmıştır. Cahen de bu vergi için: "... Müslümanların Müslüman olmayanlara üstünlüklerinin belirtisi olarak gördükleri bu vergi halka sahip oldukları toprakları ellerinde tutmak hakkını veriyordu. Araplar bu toprakların dışında oturabiliyor, ancak sahipleri kaybolan ya da yeni devletin kendiliğinden payına düşmesi sonucu kamu malı olan toprakları mülk edinebiliyorlardı..."¹⁴⁸ demiştir.

Haraç vergisinden kurtulmak için Müslüman olmak pek mantıklı değildir. Çünkü haraç vergisi konulurken çoğu zaman kollektif bir vergi konulmuştu ve bu İslam'a girmekle değiştirilmiyordu. Ancak yine de bu durum göze alınırsa, kişi toprağını etrafındakilere bırakıp çıkabilirdi. İslamlaşma hareketleri hakkında Arnold: "*Çok az bir tereddüitten sonra ihtidalarda cebir kuvvetinin belirli bir rolü bulunmadığına, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında devam ettirilen dostane münasebetlerle de hüküm olunabilir. Bizzat Hz. Peygamber çeşitli Hıristiyan kabileleriyle anlaşma yaparak onlara himaye vaat etmiş ve dinî ibadetlerini serbestçe yerine getirmelerini, rahiplerin eski hak ve salahiyetlerinden hiç bir taarruza uğramadan faydalanmalarını sağlamıştı. Yine bu gibi hallerden olmak üzere bir kardeşlik payı Müslümanları (kendilerinden daha eski ehlikaptan olan) taifelerle bir araya getirmişti.*"¹⁴⁹ demiştir. Bunun yanında toprağını bırakıp başka bir yere bağlanmadan vergiden kaçan şahıslar da vardı ve toprakların ekilmemesi demek olan bu durum yönetim için önemli bir tehditti. Öyle ki Emevîlerin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf bu sebeple İslam'a geçişi yasakladı. Ömer b. Abdülaziz ise bu uygulamayı kaldırdı. Çözüm ise vergi meselesinde toprakla insanı birbirinden ayırmaktı; böylece kişi İslamiyete girse bile haraç vergisi devam ediyordu, diğer yandan önceden verdiği cizye vergisinin yerini ise Müslümanların verdiği zekât alıyordu. Bu uygulama ile sırf vergi muafiyeti için İslam'a girme hadisesi azaldı ve büyük grupların da yerlerinden olmadan topluca İslam'a girmeleri kolaylaştı.¹⁵⁰

¹⁴⁷İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 113, 115, 175, 177-181; Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, s. 287.

¹⁴⁸Cahen, *İslamiyet*, s. 28.

¹⁴⁹Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 88-89.

¹⁵⁰Cahen, *İslamiyet*, s. 49-50.

İslam devletinde hangi dinden olursa olsun insanların temel maddi ihtiyaçlarının karşılanması hukuki bir zorunluluktur. Zira İslam, insana önce insan olması nedeniyle değer vermekte ve bir insanın belirli bir hayat seviyesine ulaşmasını amaç edinmektedir. Böylece din farkı gözetmeksizin insanların dilenci pozisyonuna düşmeleri engellenmek istenmektedir.¹⁵¹ Zekâtın kullanılacağı yerler arasında gayrimüslimlerin de olması bu noktada dikkat çekici uygulamalardan birisidir: “*Sadakalar, Allah'tan bir farz olarak yalnızca fakirler, düşkünler, (zekât) işinde görevli olanlar, kalpleri kazandırılacaklar, köleler, borçlular, Allah yolunda olanlar ve yolda kalmışlar içindir. Allah bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.*”¹⁵²

Zekât, kölelerin özgürlüklerine kavuşmaları ve savaşta esir düşmüş olan Müslüman veya gayrimüslim İslam devleti vatandaşlarının kurtarılması için kullanılabilir. Zekâtın kullanılacağı diğer bir alan da “yolda kalmışlar”dır. Burada bu insanlara yardım için, Müslüman-gayrimüslim, yerli-yabancı hiç bir şart vaki’ değildir. Anlaşılacağı üzere toplumda sosyal güvenliğe muhtaç olan kesimlere öncelik verilmiştir.

Tez konusuna geçmeden önce Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerindeki tecrübeleri görmek, tezin oturduğu zemini anlamak için önemlidir. İncelenen gayrimüslim vatandaşlar konusunu değerlendirebilmek için hâkim gücün İslam devletinde olması gerekmektedir. Bu nedenle İslam’ın başladığı yer olan Mekke’de geçen süre içerisinde bilhassa müşrikler ile başta Hz. Peygamber olmak üzere Müslümanların ilişkileri hâkim gücün Müslümanlar olmaması nedeniyle konu dışındadır. Medine’ye göç ile birlikte Müslümanların sayıları artmaya, şehirde bir güç olmaya başlamışlardır. Medine halkı başlangıçta muhacirler, ensarlar ve müşrikler ile Medineli Yahudiler ve Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Farklı kabileler arasında ortak bir egemen güç yoktu, bu grupların sayıları hakkında da farklı görüşler ileri sürülmektedir. Hz. Peygamber Medine’ye geldiği zaman Müslümanların isimlerinin yazılarak bir nüfus sayımının yapılmasını istemiştir. Bu sayıma göre 1.500 Müslümanın olduğu görülmektedir. Diğer

¹⁵¹Hamidullah, *İslâm’a Giriş*, s. 125-126; Beşir Gözübenli, “Zekât: Rahmet Getiren Paylaşım”, *İslam’a Giriş; Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yayınları, 2006, s. 324.

¹⁵² Kur’an-ı Kerim 9-60.

grupların nüfusları hakkında ise tahmini rakamlar mevcuttur ve şöyledir: Medine’de 4.000 kadar müşrik Arap, 4.000 kadar Yahudi ve 50 kadar da Hıristiyan vardı. Buradan Medine nüfusunun yaklaşık olarak 10.000 civarında olduğu tahmin edilebilir.¹⁵³

Hz. Peygamber bir birliğin olmadığı bu şehirde hicretten çok kısa süre sonra bir nevi şehir devleti kurmuştur. Bu şehir devletinin kurulmasında karşılaşılan ilk ve en önemli hadise farklı dinlerden kişilerin birlikte barış içinde yaşamalarının imkânını sunan “Medine Vesikası”dır.¹⁵⁴ Hz. Peygamber, hicretin birinci yılında Medine’de yaşayan kabile reislerine ve dinî temsilcilere birer davet göndermiş ve bir ümmet birliği içinde şehirde birlik oluşturmayı, düşmana karşı şehri birlikte savunmayı, hak ve özgürlük kurallarını birlikte kurmayı önermiştir. Medine Vesikası savaşta ve barışta maddî harcamalarda ve manevî yardımlaşmalarda düzenleyici maddeler getirmektedir. Toplum halinde yaşamının en önemli şartı gönüllü olarak birlikte yaşanması istemiyle mümkündür. Hz. Peygamber’in bu davetine şehrin büyük çoğunluğunun olumlu yanıt verdiği vesikanın gerçekleşmiş olmasından görülmektedir. Ancak yine de bütün kabileler başlangıçta sözleşmeye dâhil olmamıştı. Bu nedenle hiçbir zorlama olmaksızın Medine halkının kendi istekleriyle bu sözleşmeye katıldıklarını veya katılmadıklarını görmekteyiz. Bu metin ile herkesin Müslüman veya gayrimüslim bir ümmet içinde hak ve sorumlulukları oluşmuştur. Burada Müslümanların hâkim unsur olduğu çağdaş yazarlarca kabul edilmektedir ki bu nedenle zimmî hukukunun ilk uygulamasının da burada vuku bulduğu söylenebilir.¹⁵⁵

¹⁵³Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çevr. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015, s. 162, 164; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 22, 98; İ. Süreyya Sırma, “Medine Vesikasının Mevsûkiyeti ile İlgili Bazı Veriler”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, S. 5, İstanbul Kış/1994, s. 48; Güner, *Resulullah’ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 84, 248; M. Tayyip Okıç, “İslamiyette İlk Nüfus Sayımı”, *AÜİFD*, VII (1958-1959) , s. 11-20.

¹⁵⁴Anayasa bir devletin kuruluşunu, temelini ve halkın özgürlüklerini belirleyen belgedir. Bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 167; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s.115; Kadir Abdiiııamoğlu, “Modern Anayasa Hukuku Açısından Medine Vesikası”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, S.5, İstanbul Kış/1994, s. 38; Ancak Ekinci, İslam hukukunda devletin yönetim şekli ve idaresinin zaman ve zemine bağlı ve değişken olduğunu bu nedenle de bu manada bir anayasanın İslam hukukunda söz konusu olmadığını belirtir. Bk. Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 190.

¹⁵⁵Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 21, 233; Güner, *Resulullah’ın Ehl-i Kitapla*

Gayrimüslim unsurlar Hz. Muhammed'in başkanlığını kabul etmeyebilirlerdi. Ancak Yahudiler de âdil bir idarenin kurulmasıyla güvenlik ortamına kavuşacakları nedeniyle kabul etmiş olmalıydılar. Hz. Peygamber'in Medine'de bir şehir devleti oluştururken Yahudi köylerinin de kendi istekleriyle bu oluşuma katılmaları ve devlet başkanı olarak Hz. Peygamber'i tanımaları, onların devletin oluşumuna ve siyasi başkanın seçimine katıldıklarını göstermektedir. Böylece iç düzen sağlanıp, dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı koymak için bir şehir devletinin temelleri atılmıştır. Bu metin hicretin birinci yılında yapılmıştır. Böylelikle anlaşmaya katılan taraflar olan Müslümanlar, Yahudiler ve müşrikler hukuki ve siyasi birlik oluşturmuşlardır. Vesikada genel olarak toplumu oluşturan grupların karşılıklı dinî hoşgörüsünden, adalet sisteminden, toplumun güvenliğinden ve kanun yapma gibi konulardan söz edilmiştir.¹⁵⁶

İslam devletine tâbi olmak çok kolaydı. Medine Vesikası'nın 35. ve 40. maddelerine göre İslam devletindeki herkes bir yabancıyı himayesine alabilirdi. Böylece himaye altına alınan kişi himaye eden kişiyle aynı haklara sahip olurdu. Kısacası bir Yahudi başka bir Yahudiye kendi kabilesinin tâbiyetini verebiliyor ve böylece Medine şehir devletinin bir yurttaşı olabiliyordu.¹⁵⁷

Medine vesikasının konu ile ilgili maddeleri şöyledir:

24. Madde: Yahudiler, müminler gibi muharebe devam ettiği müddetçe (kendi harb) masraflarını karşılamak mecburiyetindedirler.

25. Madde: Benu Avf Yahudileri müminlerle birlikte bir ümmet teşkil ederler. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri kendilerinedir.

Münasebetleri, s. 249, 258; Abdiiimamoğlu, "Medine Vesikası", s. 42-43; Çuçak, "Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı", s. 126-127.

¹⁵⁶Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 86, 115-116, 217; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 25, 185; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 259; Müslümanların bu anlaşmaya Yahudilerle eşit bir kavim olarak mı yoksa sığınmacı olarak mı katıldıkları konusunda farklı görüşler mevcuttur. Hudeybiye Anlaşması'nda "Allah'ın Resulu" cümlesine itiraz edilip "Abdullah'ın oğlu" yazılmasına karşın, burada doğrudan ilk şekilde yazılmasından dolayı, Yahudilerin azınlıkta olduğunu söyleyenler vardır. M. Hamidullah da bu görüşte olanlardandır ve ona göre Yahudiler, Medine Vesikası'na eşit şartlarda değil, egemen gücün mevlası olarak katılmışlardır. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 171; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 261-262; Kenanoğlu da 23. ve 42. maddelerdeki, "*ihtilaflı konularda Hz. Peygamber'e gidileceği*" ifadesi nedeniyle Müslümanların hâkim unsur olduğunu savunur ki tarafımızca da bu görüş kabul edilmektedir. Bk. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 31.

¹⁵⁷Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, s. 277; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 239.

Buna gerek mevlaları gerekse bizzat kendileri dâhildir.

26. madde: Benu Neccar Yahudileri de Benu Ayf Yahudileri gibi aynı haklara sahip olacaklardır.

35. Madde: Yahudilere sığınmış olan kimseler (Bitâne), bizzat Yahudiler gibi mülâhaza olunacaktır.

36. Madde: Bunlar (Yahudiler)'dan hiçbir kimse (Müslümanlarla birlikte bir askerî sefere) Muhammed'in müsaadesi olmadan çıkmayacaktır.

37. Madde: (Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerine ve Müslümanların masrafları kendi üzerlerinedir.

38. Madde: Yahudiler Müslümanlarla birlikte, beraberce harb ettikleri müddetçe masrafta bulunacaklardır.

44. Madde: Onlar (Yahudiler ve Müslümanlar) arasında, Yesrib'e hücum edecek kimselere karşı yardımlaşma yapılacaktır.

45. Madde: Şayet onlar (Yahudiler) (Müslümanlar tarafından) bir sulh akdetmeye veya bir sulh akdine iştiraka davet olunursa bunu doğrudan doğruya akdedecekler veya ona iştirak edeceklerdir. Şayet onlar (Yahudiler), (Müslümanlara) aynı şeyleri teklif edecek olurlarsa, müminlere karşı aynı haklara sahip olacaklardır; din mevzuunda girişilen harb vakaları müstesnadır.¹⁵⁸

İslam toplumu Medine'de kısa süre içinde büyümüştür. İzahına çalışılan konunun esasını oluşturan uygulamalar da bu zaman diliminde bulunabilmektedir. Şöyle ki; Medine'de İslam'ın güçlenmesi ile Hz. Peygamber'in uygulamalarının nasıl şekillendiği tam da burada örneklerle görülmeye çalışılacaktır. Hz. Peygamber zamanında Medine'de sinagog ve eğitim müesseselerinin olduğu, "Beytü'l-Midras"ın varlığı görülmektedir.¹⁵⁹ Ancak iyi bilindiği üzere zaman içinde anlaşma bozulmaya başlamıştı. Bedir Savaşı'ndan sonra Yahudi reislerinden Kâab b. el-Eşraf, Mekkeli müşriklere desteğini göstermek ve onları intikam savaşı için kışkırtmak üzere Mekke'ye gitmişti. Yine bu kişi Hz. Peygamber'e suikast tertiplemiş; fakat haber alınması ile bu hadise gerçekleştirilememişti. Tüm bunlar

¹⁵⁸Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 86-105; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 252-257.

¹⁵⁹Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 223; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 256; Bozkurt, "İslam Hukukunda Zımmilerin Hukuki Statüleri", s. 119.

üzerine Hz. Peygamber Medine'deki Yahudilere mal ve eşyalarını alarak Medine'yi terk etmelerini söylemiştir. Medine'den çıkarılan bu Yahudiler nedeniyle Uhud'dakinin dört katı büyüklüğünde bir ordu Hayber'de Müslümanların karşısına çıkabilmiştir.¹⁶⁰ Hz. Peygamber 629 yılında Hayber'in fethinden sonra toprağı işleyecek yeteri kadar Müslümanın bulunmaması ve öte taraftan Yahudilerin de teklifi ile onları yerlerinden çıkarmamış, ancak mahsullerine %50 kadar vergi koymuştur.¹⁶¹

Diğer devlet başkanlarına mektuplar, savaş ilanları, savaş nedenleri gibi konular İslam tarihi yazarları tarafından çokça tartışılmıştır. Ancak bunlar konunun dışında kalmaktadır. Hz. Peygamber'in gönderdiği elçilerin İslam'a davet dışında esir mübadelesi, düşmanın hilelerine engel olmak, yabancı ülkelerdeki Müslümanların hâl ve şartlarını düzeltmek ve de anlaşma yapmak gibi görevleri de vardı. Elçilerse dokunulmazlık hakkına sahip, ibadet ve dinî ayin konusunda özgür kişilerdi.¹⁶² Hz. Peygamber, Bizans toprağında elçisinin öldürülmesi üzerine Bizans imparatoru Heraklius'a yazdığı mektupta üç seçenek sunmuştu: ya İslam'ı kabul etmeleri, bu reddedilirse cizye vermeleri, bu da olmazsa tebaası arasında İslam'ı kabul etmek isteyenlere mani olmamalarıydı.¹⁶³ Bir diğer elçi ise Habeşistan'a gönderilen ve henüz Müslüman olmamış olan Medineli Ümeyye ed-Demrî idi ki Hz. Peygamber'in Müslüman olmayan bir kişiyi elçilik gibi önemli bir vazifeyle görevlendirmesi, ehliyete verdiği önemin bir göstergesidir.¹⁶⁴

Umman daha önce İran'ın idaresinde bulunuyordu ve buradakiler Hz. Peygamber'in daveti üzerine İslam'ı kabul etmişlerdi. Hz. Peygamber vali statüsüyle Amr b. As'ı buraya tayin etti. Bölgedeki gayrimüslimler için kendi idarecileri oldukları gibi bırakıldı ve Amr b. As sadece

¹⁶⁰Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 27; Yahudilerin Medine Vesikası'nın maddelerini çiğnemesi hakkında bk. Sırma, "Medine Vesikası'nın Mevsukiyeti ile İlgili Bazı Veriler", s. 48-52; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 305.

¹⁶¹Fayda, *Hz. Ömer*, s. 85; Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumları", s. 97.

¹⁶²Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 311, 315.

¹⁶³Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 228; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 262.

¹⁶⁴Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 178, 217; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 250; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 309; Azimli, *Farklı Okumalar*, s. 16.

Müslümanların işleri ile ilgilendi.¹⁶⁵ Hz. Peygamber Necran Hıristiyanları ile de yakinen ilgilenmiş ve uzun bir münakaşaya girişmiştir. Necranlıların İslam'ı kabul etmemesi üzerine de onları cizyeye bağlamıştır. Hz. Peygamber onlara gönderdiği Amr b. Hazm'a şunları yazmıştır: "... Onların malları, canları, arazileri, meskenleri, hazır bulunan ve bulunmayanları, aşiretleri, dinleri, alışverişleri, az veya çok ellerinde bulunan her şeyleri Allah ve Resulünün zimmetindedir. Papazları, din adamları ve kâhinlerinden hiçbiri değiştirilemez. Onların üzerinde ne bir faiz alacağı, ne cahiliyet devrinden kalma kan davası vardır, bunların hepsi ilga edilmiştir. Kendileri harbe çağırılmadıkları gibi işlerinde kullandıkları hayvanları ile süt ve üretim için besledikleri davarlarından öşür de alınmaz. Bir yabancı ordunun memleketlerine girmesine ve oraları istilasına asla müsaade edilmez. Onlardan her kim, yüklendiği cizyenin ağır olduğunu, ödemeye gücü yetmediğini iddia ile bir hak talebinde bulunursa, ne zâlim ne de mazlum olmamak şartıyla ödeyeceği cizyenin yarısı düşürülür. Onlardan her kim akdedilen sulh tarihinden sonra faiz alır yerse, ahit ve zimmetini zâyi etmiştir. Onun hakkında İslam'ın müeyyidesi tatbik olunur. Başkasının yaptığı kötülükten dolayı kötülük yapanın yerine onlardan birisi yakalanmaz, ancak suçlu yakalanır. Haksız yere akitlerini bozmadıkları, kendilerini ıslah edip dürüst hareket ettikleri müddetçe Allah'ın takdiri gelinceye kadar bu namede yazılan hak ve vecibeler Allah ve Resulü'nün zimmet ve riayetindedir..."¹⁶⁶

Yukarıda da görüldüğü gibi Hz. Peygamber zamanında Necranlı Hıristiyanlarla yapılan anlaşmaya göre Necranlılar her sene Safer ve Recep aylarında Müslümanlara 2.000 elbise verecek, Yemen'de bir isyan olursa otuzar adet zırh, at, deve, silah verecekler, isyan bastırılınca bunlar kendilerine iade edilecek, bunun karşılığında yerlerinde kalacaklar, kiliseleri yıkılmayacak, dinlerini özgürce yaşayabileceklerdi.¹⁶⁷

Hz. Peygamber'in zimmî vatandaşlarla ilgili olarak bıraktığı pek çok

¹⁶⁵Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 117.

¹⁶⁶İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 127.

¹⁶⁷Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 218; Ali Erbaş, "Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri Sürecinde Hıristiyanların İslam'a ve Müslümanlara Bakışı", *İLAM Araştırma Dergisi*, C. 3, S. 1, Ocak-Haziran 1998, s. 120; Yurdaydın, "İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumları", s. 98-99.

hadis-i şerifi vardır. Bunlardan bazıları şöyledir: “*Kim ki bir zimmîye haksızlık ederse cennete giremez*”, “*Kim ki zimmîlere haksızlık ederse kıyamet günü ben onun hasmı olacağım.*” Ayrıca vefat edeceği sırada gayrimüslim vatandaşlara iyi davranılması gerektiğini söylemiştir. Yine Abdullah b. Erkam’ı zimmîlerden vergi almak üzere gönderdiğinde ona şöyle vasiyet etmiştir: “*Bilmiş olunuz ki, her kim bir zimmîye zulmeder yahut takatinin üstünde bir yük yükler, hakkında bir şey noksanlaştırır veya gönlü yokken zorla bir şey alırsa ben kıyamet günü o kimsenin hasmıyım.*” Ayrıca Hz. Peygamber: “*Bir Müslümana veya başkasına (zimmîye) kasten zarar veren kimse mel’undur.*”¹⁶⁸ da demiştir.

İslam hukukuna göre bir Müslüman meşru bir iş için gayrimüslim toprağına girip orada haksızlığa uğrasa ve onu haksızlığa uğratan kişi daha sonra İslam toprağına girse, o kişiye ceza verilemez; nitekim fiil İslam toprağına vuku bulmamıştır. Bu konuda Hz. Peygamber’in şöyle bir hadisi zikredilmektedir: “*Her kim ki (bizim toprağımızda) katil, zina veya sirkati irtikab eder ve firar eder ve sonra müsaade ile avdet ederse kaçmak istediği şeyden dolayı muhakeme edilir ve ceza görür. Bununla beraber o katil zina ve sirkati düşman toprağına irtikab eyler ve müsaade ile gelirse düşman toprağına yaptığından dolayı muhakeme edilemez.*”¹⁶⁹ Hz. Peygamber’in bedelini daha sonra ödemek üzere bir Yahudiden zahire aldığı ve zırhını rehin olarak bıraktığı bilinmektedir. Böylece İslam devletinin en zayıf olduğu zamanlardan güçlendiği zamana kadar zimmîlerle ilişkilerin sürekli var olduğu görülmektedir.¹⁷⁰

Hz. Peygamber’den sonra İslam devletinin sınırları hızla büyümüş ve bu büyümenin yanında gayrimüslim tebaa sayısı da hızla artmıştır. Zimmî tebaa ile ilişkilerin devam ettiği, halifeler dönemi örneklerinden izlenebilmektedir. Dört halife döneminde müslim-gayrimüslim fark etmeksizin şikâyeti olan biri kadılara doğrudan şikâyette bulunabiliyordu. Bunun dışında ehlikitaptan pek çoğu Müslümanların savaşlarına gönüllü

¹⁶⁸İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 166, 203-205; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 180; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 184.

¹⁶⁹Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 206.

¹⁷⁰Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 163; Güner, *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, s. 338.

olarak katılmışlar, Hz. Peygamber'den sonra vuku bulan dinden dönme hadiselerinde de tarafsız kalmışlardır.¹⁷¹

Hz. Ebû Bekir Suriye'ye doğru yola çıkan kamutanlarına söz verdikleri zaman tutmalarını, yolları ilerlediği zaman keşişleri göreceklerini ve onları kendi hallerinde bırakıp manastırlarını yıkmamalarını emretmiştir.¹⁷² Hz. Ebû Bekir zamanında Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın Şam'da gayrimüslimler ile anlaşma yapmak için sunduğu şartlar; “...Yeniden kilise ve havra inşa etmemeleri, yolunu yitirmişlere yol göstermeleri, kendi mallarından nehir üzerine köprüler yaptırmaları, memleketlerine uğrayan Müslümanları üç gün misafir edinmeleri, hiçbir Müslümana sövmemeleri ve hiç kimseyi dövmemeleri, Müslümanların toplu bulunduğu yerlerde haç çıkarmamaları, Müslümanların bahçe ve yollarına evlerinden domuz çıkarmamaları, Allah yolunda savaşanlara ateş yakmaları, Müslümanların gizli yerlerini ve yasak askeri bölgelerini yabancılara göstermemeleri, çanlarını ezandan önce ve ezan vaktinde çalmamaları, bayram gününde bayrak çıkarmamaları, bayram gününde silah kuşanmamaları ve evlerinde de silah bulundurmamaları...”¹⁷³ şeklindedir. Gayrimüslim halk da senede bir gün bayramda bayraksız olarak haçlarını çıkarmalarını istemiş ve Ebû Ubeyde de bunu kabul etmiştir.¹⁷⁴ Bunun sonucunda bölgedeki Hıristiyan halk İslam yönetimine o kadar gönülden katılmışlardır ki kendilerinden casuslar tertip edip Bizans tarafına göndermişlerdir. Giden bu casuslar Bizans'ın büyük bir savaş hazırlığında olduğunu, asker sayısı ve mühimmat miktarı gibi malumatları Ebû Ubeyde'ye bildirmişlerdir. Bunun üzerine Ebû Ubeyde: “Biz size almış olduğumuz mallarınızı ancak şunun için iade ediyoruz: bize gelen haberlere göre Rumlar büyük bir savaş hazırlığı içindeler. Hâlbuki biz, bu malları, sizin canınızı, malınızı ve memleketinizi korumak için almıştık, şuanda biz buna muktedir değiliz. Sizden aldıklarımızı geri veriyoruz. Eğer Allah bizi düşmana karşı muzaffer kılarsa eski şartlara yine bağlı kalacağız.”¹⁷⁵ demiş ve toplanan vergileri geri

¹⁷¹Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 29; Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 89.

¹⁷²Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 134.

¹⁷³İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 224.

¹⁷⁴Fayda, *Hz. Ömer*, s. 156, 192.

¹⁷⁵İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 225; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 159, 185; Erkal, “Cizye”,

dağıtmıştır. Başka bir örnekte yine Ebû Ubeyde, Şam ve Cezire bölgesine fethetildiğinde komutanı Urfa halkının barış istediğini ve ne yapması gerektiğini ona sormuş ve Ebû Ubeyde, vergi konusunda ne az ve ne de fazla onlara sadece güçlerinin yeteceği kadar vergi koymasını emretmiştir.¹⁷⁶ İslam askerleri Eşşeria vadisine geldiklerinde Hıristiyan ahali Ebû Ubeyde'ye: *“Ey Müslümanlar, Bizanslılar bizim dinimizde bulunmakla beraber sizi onlara tercih ederiz. Çünkü siz bize karşı sözünüzü sadık bir şekilde tuttunuz. Bize daha merhametlisiniz. Bize karşı adaletsizlikten sakınırsınız. Sizin idareniz onlarınkinden elbette daha iyidir. Onlar bizim mallarımızı aldılar ve evlerimize el koydular.”*¹⁷⁷ demiş, Edessa halkı da Heraklius'a kapılarını kapatıp, Müslümanlara: *“Hükümetinizin adaleti bizce elbette Bizanslıların haksızlıklarına karşı tercihe şayandır.”* demişlerdir.¹⁷⁸

Hz. Ebû Bekir zamanında Hire halkı Halid b. Velid'e savaşmak istemediklerini, vergi vermeye razı olduklarını belirtmiş, bunun üzerine Halid b. Velid nüfus sayımı yaptırmıştır. Sayım sonucunda erkek nüfusunun 7.000 kişi olduğu kayda geçirilmiştir. Bunlardan aciz olan 1.000 kişi maddi yükümlülüklerden muaf tutularak 6.000 kişi olarak değerlendirilip 60.000 dinar vergi konmuştur. Vergiden, papazlar da muaf tutulmuştur. Vergi karşılığında halk düşmana karşı korunacak, korunamadıkları takdirde cizye vermeyeceklerdi. Bayramlarda haçlarını çıkarmakta ve çanlarını da çalmakta özgür olacaklardı. Vergiyi içlerinden biri tahsil edip İslam devleti hazinesine getirecekti. Sakatlık, yaşlılık veya aciz duruma düşme durumunda bu şahıslar üzerindeki vergi de kalkacaktı. Yine bu kişiler, harp elbisesi hariç, kıyafetlerinde Müslümanlara benzememek koşuluyla her türlü elbiseyi giyebilirlerdi.¹⁷⁹

Hz. Ali'nin hilafeti zamanındaki iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bizans İmparatoru, İslam devletindeki Hıristiyan vatandaşlara: *“Bu, Tanrı tarafından verilmiş bir fırsattır. Yönetime karşı baş kaldırın, ben de bu ortak*

s. 142.

¹⁷⁶İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 79.

¹⁷⁷Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 97.

¹⁷⁸Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 97.

¹⁷⁹İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 231-232; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 155; Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 218-219.

düşmanımızı süpürüp atmanız için bir ordu yollayacağım.” demiştir. Ancak Hıristiyan vatandaşlar: *“Dinimizin düşmanlarını sana tercih ederiz.”* diye cevap vermiştir. Zira Bizans İmparatorluğu mezhep esasına göre bir politika izliyor ve imparatorun tâbi olduğu mezhebe tâbi olmayanlara baskı uyguluyordu, İslam ise insanlara dinlerini özgürce yaşamalarını ve korumalarını sağlıyordu. Bu, Bizans yönetiminde tanınmayan bir haktı. Şöyle ki Bizans imparatorları bir gün Nasturî, bir gün Monotelit, bir gün de Monofizit olabiliyorlar, halk da imparatora göre mezhep değiştirmek zorunda kalıyor, bunu yapmayanlar ise her türlü işkenceye maruz kalıyorlardı.¹⁸⁰ Rumların hâkimiyetinden sonra Müslümanların hâkimiyetini kabul etmelerinde halklara din, vicdan, ibadet ve mülkiyet haklarının verilmesi önemli bir rol oynamıştır.¹⁸¹ De Goeje: *“Bu siyaset dolayısıyla, Bizans Hıristiyanları, Müslümanları fatihler değil, kurtarıcı olarak karşılamışlardır. Bizans imparatoru eski tebaalarının, yani ehl-i zimmet olan Hıristiyanların Müslümanlara karşı özellikle iç savaşlar, söz gelimi Hz. Osman’ın şehit edilmesi vb. olaylar sırasında başkaldırmalarını istemiş, ancak Hıristiyanlar imparatora: “(bizim dinimizde olmasalar da) Müslümanların hükümetini, (bizim dinimizde olsan da) sana yeğ tutarız.”*¹⁸² demiştir.

Yukarıda kısaca bahsedilen cizye ve haraç meseleleri de zaman ve duruma göre bazı değişikliklere uğramıştır. Halifeler arasında Hz. Ömer, cizye ve haraç meselesine farklı yorumlar getirip çığır açmış ve yüzyıllarca bu şekilde uygulanmasını sağlamıştır. Suriye ve Mısır ahalisi Bizans veya Sasani egemenliğine geçtikleri zaman toprak mülkiyetleri ellerinden tamamen alınıp devlete, asilzadelere, komutanlara veya kiliseye veriliyor ve yerli halk bir avuç toprağa muhtaç durumuna düşüyordu.¹⁸³ Hz. Ömer devrinde ise büyük bir değişim yaşanmıştır. Irak’ın fethiyle Müslümanlar büyük, verimli topraklar elde etmişler ve bunu da savaşa katılan askerler arasında pay etmeyi düşünmüşlerdi. Hz. Ömer ise Irak’ı fetheden Sa’d b. Ebi Vakkas’a, elde edilen mal ve ganimetlerin yine eskisi gibi askerler

¹⁸⁰Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 241-242.

¹⁸¹Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 89.

¹⁸²Hamidullah’tan nakledilmiştir: Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 31-32.

¹⁸³Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 174.

arasında taksim edilmesini; ancak toprakların eski sahiplerine bırakılarak işleminin yerli halka, mülkiyetinin ise devlete ait olmasını ve böylece tüm Müslümanların ve gelecek nesillerin bu fetihlerden nasibini almasını emretmiştir.¹⁸⁴ Bu durum üzerine Medine’de uzun tartışmalar olmuş ve Müslümanlar arazinin de kendi aralarında taksimini istemişlerdi. Ancak Hz. Ömer bu isteğe şöyle yanıt vermiştir: “Müslümanlardan, sizden sonra gelecek olanlar ne olacak? Onlar, arazilerin ahalisiyle beraber taksim edilmiş olduklarını, babalardan oğullara miras olarak intikal ettiğini, bu şekilde kendilerinin her şeyden mahrum edildiklerini görecekler. Bu istek doğru bir görüşe dayanmıyor.”¹⁸⁵ İmam Ebû Yusuf da Hz. Ömer’in bu konuda başarılı bir karar verdiğini, böyle bir karar vermemiş olsaydı kalelerin, orduların, suyollarının cami ve köprülerin masraflarının karşılanmasında güçlük çekileceğini yazmıştır.¹⁸⁶ Fayda da Hz. Ömer’in kararıyla ilgili olarak şu açıklamalarda bulunmuştur: “Hz. Ömer’in fethedilen toprakları ve üzerinde yaşayan gayrimüslimleri ganimet anlayışı dışında değerlendirip, toprakları yerli halkın elinde bırakması, bir yönüyle iktisadî, sosyal ve askerî; diğer yönüyle de hukuki ve dinî unsurları bünyesinde toplayan çok yönlü bir karardır. Konunun haraç vergisi ve tarımın aksamadan devam etmesi ekonomik; toprağın tek elde toplanması ve sular konusunda çıkabilecek ihtilaflar sosyal; hudut ve kalelerin korunması, cihat için nesillerin çoğalması gerektiği hususu askerî; ganimet ve toprak statüsü ile ilgili meseleler hukuki; Haşr suresinden ilham alınarak gelecek nesillerin düşünülmesi ve gayrimüslimlerin İslamlaştırılmasını hedef alması dinî yönünü teşkil etmektedir. Bütün bu noktalar, Hz. Ömer’in kararına geniş boyutlar kazandırmaktadır.”¹⁸⁷

¹⁸⁴İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 57; Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 325; Kallek, “Haraç”, s. 72; Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 36; Ganimet, taşınabilir mallar ile hayvanlardı. Savaş sonunda herkes istediğini alamazdı. Komutan tarafından ganimetler savaşçılar arasında bölünürdü. Fey ise arazi ve bu araziden elde edilen gelirlerdi. Bk. Cahen, *İslamiyet*, s. 28; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 107-108, 204; Bu arada belirtmek gerekir ki sulhle ele geçen toprakların mülkiyeti zaten yerli halka aittir. Bk. Fayda, *Hz. Ömer*, s. 102.

¹⁸⁵İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 58; Cahen, *İslamiyet*, s. 144; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 40; Fayda, “Zimmî”, s. 430.

¹⁸⁶İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 62; Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 325.

¹⁸⁷Fayda, *Hz. Ömer*, s. 25.

Hız. Ömer Sevad¹⁸⁸ denilen yerin fethinde de aynı uygulamaya devam etmiş ve tepkiler için de Kur'an-ı Kerim'deki: "...Onlar'dan sonra gelenlere..."¹⁸⁹ cümlesini delil göstermiştir. Ayrıca araziyi ölçtürüp her ekin bölgesine ayrı bir haraç ve de herkesin durumuna göre 12, 24 veya 48 dirhem cizye vergisi de koymuştur. Bunun yanında bazı üzüm bağlarını, hurmalıkları ve sebze yetiştirilen toprakları vergiden muaf tutmuş, buraya gelen Müslümanların üç gün süreyle misafir edilmelerini de şartlara ilave etmiştir. Valilerine de: "*Arazi vergisini nasıl koydunuz? Ümid ederim ki amili bulunduğunuz memleketler halkının cizye ve haraç olarak taşıyamayacakları yükler yüklememişsinizdir.*" diyerek uyarıda bulunmuştur.¹⁹⁰

Bir sınır vilayetinin valisi Hız. Ömer'e, yabancıların ticaret yapmak için İslam topraklarına girmek istediklerini ve kendisinin nasıl bir gümrük tarifesi uygulaması gerektiğini sormuş, Hız. Ömer de ülkeye girecek olan yabancıların ülkesinde Müslüman bir tâcire uygulanacak olan verginin aynısının uygulanmasını, eğer karşı ülke tüccarlardan vergi almıyorsa vergi almamasını söylemiştir. Sevad bölgesi arazisinde ise Sasanilerden kalan uygulamayı devam etmiştir. Kısacası o, yabancı devletlerin yasalarının uygulanmasında bir tereddüt yaşamamıştır.¹⁹¹

Kişinin Müslüman olması ile cizyenin veya haracın kalkması konusu çok büyük tartışmalara sebep olmuştur. İslam devletinin önemli gelirleri diyebileceğimiz bu iki verginin azalması devlet adamlarınca hoş karşılanılmıyordu. İnsanların akın halinde İslam'a girmeleri ile birlikte devlet hazinesi bu vergileri alamadığı için zor durumda kalıyordu. Bunun için ileride görüleceği gibi bazı halifeler İslam hukukundaki uygulamayı, Müslüman olurlarsa zekât dışında vergi vermemeyi devam ettirirken bazılarıysa Müslüman olunması durumunda bile cizye ve haracı devam ettirmiştir. Hız. Ömer'in uygulamaları burada da dikkat çekicidir. O, öncelikle kişinin savaştan önce mi sonra mı Müslüman olduğuna dikkat

¹⁸⁸Sevad, Basra ile Kûfe arasında kalan topraklara verilen isimdir.

¹⁸⁹Kur'an-ı Kerim 59-8, 9, 10.

¹⁹⁰İmam Ebû Yusuf, *Kitab 'l-Haraç*, s. 73, 75-77; Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, s. 280; Fayda, *Hız. Ömer*, s. 18; Hız. Ömer zamanında haraç alınan ürünler ve miktarları konusunda detaylı bilgi için bk. Fayda, *Hız. Ömer*, s. 56-63.

¹⁹¹Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 243; Kallek, "Haraç", s. 78.

ediyordu. Buna göre savaştan önce Müslüman olan kişinin toprağı kendisininidir. Cizye ve haraç ödemez; ancak savaştan sonra Müslüman olan kişinin toprağı İslam devletininidir. Cizye ödemesi de haraç ödemeye devam eder. Bu nedenle Hz. Ömer ve Hz. Ali Müslüman olan zimmîlerden haraç almaya devam ederken cizye almayı bırakmışlardır. Bu konuya bir örnek olarak Hz. Ömer: Sa'd b. Ebi Vakkas'a: *"Her kim muharebeden önce davetine icabet eder de Müslüman olursa, o kimse Müslümanlardan bir fert sayılır. Müslümanlar için zaruri olan hak ve vecibeler onun için de tahakkuk etmiştir. Onun da İslam'da bir sehmi vardır. Her kim harb ve hezimetten sonra İslam davetine icabet ederse o da Müslümanlardan bir ferttir. Lakin onun malı Müslümanlarındır. Zira Müslümanlar onun malını, o İslam olmazdan önce elde etmişlerdir."*¹⁹² demiştir. Kısacası Hz. Ömer haraç toprağını oşür toprağına çevirmeyi uygun bulmamıştır. Uygulamanın bir diğere örneğini de şu şekilde görmekteyiz: Hz. Ömer Yemen halkının silah biriktirmeye başladığını öğrenince onları Irak Necran'ına iskân etmiştir. Fakat Necranlılardan birisi toprağını bir Müslümana satmış olsa da, haraç değıştirilemeyeceğı veya kaldırılamayacağı için yeni sahibinden bu vergi alınmaya devam edilmiştir.¹⁹³

Hz. Peygamber ve Hz. Ömer, Arap müşriklerinden ehlikitap olmamaları; Hayber Yahudilerinden ve Necran Hıristiyanlarından da Arap yarımadasında İslam dininden başka bir dine müsaade edilmediğı için cizye almamış ve Arap yarımadasından çıkarmıştır. Hz. Peygamber'in ölüm döşegindeyken Hicaz bölgesindeki Hıristiyan ve Yahudilerin başka yerlere nakledilmesi isteğinin detayları bilinmemektedir; ancak daha sonraki zamanlarda bu bölgede gayrimüslimlerin bulunması bunun genel bir emir olmadığını göstermektedir. Nitekim Kâbe mescidinin minaresinin altında muayenehanesi bulunan Hıristiyan bir doktorun Ömer b. Abdülaziz zamanında ve daha sonrasında da yaşadığı bilinmektedir. Medine mektebinde de çocuklara okuma yazma öğreten bir Hıristiyandan bahsedilmektedir. Ebû Hanife ehlikitabın Hicaz'da bulunabilecekleri

¹⁹²Fayda, *Hz. Ömer*, s. 17, 93, 100; Erkal "Cizye", s. 42.

¹⁹³İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 129-130.

konusunda fetva vermiştir.¹⁹⁴

Hız. Ömer zamanında gayrimüslim vatandaşların konumu ile ilgili çıkarım yapılabilecek pek çok hadisenin kaydı bugüne kadar gelmiştir. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir: Hız. Ömer ülkenin tüm vatandaşları için bir sosyal yardım kurumu kurmuştu, bu yardımdan müslim-gayrimüslim herkes doğduğu andan itibaren faydalanabiliyordu. O, taşrada oturan gayrimüslimlerin temsilcileriyle istişare yapar ve onların zulüm görmelerini engellerdi. Bir keresinde Hız. Ömer hutbe esnasında kendisine gelen bir Hıristiyan Rumu hutbeyi yarıda keserek kabul etmiş ve hakkını teslim ettikten sonra hutbesine devam etmiştir.¹⁹⁵

Hız. Ömer bir gün yaşlı bir adamın dilendiğini görüp yanına yaklaşmış, hangi dine mensup olduğunu ve neden bu hale düştüğünü sormuş, adam da Yahudi olduğunu ve vermekle yükümlü olduğu cizye, ihtiyaçlar ve yaşlılık nedeniyle bu halde olduğunu söyleyince adamı götürüp tüm ihtiyaçlarını karşılamış ve hazinedarına: *“Bu adama ve benzerlerine bakınız! Vallahi biz bunlara insafli davranmalıyız. Gençliğinde cizyesini aldı. Sonra ihtiyarlığında böyle perişan vaziyette bırakmamız doğru olmaz. “Sadakalar fakirler ve miskinler içindir” ayetinde geçen fakirlerden gaye Müslümanlardır. Miskinlerden gaye ise ehlikıtabın fakirleridir.”*¹⁹⁶ demiştir. Buradan o dönemde Yahudilerin dışarıdan bakınca kendilerinin ayırt edilmesini sağlayacak kıyafetler giymedikleri sonucu çıkarılabilmektedir. Diğer yandan cizye vermeyecekler arasında yaşlılar olmasına rağmen uygulamada buna uyulmadığı da görülmektedir.

Hız. Ömer zamanında Irak ve Şam vergilerini toplamakla mükellef olan Ziyad b. Hudayr bir Hıristiyanından vergisini aldıktan sonra karşılaştığında aynı vergiyi yine almak istemiş, Hıristiyan kişi de durumu Mekke’de bulunan Hız. Ömer’e bildirmiştir. Hız. Ömer derhal memuruna yazı gönderip onu bu davranıştan men edip, bir zimmîden vergi alındıktan sonra bir

¹⁹⁴Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi 11*, s. 342; İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 94-96, 197; Maverdi, *El-Ahkâmü's Sultaniye*, s. 315; Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 219-200; Cahen, *İslamiyet*, s. 25; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 239-240; Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 94; Fayda, *Hız. Ömer*, s. 128.

¹⁹⁵Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 178-179; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s.221-222.

¹⁹⁶İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 205-206.

sonraki senenin aynı gününe kadar alınamayacağını bildirmiştir.¹⁹⁷ Hz. Ömer Medine'ye gelen yabancı tüccarların rahat etmelerini temin için geceleri kalkıp bir bekçi gibi etrafı gözetmiştir. Ayrıca bir vali hakkında Yahudi birisinin şikâyetini dinleyince valiye: “*Aleyhinde bana edilen şikâyetlere bir daha mahal verme, yoksa vilayet makamını terk et.*” demiştir.¹⁹⁸ Hz. Ömer'in Ebû Musa'yı vali tayin ettiğine dair Basralılara yazdığı kararnamesi şöyledir: “*İmdi, Size Ebû Musa'yı zayıfımızın kuvvetliden hakkını almak, sizin ile düşmanlarımıza karşı savaşmak, gayrimüslim tebaanın haklarını korumak, vergileri toplamak ve aranızda taksim etmek ve yol emniyetinizi sağlamak üzere bir vali (emir) olarak gönderdim.*”¹⁹⁹ Hz. Ömer Hıristiyanlara pek çok lütufta bulunmuş, hatta Kahire'de yeni kiliseler yapmalarına dahi izin vermiştir. Hz. Ömer Kudüs'e girince patriğe krallara gösterilen özeni göstermiş ve çok geniş bir müsamaha sergileyerek, halka din ve mezhep hürriyeti tanımıştır. Ayrıca o, Kudüs'te Hıristiyan cüzzamlı hastalara bir miktar para ve erzak yardımı da yapmıştır.²⁰⁰

Hz. Ömer gayrimüslimlerin memur olabilmelerinde mahzur görmemiş, bir gün Suriye valisine vergi hesabını bilen bir Bizanslı yollamasını söylemiştir. Bu Bizanslı Rum daha sonra hazine görev almıştır. Hz. Ömer zamanında vergi teşkilatında çalışan pek çok gayrimüslim memur vardı, ancak Basra valisine gayrimüslim kâtibini azletmesini söyledi. Bu kâtibin Arapça bilmemesinden kaynaklı bir durum idi. Bunun dışında aynı halife pek çok gayrimüslimi yerli yerinde memur olarak bırakmıştı ki bu durum “dini kendisine, hizmeti banadır” anlayışının bir sonucudur.²⁰¹

Yine bunun dışında Hz. Ömer bir Yahudiden zorla alınan arsa üzerine yapılan camiye yıktırıp arsayı tekrar sahibine vermiştir.²⁰² O, vasiyetinde:

¹⁹⁷İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 220.

¹⁹⁸Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 44.

¹⁹⁹Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 288.

²⁰⁰Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 99-100; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 163-163, 188; Turnagil, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, s. 58, 195, 197.

²⁰¹Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 57, 178-179, 204, 305; Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, çvr. B. Sina Şener, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1996, s. 42; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 196.

²⁰²Hamidullah, *İslam Anayasa Hukuku*, s. 204, 224-225; Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 216, 253, 257-258.

*“Allah’ın inayetine ve Peygamber’in ruhani siyanetine hak kazanmış olan zimmîleri onun muhafazasına bırakırım. Yapılan mukavele hükümlerinin yürürlükte kalmasına dikkat etsin. Onlara tahammüllerinin üstünde bir takım teklifler yüklenmesin.”*²⁰³ demiş ve ayrıca: *“Benden sonra yerime gelecek halifeye yapılan akitler ve şartnameler mucibince Resulullahın zimmîlerine haklarının tam olarak verilmesini, can ve mallarının emniyeti uğruna icab ederse savaşılmasını, takatlerinin fevkinde yükler yüklenmemesini tavsiye ederim.”*²⁰⁴ nasihatlarında bulunmuştur.

Hz. Ömer zamanında Nasturî bir papazın, arkadaşına yazdığı mektup, İslam devletinin gayrimüslim vatandaşa bakış açısını göstermesi açısından çok önemlidir. Papaz şöyle söylemektedir: *“Allah’ın bugünlerde hâkimiyet bahşettiği bu taylılar (Araplar), aynı zamanda efendilerimiz de oldular. Fakat Hıristiyan dinine asla savaş açmıyorlar, üstelik de bizim dinimizi himaye ediyorlar. Rahiplerimize ve azizlerimize saygı gösteriyorlar. Kilise ve manastırlarımıza bağlıta bulunuyorlar.”*²⁰⁵

Hz. Peygamber zamanında Beni Tagallup kabilesi çocuklarını vaftiz etmemek şartıyla eski dinlerinde kalmayı tercih etmişlerdi. Ancak zaman içinde bu kabilenin kaybolmamış olması kabilenin bu geleneği devam ettirdiğini göstermektedir. Hz. Ömer eski dinlerinde sebat ettiklerini görünce bu kabileye dinleri konusunda baskı yapılmamasını, ancak onlardan münferit Müslüman olma hadiselerinde de karışmamalarını şart koşmuştur. Tüm bu anlatılanlara rağmen Hz. Ömer’in İranlı Hıristiyan bir kölenin hançeri ile vefat etmiş olması ise tarihin acı bir cilvesidir.²⁰⁶

²⁰³Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 100.

²⁰⁴İmam Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Haraç*, s. 203.

²⁰⁵Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, s. 291.

²⁰⁶Maverdi, *El-Ahkâmu's Sultaniye*, s. 275; Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, s. 91; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 250.

1. BÖLÜM

ANADOLU-SELÇUKLU VE NÜFUS

1.1. Dönüşümün Habercisi: Selçuklu Öncesi Dönemde Anadolu'nun Durumu

Doğu Roma İmparatorluğu, uzun yıllar Anadolu'da egemenlik kurmuş, köklü bir medeniyete sahip büyük bir devletti. Ancak Selçukluların Anadolu'ya gelmesinden önceki süreçte özellikle Anadolu coğrafyasında duraklama, hatta gerileme devrine girilmişti. Bu dönemde iktisadi ve medeni açıdan bir çöküntü yaşanıyordu. Selçuklu öncesine ait eserlerin daha çok Roma ve Helenistik çağa ait olması da bunu izah eden bir durumdur. Bizans dönemi Anadolu şehirleri tıpkı Orta Çağ Avrupasının şehirleri gibi güvenlik amacıyla etrafı surlarla çevrilmiş, kapalı alanlardı. İslam'ın yükselişinden sonra Bizans şehirleri her geçen gün daha kötü bir duruma düşmüş, şehirler sayıca azalmasalar da küçülmüşlerdi. Sürekli savaşlar, istilalar ve Bizans'ın pek de iyi sayılamayacak yönetimi neticesinde Anadolu'daki nüfus gittikçe azalmıştı. Türk akınlarıyla birlikte kendini tehlikede gören halk çareyi Balkanlara, adalara ve büyük şehirlere kaçmakta bulmuştu. Nüfusun azalmasındaki diğer bir sebep ise Bizans'ın uyguladığı tehcir politikasıdır. İslam-Bizans mücadelesinin yanı sıra salgın hastalıklar ve afetler de Anadolu nüfusunun azalmasında etkili olmuştur. Türkler karşısında batıya doğru çekilmiş olsa da Anadolu'nun ortasında ve batısında Hıristiyan halkın varlığı bilinmektedir. Anadolu'da şartlar bu şekilde müsait olmasaydı, Malazgirt ile Türkler sadece bir savaş kazanmış olacaklar, ancak yerleşemeyeceklerdi. Hülasa Türklerin bu denli görece rahat yerleşmesinde zikredilen coğrafyanın içinde bulunduğu durumunun etkisi büyüktür.²⁰⁷

²⁰⁷Mikhail Psellos'un *Khronographia'sı*, s. 222; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 515; Kinnamos, *Historia*, s. 33; Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku Mîri Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri", *BELLETEREN*, C. 12, S. 47, Temmuz 1948, s. 561; Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", *DTCFD*, IX/4, Ankara 1951, s. 448; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 46; Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çevr. Ragıp Hulusi Özden, Ankara: Altınordu Yayınları, 2017, s. 13; Pirenne, *Ortaçağ Kentleri*, s. 48; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Çalışmalar*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 56, 1990, s. 28-29; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015, (3. Baskı), s.

Türkler, İslamiyeti kabul ettikten sonra Abbasî ordusu içinde görev alıp 8. yüzyıldan itibaren Bizans'a yapılan seferlerde bulunmuş ve Anadolu'ya ayak basmışlardı. 10. yüzyıldan itibaren ise Oğuz Türkleri İslamlaşmaya başlamış ve 1040'da kurdukları Büyük Selçuklu Devleti ile İslam dünyasına hâkim bir duruma gelmişlerdi. Devletlerin fetihler gerçekleştirmesi önemli olmakla birlikte bundan çok daha önemli ve zor olanı fethettiği yerlerde kalıcı olabilmesidir. Oğuz Türklerinin Anadolu'yu bu kadar kısa sürede fethetmeleri hayret uyandıracak bir hızda olmakla birlikte, onlar bu coğrafyayı yalnızca ele geçirmekle kalmamış Türklüğün yeni bir vatanı haline de getirmişlerdir.

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Roma ve Bizans döneminden kalan pek çok şehir ve kasaba ile karşılaştılar. Bunlar gerçek anlamda bir şehir olma özelliğinden mahrum birer askerî garnizon görünümünde yerlerdi. Duraklama dönemine girmiş olan Anadolu, Selçuklular ile birlikte İslam medeniyeti ile tanışmış, iktisadi ve ticari faaliyetlerle de tarihinin müreffeh devirlerinden birini yaşamıştır. Bunda kuşkusuz Selçukluların izlemiş olduğu doğru sosyo-ekonomik politikalar önemli rol oynamıştır. Selçuklular, ticaret yolları üzerinde kervansaraylar, köprüler, sebiller yaptırarak Anadolu'nun çok müreffeh bir yer olmasını sağlamışlardır. Kervansaraylarda meslek, din ve ırk farkı gözetilmeksizin herkes üç gün boyunca misafir ediliyordu. Buralarda hastalar ücretsiz tedavi ediliyor, ilaçları sağlanıyor, ayakkabıları dahi tamir edilip hayvanlarına bakılıyordu. Bunun neticesidir ki tüccarlar güzergâh olarak Anadolu'yu tercih edecekler ve böylece bölgedeki ticaret yolları artık Anadolu'dan geçmeye başlayacaktır.²⁰⁸ Anadolu'daki yeni durumla ortaya çıkan sosyo-ekonomik

45, 46; A. Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014, (6. Baskı), s. 57; T. Talbot Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çvr. T. Kaan Taştan, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015, s. 37, 48; Nevzat Topal, *Anadolu Selçukluları Devrinde Aksaray Şehri*, Aksaray: Aksaray Valiliği Yayınları, 2009, s. 109; Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, İstanbul 1968, s. 56; Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi -Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri-*, Ankara: DİB Yayınları, 2015 (5. Baskı), s. 25-27.

²⁰⁸Turan, "Sivas Şehri", s. 448-449; Salim Koca, "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) Türkiye Haline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2008, s. 21-23, 29-30.

faaliyetlerdeki büyük artış kısa sürede etkisini göstermeye, garnizon görünümünden kurtulan yerleşim yerleri hızla gerçek şehir kimliklerine kavuşmaya başlamıştır.

Selçuklu öncesi Anadolu'yu anlayabilmek için bölgenin dinî yapılarına ve mezheplerine göz atmak faydalı olacaktır. Bölgede en güçlü inanç olan Hıristiyanlık itikadî konulardaki fikir ayrılıkları nedeniyle batıda Katoliklik ve doğuda Ortodoksluk olarak ikiye ayrılmıştır. Daha sonra Ortodokslukta da görüş ayrılıkları belirmiş ve Ermeni Gregoryen mezhebi ve Süryani mezhepleri doğmuştur. Bizans İmparatorluğu'nda Ortodoks Hıristiyanlık hâkimdi. Ancak 451 Kadıköy Konsülü'nden sonra Ermeniler ve Süryaniler doğu kültürü ağırlıklı bir Hıristiyanlaşmanın temsilcisi oldular. Doğu Hıristiyanları kendilerini Arapça olarak ifade ediyor, kültürel ve etnik farklılıklar nedeniyle Rumlarla anlaşamıyorlardı. Ortadoğu Hıristiyan halklarının dinî konulardaki bölünmüşlüğü gerçekte etnik ve dil ile alakalı konuları kapsıyordu. Mezopotomya bölgesindeki Hıristiyanlardan çoğu, İstanbul'a eş görülen İskenderiye, Antakya ve Kudüs patrikhanelerine itaat ediyorlardı.²⁰⁹

Hıristiyan mezhepleri arasındaki bu ayrılık fiiliyatta çok daha keskindi. Her grup kendi mezhebinin doğru olduğunu ileri sürüp, Katolikler Ortodoksların tümüne, Ortodokslar Katoliklere, Rum Ortodokslar özellikle Gregoryen Ermeniler ve Süryanilere, Ermeniler ve Süryaniler de birbirlerine sapkın birer mezhep olarak bakıyor, fırsat buldukları zaman birbirlerine baskı uyguluyorlardı.²¹⁰ Bu nedenle bir Frenkin deyiimiyle; “*Hıristiyanlara*

²⁰⁹Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 44, 283; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çevr. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1988, s. 27; Harun Güngör ve Abdurrahman Küçük, *Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999, (2. Baskı), s. 24, 27; Mustafa Demir, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2005, s. 122; Ortadoğu Hıristiyan mezhepleri hakkında Bk. Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 26; Mustafa Demir ve Tufan Turan, “Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2007, s. 191.

²¹⁰*Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 39; Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, s. 181, 191, 207; Ocak, “Türkiye Selçukluları ve İslam (Genel bir Bakış)”, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası Makaleler-İncelemeler*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 126-127; Küçük bir siyasi teşekkülleri olmasına rağmen Ermenilerin bile diğer mezhep gruplarına bakış açısını göstermesi bakımından aşağıdaki iki örnek önem arz etmektedir: Ermeni Goğ Vasil'in karısı, Süryanilere ait olan Kızıl Manastır'a ve Zabar Manastırına el koyup, Ermeni patrikler atamış ve Ermenilere vermiştir. Bk. *Süryani Patrik Mihail'in*

iyilik yoktu. Yalnızca kötülük, sertlik ve kalın kafalılık vardı. Özellikle papazlar, rahipler ve piskoposlar tarafından”.²¹¹

Bizans İmparatorluğu, Hıristiyanlığın bütün temsil yetkisinin kendisinde olduğunu ileri sürerek başta Ermeniler olmak üzere doğu Hıristiyanlarını sapkın görüyordu, onlara uyguladıkları baskı ve zulümler hemen tüm kaynaklarda göze çarpmaktadır. Öyle ki Rumların Türklerden daha çok Hıristiyan düşmanı olduğu bile dile getirilmiştir.²¹² Ayrıca Rum kaynaklarından Attaleiates’in, “İstanbul halkı ve öteki Rumlar...”²¹³ ifadesinden İstanbul dışındaki Rum Ortodoksların dahi dışlandığı sezilmektedir. Bizans, bilhassa Ermenileri kendi mezheplerine çekmek için yoğun şekilde çalışmış, onlara siyasi ve dinî baskı uygulamıştır. O dönemde Bizans Ortodoksluğunu kabul etmek “Rum” olmak demektir. Bizans, böylece Ortodoksluk potasında halkları eriterek bir nevi Rumlaştırıyor veya Bizanslılaştırıyordu. Bunun için kaynaklarda Ermeni lideri Philaretos’a din ve adetçe “Romalı” anne baba olarak “Ermeni” yazılmakta, Romanos Diogenes, Ermenileri “Rum” yapmakla tehdit etmekte, Ermeni kralı Gagik’e mezhebini değiştirip “Rum” olması teklif edilmekte ve de bir Ermeni için “Ruma” benzememek önemli bir mesele olmaktadır.²¹⁴ Rum

Vekainamesi, s. 59. Ayrıca Ermeni yazarlarından Müverrih Vardan Gürcü milleti için aşağılayıcı sıfat kullanmıştır. Bk. Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 62.

²¹¹I. ve II. Haçlı Seferleri *Vekainamesi*, s. 69; Rubruk, Ermenilerin ve Nasurîlerin haçlıların üzerine asla Hz. İsa’nın resmini koymadıklarını ve yanlış bilgiye sahip olduklarını söylemektedir. Bk. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 54, 96.

²¹²Bertrandon Üsküdar’dan Rumların kayığına binerek karşıya geçtiğini yazar, bu sırada Rumlar onu Türk sanıp itibar gösterirler; ancak Hıristiyan olduğunu anlayınca onu soymaya ve dövmeye kalkışmışlardır. Bk. Semavi Eyice, “Bertrandon de la Broquiere ve Seyahatnâmesi (1432-1433)”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 6, İstanbul 1975, s. 102-103; M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009, s. 40; Güngör ve Küçük, *Küçük Asya’dan Anadolu’ya Taşınanlar*, s. 25-26; Bizans, Ermeni ve Süryanilerin, mezheplerini kabul etmedikleri gerekçesiyle kutsal eşyalarını yakmıştır. Bk. *Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi*, s. 23-24; *Başkumandan Simbat Vekainamesi*, s. 39; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, (4. Baskı), s. 153.

²¹³Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 59.

²¹⁴Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 111-113, 128-129, 141, 147, 265; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 13, 37, 43; *Başkumandan Simbat Vekainamesi*, s. 39; Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi*, s. 33; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, Ankara: TTK Yayınları, 2007, s. 33, 37; Ayrıca Rum ve Ermeniler arasında yaşanan bir olay düşmanlığın hangi raddede olduğuna dair önemli bilgiler vermektedir: Ermeni Kralı Gagik’e İstanbul’da Rum Ortodokluğunu benimsemesi söylenmesi üzerine o, İstanbul’dan dönmeye karar vermiştir. Dönüşü sırasında Kayseri metropoliti Markos’a saldırmıştır. Çünkü bu adam köpeğine “Armen” adını vermişti. Aynı zamanda

yazarlarının dilinden de bunu görmek mümkündür; Mikhael Attaleiates, Ermenileri sapkın olarak nitelendirmekle kalmayıp, sapkınlıkları onların başlattığını, Rumlara ve Gürcülere de bulaştığını yazmakta,²¹⁵ Anna da Ermenilere aşağılayıcı sıfatlar kullanmaktadır.²¹⁶ Ermeni yazarlardan Başkumandan Simbat ise eserinde Rumlar için “kötü Grek milleti” ifadesini kullanmıştır.²¹⁷

Ermenilerin Rumlardan ne kadar nefret ettiği Aknerli Grigor sayesinde açıkça görülmektedir. 13. yüzyıla ait esere göre Ermeni Kralı Leon’un çok akıllı bir kimse olduğu, ancak idaresi altındaki prenslerden bazılarının aslen Rum olduğundan onlara güvenmediği -ki daha sonra bunların Kral Leon’a suikast düzenledikleri ve böylece hâkimiyeti kendi ellerine almaya çalıştıkları- söylenmektedir. Bunlar içinde sahte Hıristiyan ve aslen Kalkedonlu (kendilerine katılmadığı Kalkedon konsili) Rum milleti olduklarını da söyleyerek nefretini açığa vurmaktadır.²¹⁸ Diğer yandan İmparator I. Aleksios zamanına kadar (1048-1118) Süryaniler ve Ermeniler İstanbul’da birer kiliseye sahiptiler, ancak bu kişilerin Türklerle ticaret yaptıklarının söylenmesi üzerine imparator kiliseleri yıktırılmış, halkı baskı altında almıştır.²¹⁹ İmparator II. İsaakios da (1156-1205) Ermenileri kendi mezhebine döndürmek için türlü işkenceler yapmış, baskılar uygulamıştır. Onun baskı uyguladığı bölgede üç pisikoposluk ve 1.600 papazlık vardı. İmparator, bu kişileri mezheplerini değiştirmeye zorladığında inancını koruyan çok az kişi kurtulabilmişti. Bunun üzerine Patrik Grigor bir piskoposu, Rumları şikâyet etmek üzere papaya göndermişti.²²⁰ Kısacası Rumlar ve Ermeniler birbirlerini düşman olarak görüp, Türkleri diğer tarafa

imparatorun, Ermeni asilzadelerini Romalı olarak vaftiz etmek istediğini duyunca Ermenilere Rum kadınlarına tecavüz etmelerini de söylemişti ve Rumlarla ilişkilerini sonlandırıp tacını almak için Sultan Alparslan’a gitmek istemiş ancak Rumlarca vahşice öldürülmüştür. Bk. Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 130-131, 158; *Vahram Vekayinamesi*, s. 4; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 43; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 43-44; Daha sonra Ermeni Toros’un, Gagik’in intikamını almak için yaptıkları ve Roma düşmanlığı için bk. Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 244-245; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 47.

²¹⁵Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 104.

²¹⁶Anna Komnena, *Alexiad*, s. 474.

²¹⁷*Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 24; Bu ifadenin “Grek” mi yoksa “Rum” şeklinde mi eserde geçtiğine maalesef vakıf değiliz.

²¹⁸Aknerli Gregor, *Okçu Milletin Tarihi*, s. 86.

²¹⁹*Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi*, s. 42.

²²⁰Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 81.

karşı kışkırtmaya çalışmışlardır. Hatta Ermenilere göre Bizans gerçek Hıristiyanlara zulüm edince Allah onları cezalandırmak için Türkleri göndermiştir.²²¹

Türk hâkimiyetinin kabullenilmesinde bu mezhebî çekişme önemlidir. Doğu Hıristiyanları Türklerin gelmesini Bizans'ın cezalandırılması olarak görüp Türkleri kurtarıcı olarak addetmişler ve Türk hâkimiyetini Bizans'a tercih etmişlerdir. Buna mukabil Türkler Hıristiyan mezheplerine eşit davranmışlardır. Buna mukabil Türkler Hıristiyan mezheplerine eşit davranmışlardır. Ermeni Katogikos'u Barseğ'in, Hıristiyanlara baskı uygulandığı, kiliselerden vergi alındığı yönünde Sultan Melikşah'a şikâyette bulunması ve Melikşah'ın şikâyetlerin giderilmesi için ona bir ferman vermesi,²²² ayrıca Süleymanşah'ın Antakya'da eski Bizans kiliselerini Monofizitlere vermesi bu husustaki kayda değer gelişmelerdir.²²³ Dinsel baskıdan bunalan Ermeniler Anadolu'da Selçukluları memnuniyetle karşılamışlardır ve bu o derece güçlü olmuştur ki zamanın Hıristiyan tarihçileri Ermenileri Hıristiyanlığa ihanetle suçlamışlardır.²²⁴

Selçuklular zamanında daha fazla tedbire uğrayan kilise Rum kilisesidir. Çünkü Bizans ile olan tüm rekabet ve düşmanlıklarda Rumlar, Bizans'a daha bağlı görünüyordu. Diğer yandan Ermeni ve Süryaniler ise Bizans'ın Tanrı tarafından cezalandırıldığını düşünüp, Türklerle daha fazla işbirliğine giriyorlardı. Ayrıca Türklerin fetihlerinden sonra Rum din adamlarının çoğu Konstantinapolis'e çekilmiş, diğer Hıristiyan mezheplerinin ileri gelenleri ise durup tabiri caizse bekleyip fırtınadan sonra kurumlarını toparlamışlardır. Fakat yine de bu, Rum din adamlarının yoğun baskıda olduğu anlamına gelmez. Zira 1143 yılında Selçuklu topraklarında bir başpiskoposluk ve ona bağlı iki piskoposluk ve bunlarda üst düzeyde din adamları bulunuyor, bu din adamları suçlarından ötürü mahkeme edilmek üzere İstanbul'a özgürce gidebiliyorlardı. Demek ki Selçuklular, Rum din adamlarının İstanbul ile ilişkilerini sürdürmelerini ve gidip gelmelerini engellemiyorlardı. Süleymanşah da Antakya Rum patriğinin şehirde

²²¹Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 326; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 8, 182.

²²²Demir ve Turan, "Gayr-i Müslim Kimliği", s. 194.

²²³Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 10, 169.

²²⁴*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 521; Vladimir Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çvr. Azer Yaran, Ankara: Onur Yayınları, 1988, s. 308; Yahudilerin de Rumlardan nefret etmesi hakkında bk. Benjamin ve Petachia, *İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, s. 36.

kalmasına veya defalarca İstanbul'a gitmesine izin vermişti.²²⁵

Doğu Hıristiyanları, başlangıçta Haçlı Seferleri'ni coşkuyla karşıladı ve Frenkleri, Rumlar ve Türklere karşı dost olarak gördüler. Ancak hayal kırıklığı yaşamaları çok uzun sürmedi. Frenkler de Bizans gibi doğu Hıristiyanlarını sapkın birer mezhep olarak görüyor, bu nedenle mezheplerini değiştirmeleri konusunda baskı yapıyor, bu gerçekleşmediği takdirde zulüm uyguluyordu. Esasen her iki taraf da menfaat duygusu ile hareket ediyordu ve çıkarların çatışması durumunda düşmanlıkların oluşması kaçınılmaz oluyordu.

Haçlılar geldiğinde Amasya yöresindeki papazlar, ellerinde İncil ve haçla Haçlıları karşılamaya çıktılar, ancak Frenkler sadece papazları değil diğer Hıristiyanları da kıyımdan geçirip yollarına devam ettiler. Nusayrî inancına mensup olanları öldürdüler.²²⁶ Malatya ve Elbistan yörelerindeki Hıristiyanların mal ve eşyasını talan ettiler, Kilikya'yı yakıp yıktılar. Mar Bar Çauma Manastırını soydular. Manastırdaki buğday, şarap, yağ, bal, kıyafetler... herşeyi yağma ettiler (1148). Frenkler, Ermeni ve Süryani mezhebi mensuplarını, içlerinden başka bir akideye inanmadıklarına dair yazılı bir yemin ettirmeye zorladılar. Süryaniler bunu kabul etti, ancak Ermeniler kabul etmediler ve sonuçta onlar hakkında münafık oldukları düşüncesi hâsıl oldu.²²⁷ Haçlıları coşkuyla karşılayan doğu Hıristiyanlarını bekleyen bir diğer bir tehdit ise Türklerdi. Zira bu Hıristiyanlar bağlı oldukları Selçuklulara veya diğer beyliklere ihanet ettiler ve korumasını umdukları Frenklerin onları yüzüstü bırakmasıyla birlikte ihanet ettikleri Türklerle baş başa kaldılar. Türkler de bu tutumlarından dolayı onları cezalandırdılar.²²⁸

Bizans'ın doğu Hıristiyanlarına yaptığını Papalık da Bizans'a yaptı. İstanbul Latin işgalinde iken Papalık İstanbullulara çok kötü davranıp onları eski Roma kilisesine bağlamaya çalışmış, tüm keşiş ve papazları hapsedip

²²⁵Osman Turan, "Les Souverains Seldjoukides et Leurs Sujets Non-Musulmans", *Studia Islamica*, No: 1, 1953, s. 91; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 170, 172; Mikhael Attaleiates, Türklerin Rumlara acımasızca davrandıklarından ve Rumlara duydukları kinden bahsetmektedir. Bk. Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 202.

²²⁶*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 340.

²²⁷*Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 116, 122, 135-136, 149-150.

²²⁸Anna Komnena, *Alexiad*, s. 346, 364.

kiliseleri kapattırması, ayinlerde papanın adını anmayanları idamla tehdit etmişti.²²⁹ Başlangıçta Haçlılar, Ermenilere diğer Hıristiyanlara olandan daha fazla saygı gösterdiler, hatta evlilikler yoluyla bağlarını da güçlendirdiler. Ancak bu durum uzun sürmedi ve menfaatlerin çatışmasıyla beraber ayrılıklar da başladı. Nitekim Çukurova’da hâkimiyetlerini artırmak isteyen Ermeniler Haçlılarla çatışmak durumunda kalmıştır. Kilikya Ermeni Krallığı ile Antakya Haçlı Prenslığı arasında sürekli mücadele olmakta ve birbirlerine karşı Türklerden yardım almaktaydılar. Urfalı Mateos, Frenklerin, Haçlı kontluklarının Ermenilere yaptıkları zulümleri detaylıca anlatmakta ve daha da anlatacaklarının olduğunu; ancak anlatırsa başına geleceklerden korktuğu için daha fazlasını söyleyemediğini yazmıştır. O, Haçlıların Türklerden ziyade Ermenilerden nefret ettiğini, onların prenslerini dağıtıp İstanbul’a kaçmaya mecbur bıraktığını, babalarına duydukları nefretten dolayı masum çocuklara türlü işkenceler yaptıklarını, tüm bunların hazinelerin yerlerini öğrenmek için uygulandığını da kaleme almıştır.²³⁰

Ermeniler Anadolu’da Selçuklularla yoğun ilişki içinde bulunmuşlardır. Onların, Selçuklu hâkimiyetindeki durumlarını ve sergiledikleri tutumu anlayabilmek için, önce Bizans yönetiminde geçirdikleri dönemi bilmek önem arzemektedir. Ermeniler, Bizans İmparatorluğuna bağlı olarak Doğu Karadeniz kıyıları Gürcistan ve Armenia ile Vaspuragan adı verilen Van gölü havzasında iki büyük aile/krallık olarak yaşamaktaydılar. Bu siyasi birliğe *Büyük Ermenistan Krallığı* denilmekteydi. Ancak bu, bugünkü anlamda bir krallık değil küçük bir siyasi teşekkülden ibaretti. Zira Sultan Tuğrul devrinde Bizans zaten Ermeni ve Gürcüleri tehcir ettirdiği için Doğu Anadolu’da önemli bir Ermeni kuvveti bulunmamaktaydı. Büyük Selçuklular Malatya, Sivas ve Kayseri yörelerinde siyasi bir teşekkülden yoksun olan Ermenilerle ilişkilerde bulunmuşlardı.²³¹ Bizans, 11. yüzyılda

²²⁹Akropolites, *Vekayinâme*, s. 40.

²³⁰Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 259-261; Mehmet Ersan, “Ermenilerin Nazarında Haçlılar”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 2, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 205-208; Gürhan Bahadır, “II. Bohemund Döneminde Antakya Haçlı Prenslığı (M.S. 1126-1130)”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIII, S. 56, Ankara Eylül 2014, s. 104.

²³¹Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân I*, s. 144, 150, 159-161; Crucis, *Bir Dominiken*

Ermenileri kendi bölgelerinde kalmalarının sorun oluşturabileceği için merkezi Ani olan krallıklarından alıp, Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'ye yerleştirmişti. Bu politikada yeni ele geçirilen yerlerin Bizanslaştırılması, boş kalan bölgedeki toprakların işlenmesi de etkili olmuştur. Özellikle 1041 Bizans-Ermeni savaşında yenilen Ermeni kralı Gagik'in hâkimiyetindeki yerleri Bizans'a verip, Kapadokya'daki bazı yerlerin yönetimini alması ile Doğu Ermeni Krallığı tarih sahnesinden çekilmiştir.²³²

Rumlar, Kapadokya bölgesinde bir Ermeni oluşumu istemedikleri için buradaki Ermenilerin ileri gelenlerini öldürmüşlerdi. Kapadokya'da can ve mal güvenliği bulunmayan Ermeniler Selçukluların da tazyiki üzerine Kilikya bölgesine yerleşmeye başladılar. Kilikya'nın dağlık ve erişilmesi zor bir coğrafyaya sahip olması bunda etkili olmuş olmalıdır. Dağlık ve kolay aşılabilir yerlerde yaşamayı tercih eden Ermeniler, dağlardaki geçitleri surlarla korunaklı hale getirmiş ve Bizans'a da bağlılıklarını bildirmişlerdi. Bunu yaparken diğer taraftan Rumları ve diğer Hıristiyanları o coğrafyadan uzaklaştırarak bölgeyi hızla Ermenileştirmişlerdi. Meydana çıkan bu siyasi oluşuma da *Küçük Ermenistan* denilmekteydi ki Ebü'l-Fidâ zamanında Sis buranın başkentiydi.²³³ Ermeni soylularından Philaretos, Kilikya ve önemli

Keşişin Doğu Seyahati, s. 62; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 301; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 21; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 100; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara: TTK Yayınları, 2002, s. 6, 11, 33; İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları İle Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler", *Neşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, 2012, s. 76.

²³²Mikhail Psellos'un *Khronographia'sı*, s. 177; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 43; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 18-20, 41; *Vahram Vekayinamesi*, s. 3; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 3, 6, 33; Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu*, s. 35; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 74.

²³³Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 296; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 274, 353, 510; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 46-47; *Vahram Vekayinamesi*, s. 4; Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 219; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 99; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003, (14. Baskı), s. 218; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 48; Seton Lloyd ve D. Storm Rice, *Alanya (Alâiyya)*, çev. Nermin Sinemoğlu, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 3; Demir, *Sivas Şehri*, s. 15, 23; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 72, 80; İmparator Romanos Diogenes Sivas'ta bulunduğu sırada Rumlara Ermenilerin tecavüzde buldukları şikayeti üzerine Sivas'taki Ermenileri kıyıma girişmiş, şehri yağmalamış ve birçok Ermeni'yi de öldürtmüştür. Ayrıca Ermeni mezhebini ortadan kaldıracığına da yemin etmiştir. Bu durum, Rumların Ermenilere olan bakış açısını göstermesi nedeniyle önemli bir örnektir. Bk. Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 141; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 37; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 33.

yerleri hâkimiyetine alarak bu bölgede Ermeni Prenslüğünü kurmayı başarabildi (1074). Ancak prensliğini muhafaza etmek için bir yandan Bizans'a tâbi görünmekte diğer yandan ise Büyük Selçuklu imparatoruna vergi ödemekteydi.²³⁴ Bizans, Kilikya'da böyle bir bağımsız oluşuma izin vermek istemeyince pek çok savaş meydana gelmişti. Bu seferlerde Ermeni lideri II. Toros 1138'de babası ve kardeşi ile birlikte esir alınıp İstanbul'da hapsedilmiş, yine babası ve kardeşi bu esaret esnasında ölmüştü. Ancak bir şekilde kurtulan II. Toros, Kilikya'ya dönmeyi başarmış, Bizans'ın elinden topraklarını alarak Ermeni hâkimiyetini tekrar tesis etmişti (1145). Toros, bu dağlık bölgeye birçok kilise ve manastır inşa ettirmesinden sonra burası artık Toros'un memleketi olarak da anılmaya başlanmıştır.²³⁵

Büyük çalkantılar içerisinde geçen bu dönemde Bizans'ın baskı ve zulmünden bıkan Ermeniler, Selçukluları kendileri için bir kurtarıcı olarak karşılamışlardır. Hatta Ermeni Gogosak ailesi bütün bireyleriyle birlikte İslamiyeti kabul edip Alparslan'dan Siverek civarında yerleşme izni almışlardı. Diğer taraftan Ermeni krallıkları, Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devleti yönetimlerinde müslim-gayrimüslim, diğer Selçuklu vasalları gibi iç yönetiminde serbest olarak hareket etmeye devam ettiler. Ancak Haçlı Seferleri ile Selçukluların Orta Anadolu'ya çekilmesini fırsat bilen Kilikya Ermenileri, Çukurova bölgesinde ovaya inmeye ve ayrıca Haçlılarla sürekli münasebette bulunmaya başladılar.²³⁶

²³⁴Philaretos Türkleri yenemeyince, Bağdat ve Horasan'a gidip Müslüman olup, elindeki yerler için halifeden ve sultandan hâkimiyetinin meşruluğuna dair yazılar almıştır. Ancak dönüşte topraklarının Türkler tarafından fethedildiğini görünce, onun ölmeden önce tekrar Hıristiyan olduğu söylenmektedir. Bk. İbnü'l Esîr, *el Kâmil fi't-Târih* 8, s. 523; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 194; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 331; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 30-32; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 14-15; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 42, 50; Demir, *Sivas Şehri*, s. 22.

²³⁵*Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 146-147; Kinnamos, *Historia*, s. 93, 166, 205; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 47, 54; *Vahram Vekayinamesi*, s. 6-7-10; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 43; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 129-132.

²³⁶*Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 170; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 11, 33; Mehmet Ersan, "Rupenliler Dönemi'nde Kilikya Ermeni Krallığı İle Antakya Haçlı Princepsliği'nin Çukurova'da Hâkimiyet Mücadelesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIII, 1998, s. 85; Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu*, s. 35-37; Selçuklulardan sonra da Karamanoğulları Ermenilerin üzerine yoğun bir şekilde akınlar yapmaya devam etmişlerdir. Bk. El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 152.

1.1.1. Çokkültürlülüğe Selçuklu Döneminden Bir Örnek: Hıristiyan Türkler

Kültürel zenginlik, her geçen gün değer kazanan bir olgudur. Bir asimilasyonun yarattığı tahribatın sonuçları ise tarihî veriler eşliğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Yaklaşık bin yıl önce Selçuklu Türklerinin önderliğinde Anadolu coğrafyasında oluşturulan *birlikte yaşam kültürü* ve buna bağlı olarak meydana gelen çokkültürlülüğe en güzel örnek “Hıristiyan Türkler”dir. Kendilerine özgü kültür ve inanç kodlarını kaybetmeden bugüne gelebilen Hıristiyan Türklerin varlığını şüphesiz Selçuklu uygulamalarına borçluyuz.

Tezin muhtelif unsurlara baktığı noktanın temelini din oluşturmaktadır. Ancak dönemin coğrafyası düşünüldüğünde “Müslüman” ve “Türk” isimlerinin hemen hemen birbirlerinin yerlerine kullanılabilen kavramlar olduğu görülmektedir. Öyle ki Avrupa’da Türk demek Müslüman demektir. Ancak dönemin kaynaklarında sıkça karşılaştığımız “Hıristiyan Türkler” de Anadolu coğrafyasında mevcuttu, hatta hem Hıristiyan hem de Türk kimliklerini koruyarak bugüne kadar gelebilmişlerdir. Bu iki kimliği bünyesinde bağdaştırıp birinin diğerine üstün gelip diğerinin kaybolmasına sebebiyet vermeden nasıl devam ettikleri, etnik ve dinî dönüşümlerin yaşandığı bir dönem ve coğrafyada bu kimliğin nasıl ortaya çıktığı soruları cevaplandırılması gereken sorulardan bazılarıdır. Maalesef Hıristiyan Türk unsurları için Osmanlı Devleti’nin son döneminde dahi kesin ifadeler kullanılamamaktadır. Bu nedenle Selçuklular zamanındaki duruma dair net bir söylemde bulunmak yanlış olacaktır. Fakat satır aralarından tespit edilen bilgiler doğrultusunda çıkarımlar yapılmaya ve tahminler yürütülmeye çalışılacaktır.

Selçuklular Anadolu’ya gelmeden önce Balkanlarda Bulgar, Hazar, Peçenek, Uz ve Kuman gibi Türk unsurlar ile karşılaşan Bizans, bu Türk kavimlerinden bazısını Anadolu’ya yerleştirmişti. Bizans, uzun süren savaşlar ve salgınlar nedeniyle azalan Anadolu nüfusunu artırmak için çareyi bu Türkleri Anadolu’ya yerleştirmekte bulduysa da başarılı olamamıştır. Burada soydaşlarıyla karşılaşan Türklerin çoğu, Müslüman olup Türklerle birleşmişlerdi. Bizans, Balkanlardan göç ettirdiği Türk unsurları bilhassa Kayseri ve Karaman bölgelerine yerleştirmişti, Kayseri’de

Bulgar v. Sevindük, Musa v. Bulgar gibi isimlere rastlanması Kapadokya bölgesinde Hıristiyan Türklerin var olduğunu göstermektedir. Ayrıca Selçuklu öncesi Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya gelen Kıpçak Türklerinin de burada Hıristiyanlaştığı düşünülmektedir. Zira Doğu Roma İmparatorluğu'nda yaşamının tek yolu Ortodokslaşmak/Hıristiyanlaşmaktır. Bunun yanında Orta Asya'dan gelen Türkler arasında Şamanî olanların, Anadolu'ya geldikten sonra Hıristiyan unsurlardan etkilenip Hıristiyan olmaları da muhtemeldir.²³⁷

Öncelikle belirtmek gerekir ki Hıristiyan Türklerden bazıları Nasturî, bazıları da Gregoryen Ermeni mezhebine bağlıydı. Ancak bu grupların eserlerde isimlerine nadir rastlanması sayıca az olduklarını göstermektedir. Ancak yine de özellikle Elvan Çelebi'nin eserindeki: “*Gebr ü tersâ cuhûd u nasrânî... gebr ü tersâ vü ermeni giryân...*” dizelerinden bu kimseler için Gebr/Gebren sıfatının kullanıldığı ve az da olsa var oldukları çıkarımı yapılabilir.²³⁸

Hıristiyan Türk denilince zihinlere çağrışım yapan ve günümüzde de varlığını sürdüren esas ve sayıca üstün olan grup; “Ortodoks Türkler” veya “Karamanlı Türkler”dir. Bu Türkler, Bizans'ın etkisiyle Ortodoks mezhebini benimsemişler ve eserlerde “Hıristiyan Türk” olarak isimlendirilmişlerdir. Bu kişilerin ibadetlerini Türkçe yaptıkları kayıtlar arasındadır.²³⁹ Müslüman Türkler hem Türkçe hem de Arapça isimleri

²³⁷M. Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, hz. Metin Ergun, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005, s. 14; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 216; Turan, “Celâleddin Karatay”, s. 68-70; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara: TTK Yayınları, 1991, s. 101; Kuban, “Anadolu-Türk Şehri”, s. 63; Koca, “Diyar-ı Rum”, s. 31; Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2002, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 113780), s. 64; Mehmet Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1983, s.17-29; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 116-117; Şenay Yanar, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Kayseri'de Kültürel Hayat* (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008. YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 230770), s. 25; Talat Koçak, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Afyonkarahisar* (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Ankara 2008, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 227009), s. 48.

²³⁸Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîyye*, s. 178, 243; Ocak, “Türkiye Selçukluları ve İslam”, s. 135-136.

²³⁹İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, s. 8; Turan, “Celâleddin Karatay”, s. 67-69; H. Fehmi Turgal, “Mülga Şer'îye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler”, *II. Türk Tarih Kongresi Kitabı*, İstanbul 1937, s. 948, 954; Demir, *Sivas Şehri*, s. 206; Bakır,

birlikte kullanırken Hıristiyan Türkler, Rumca yerine Türkçe isimlerini devam ettirmişler ve Müslüman olmaları halinde isimlerini Arapça isimlerle değiştirmişlerdir.²⁴⁰

Karamanlı Ortodoks Türklerin etnik yapısı hakkındaki tartışmalar devam etmekte ve iki fikir öne sürülmektedir: Bu kişiler ya kültürel açıdan Türkleşmiş Rumlardı veya Bizans ordusunda görev yapmış ve Anadolu'nun pek çok yerine yerleştirilmiş Türk askerlerinin soyundandı.²⁴¹ Türkiye Selçukluları ve Osmanlı zamanlarında gayrimüslim reayanın varlığı ve ayrı ayrı etnik ve dinî unsurların kimliklerini devam ettirmiş olmaları birinci ihtimali çürütmeye yeterli bir sebeptir. Zira bu kişilerin Türkleşmiş Rum olmalarının varsayılması durumunda Rum kimliğini koruyan kişilerin yok olması hatta sayıca çok az olan Yakubî gibi mezhep mensuplarının kimliklerini kaybetmeleri gerekirdi, fakat yakın tarihe kadar her dinî grup etnik kimliğini koruyarak gelebilmiştir. Bu nedenle ikinci ihtimal kuvvetle mümkündür. Bizans'ın göç politikasından nasibini alan pek çok Türk boyu olduğu bilinmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Bizans, Anadolu'yu korumak üzere Oğuz Türklerinden dört beş yüzyıl önce Balkanlardan Avar, Bulgar, Peçenek, Hazar, Uz, Kuman-Kıpçak Türklerini getirmiş, özellikle Kapadokya ve Toros bölgesine yerleştirmişti. Diğer yandan Orta Asya'dan Doğu Anadolu'ya gelen birçok Türk boyu da vardı. Bu gruplar zamanla yerleşerek orduda ve halk arasında önemli bir unsur haline geldi. Türkler,

“Uluborlu”, s.59; A. Recep Tekcan, *Anadolu Selçuklu Devleti Merkezi Şehirlerinden Konya ve Kayseri'de şehir Hayatı* (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 310893), s. 44; Kırzioğlu'nun eserinde belirttiği üzere esasen Anadolu'da Türk varlığı milattan öncesine dayanmaktadır. Bk. Fahreddin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür Çoruk Boyaları'nda Kıpçaklar İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118,1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s. 185-219.

²⁴⁰İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 141; *Ünsi'nin Selçuk Şehnamesi*, s. 22; Turan, “Mübârizeddin Er-Tokuş”, s. 425; Turgal, “Mülga Şer'îye Mahkemeleri Sicilleri”, s. 956-958; Ronald J. Jennings, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7, No. 1, 1976, s. 36; Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, s. 52; Bakır, “Uluborlu”, s.59; *Dânişmend-nâme*'de görüldüğü üzere Müslüman olan Hıristiyanlara Arapça isimler verilmesinin yanı sıra eski ismin de kullanıldığına dair örnekler mevcuttur. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 116, 195, 198.

²⁴¹Evangelia Balta, *Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, (2. Baskı), s. 117-120; Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2016, (3. Baskı), s. 40.

Bizans'ın Rumlaştırma politikasına boyun eğmeseler de Bizans'ın birleştirici kimliği olan “Ortodoks”luğu yani Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Bu nedenle Selçuklu Türklerinden önce Anadolu’da “Hıristiyan Türkler”in varlığı bilinmekte, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de kimliklerine korudukları görülmektedir. Bizans, bu Türklerden Arap-Bizans savaşları sırasında, taht kavgalarında ya da ihtiyaç duyulan diğer durumlarda ücretli askerler olarak faydalanmıştır. Hatta imparatorlar bu yabancı askerlere kendi milletinden daha fazla güvenmişlerdir.²⁴²

Türklerin, Bizans İmparatorluğu’nda ücretli asker veya komutan olmak için Hıristiyanlığı kabul etmekten başka çareleri yoktu. Din değiştiren bu Türk askerlere “Turkopol” denilmekteydi. Turkopol kelimesi sadece askerler değil, onların Rum kadınlarla olan evliliklerinden doğan çocukları için de kullanılıyordu.²⁴³ Turkopollerin Hıristiyan Türk oldukları kesin olmakla beraber hangi Türk boyundan oldukları konusunda net bilgi yoktur. Turkopollerin doğrudan Selçuklu ve Türkmen paralı askerlerinin soyundan olduğu tahmin edilmektedir. Zira Bizans kaynaklarında Turkopoller Peçenek ve Kumanlardan ayrı olarak bahsedilmektedir. Bizans, savaşlarda esir alınan veya Bizans yönetimini tercih eden Türkleri belirli bir program çerçevesinde iskân edip Hıristiyanlaştırıyordu. Özellikle onların çocukları

²⁴²Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 143-143; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 283; İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb*, s. 27; Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 30; Turan, “Celâleddin Karatay”, s. 67-69; Turgal, “Mülga Şer’iye Mahkemeleri Sicilleri”, s. 949; Işın Demirkent, “Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos”, *BELLETON*, C. LX, S. 227, Ankara Nisan 1996, s. 59; Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul: YKY Yayınları, 2010, (2. Baskı), s. 80; Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 29; Ocak, “Türkiye Selçukluları ve İslam”, s. 130; Erkan Göksu, “Türkiye Selçuklu Ordusundaki Frenk Ücretli Askerler ve Babailer İsyanı’nın Bastırılmasındaki Roller”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, 74 (2015), s. 213; Ayönü, “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI. ve XII. Yüzyıllar)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 2009, s. 55, 58; Demir, *Sivas Şehri*, s. 99; Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, s. 3, 17-18; Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, s. 84-85; Charles M. Brand, “XI ve XII. Yüzyıllarda Bizans’ta Türk Varlığı”, çvr. Melek Öksüz, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 4, 2008, 115, s. 135; Ocak, Orta Asya’dayken Nasturî olan Türklerin, Anadolu’ya gelince Ortodoksluğu benimsemiş olacaklarını ileri sürmektedir. Bk. A. Yaşar Ocak, “Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat (1071-1453)”, *Türkiye Tarihi 1071-1453 Bizans’tan Türkiye’ye*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, s. 431.

²⁴³Anna Komnena, *Alexiad*, s. 493; Akropolites, *Vekayinâme*, s. 160; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 83; Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, s. 41-42, 48, 105, 120; Brand, “Bizans’ta Türk Varlığı”, s. 136; Yalnız Hıristiyan yazarlar değil Müslüman yazarların da bu ismi kullandığını görmekteyiz. Usame İbn Munkız eserinde: “Turkubûlî” olarak yazmıştır. Bk. Usame İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, s. 81.

Bizans geleneklerine göre yetiştiriliyordu. Bu nedenle Bizans'ta, askerî ve siyasi sahada, Türk kökenli önemli devlet adamlarına rastlamak olağandır. Bunlardan bazılarının isimleri ise şöyledir: Tatikios, Ioannes Aksukhos, Ioannes Aksukhos'un oğlu Aleksios Aksukhos, Ioannes Aksukhos'un torunu Şişman, George Maniakes vd.²⁴⁴ Anna, küçük yaşta köle olarak gelen bir Türk için soyluluk sanı verildiğini söyleyip ondan artık Rum olarak bahsetmiştir.²⁴⁵

Selçuklu Türkleri Anadolu'ya gelince, buradaki Hıristiyan Türklerden bazıları İslamiyete girmiş geri kalanı ise Ermeni ve Rumlarla yan yana olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Osmanlı devrinde Sivas köylerinde Türk ismi taşıyıp cizyeye tâbi olan gayrimüslimlere rastlanması bunu göstermektedir. Ayrıca De Breves, *Voyage* (1628)²⁴⁶ adlı eserinde Hıristiyanken Müslüman olan kişilerin naaşlarının Türk mezarlığına, Hıristiyan olarak ölen Türklerin de Hıristiyan mezarlarına gömüldüğünü söyler. Bu iki durum dönem için kimlik belirlemedeki esas unsurun din olduğunu, halk tabakalarının ülkeyi yöneten hanedan ile ırkdaş olsalar bile, gayrimüslim halk ile aynı muamelelere tâbi olduklarını göstermektedir.²⁴⁷ Ancak yine de Selçukluların gelişile Hıristiyan Türkler, Bizans için güvenilirliklerini kaybetmeye başlamıştır. Başta Malazgirt olmak üzere başka savaşlarda da Bizans

²⁴⁴Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 44; Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, s. 105-106, 109-119; Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler", s. 64; Brand, "Bizans'ta Türk Varlığı", s. 137, 139; Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)", *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), s. 77; Bu kişilerden Ioannes Aksukhos, önemli Türkopollere aittir. 1097 yılında Birinci Haçlı Seferi sırasında İznik işgal edildiği zaman dokuz yaşında esir alınmış ve Aleksios Komnenos'a takdim edilmiştir. Aleksios da çocuğuyla aynı yaşta olan Aksukhos'u oğluna arkadaş olarak hediye etmiştir. Aksukhos iyi bir eğitim görmüş, 32 yıl boyunca doğu ve batı Bizans orduları başkumandanlığı yapmış Selçuklu Türkü'dür. Bizans sarayının gönlünde taht kurmuş, kabiliyetleriyle de takdir edilen bir kumandan olmuş ve Selçuklulara karşı da savaşmıştır. İmparator Aleksios'un çocukluk arkadaşı Tatikios da bir Türk'tü. Bk. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 6; Brand, "Bizans'ta Türk Varlığı", s. 121-123

²⁴⁵Anna Komnena, *Alexiad*, s. 404.

²⁴⁶F. W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II*, çevr. Timuçin Binder, İstanbul: Ayrintı Yayınları, 2013, s. 79'dan nakledilmiş, esere ulaşamamıştır.

²⁴⁷Yılmaz Kurt, "Sivas Sancağında Kişi Adları", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 4, 1993, s. 238-239; Demir, *Sivas Şehri*, s. 99; Gayrimüslim mahallesindekiler ibadetlerini Türkçe yapıyorlardı, genellikle de dokumacılık ve el sanatlarıyla uğraşıyorlardı, Uluborlu gayrimüslimleri şehrin dar olması ve şehir dışında mezarlık kurmalarına izin verilmemesi nedeniyle, her aile ölüsünü kendi yerine gömüyordu. Bir sonraki fert öldüğü zaman buradaki kemikler çıkarılıp kilisedeki "kemiklik" adı verilen yere gömülüyordu. Bk. Bakır, "Uluborlu", s. 59.

ordusundaki Türklerin saf değiştirdiği, Selçuklu sultanlarının, daha önce Hıristiyan oldukları için veya ticari çıkarları nedeniyle Bizans'a katılan Türkleri geri kazanmaya çalıştıkları bilinmektedir.²⁴⁸

1.2. Anadolu'da Selçuklu Yerleşimi

Selçuklulardan önce de Anadolu'da Türklerin varlığı bilinmektedir. Ancak Selçuklu Türkleri ile birlikte bu durum daha sistematik, hızlı ve kalıcı olmuştur.²⁴⁹ Yazarlardan Anna Komnena, Süleymanşah için: “*Tüm Anadolu'da buyruk yürüten.*” demiş ve merkezini İznik yaptığını, her yere akıncılar yolladığını yazmıştır.²⁵⁰ İbni Cübeyr, Sultan Mesud'u anlatırken Anadolu'nun hâkimi olduğunu kaydetmiştir.²⁵¹ İtalyan sözleşme belgelerinde bulunan: “*Ikonia'nın büyük sultanı ve doğuda ve yarıgece ülkesinde bulunan bütün toprakların ve büyük Kapadokya'nın hâkimi Alâeddin*”²⁵² cümlesi ile Selçukluların Anadolu'nun tek hâkimi olarak görüldükleri sonucu çıkarılabilir.

Türkiye Selçukluları sınırlarını çizmek ise kolay değildir. Selçuklular Sinop ve Alanya fetihleri ile Karadeniz ve Akdeniz'deki önemli merkezleri alarak kuzey-güney yönünde Anadolu hâkimiyetini sağlamış oldular. Doğu-batı ekseninde ise doğal bir sınır yoktu. Buna bağlı olarak bu ekseninde kesin bir söz söylemek mümkün değildir. Türkiye Selçuklularının doğuda Suriye-Irak hattında yayılcı bir politika izlemeleri bölgedeki diğer İslam devletleriyle karşılaşmalarına sebep oluyor ve sınır sürekli değişiyordu. Batıda da Bizans aleyhine yoğun bir sınır genişletme mücadelesi veriliyordu. Sultan Alâeddin Keykubat'a ait bugün Afyon Karahisar sınırlarında bir yazıt bulunması, Denizli'de de Selçuklu kervansaraylarına, han ve hamamlarına rastlanması, bu şehirlerin sınır kabul edilebilecek son yerler olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca Marmara bölgesinde Sakarya civarında Türklerin varlığının bilinmesi, bu yöndeki sınır için bir fikir vermektedir. Diğer yandan hareketli bir toplum olan ve kolayca kontrol

²⁴⁸Anna Komnena, *Alexiad*, s. 459; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 129; Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, s. 98-100.

²⁴⁹Niketas Khoniates, *Historia*, s. 22; Jean de Joinville, *Bir Haçlının Hatıraları*, s. 83-84; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 27.

²⁵⁰Anna Komnena, *Alexiad*, s. 16, 124, 126.

²⁵¹İbni Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 168-169.

²⁵²Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 60.

altına alınamayan göçebe Türkmen grupları da sınır tayinini oldukça zorlaştırmaktadır.²⁵³

Özellikle batıda Bizans İmparatorluğu ile olan sınır çok geçişkendi.²⁵⁴ Bu bölgede her iki taraf da ani saldırılarda bulunabiliyordu. Bu durum da bilhassa ülke liderlerinin savaş için topraklarından uzaklaştığı dönemlerde meydana geliyordu. Türkmenlerin sınırı sürekli ihlal etmeleri ise Bizans'ı bunaltan önemli sıkıntılardan biriydi. Diğer yandan Selçuklular bu Türkmen gruplara müdahale edemiyor veya etmiyordu. Niketas'ın anlattığına göre, Sultan II. Kılıç Arslan ve Türkmenler sürekli olarak Bizans arazisine giriyor, yağmalarda bulunuyor, imparator da bunlara karşı sürekli savaşa çıkmak durumunda kalıyordu. Arazisine yayılan Türkmenlere karşı savaşa çıkan imparatora, II. Kılıç Arslan'ın adamlarından Süleyman adlı bir kişi, Türkmenlerin kendilerini dinlemediğini söylemiştir. Miryakefalon'da anlaşma sağlandıktan sonra, Türkmenlerin Bizans topraklarına yönelik yaptıkları akın ve yağma gibi faaliyetleri çerçevesinde eleştirel sorular geldiğinde Selçuklu yönetiminin: “*Bunlar bize tâbi değillerdir.*” şeklindeki yanıtı, bu durumun kaotik yapısını gözler önüne sermektedir. Sınırdaki yaşanan bu hadiseler nedeniyle Bizans vatandaşları göçe teşvik ediliyor veya halk kendileri göç ediyordu. Boşalan yerlere de Türkmenler yerleşiyordu.²⁵⁵ III. Haçlı Seferi sırasında Anadolu'nun batısında Türkmen yoğunluğunu gören bir Latin yazar durumu: “*Şehirleri yok fakat burada yaşıyorlar.*”²⁵⁶ şeklinde özetlemiştir.

²⁵³Niketas Khoniates, *Historia*, s. 21; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 274; Akdağ, *İktisadi ve İctimaî Tarih*, s. 375, 401; Speros Vryonis, “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, 1975, s. 44; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 45; Rüstem Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, hz. İvan Pavli ve Badegül Can Emir, İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016, s. 468-469.

²⁵⁴Öyle ki Ava çıkan ve ordunun yürüdüğü yoldan sapan Theodoros Dasiotes adlı asil bir Rum Türkler tarafından esir edilip Sultan Mesud'a getirilmişti. Bu durum Bizans-Selçuklu sınırının ne denli geçişken olduğunun önemli bir göstergesidir. Bk. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 34

²⁵⁵Kinnamos, *Historia*, s. 9, 210; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 8, 20-21, 85, 121; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 250; Vryonis, “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, s. 46, 49-50, 56; A. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimaî ve İktisadi Hayat*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1997, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 61921), s. 56-57.

²⁵⁶Vryonis'ten nakledilmiştir. Bk. Vryonis, “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, s. 49.

Anadolu'nun hem Bizans hem de Selçuklular devrine ait nüfusu hakkında da sınır konusunda olduğu gibi kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak genel olarak 10-13. yüzyıllardaki Anadolu nüfusunun 5-8 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. Anadolu'ya gelen Türk nüfusunun sayısı da kesin olarak bilinmemektedir ve konu hakkında farklı görüşler mevcuttur.²⁵⁷ Şükürov ve Cahen, Türk nüfusunun ne kadar olursa olsun gayrimüslim nüfusunun çoğunlukta olduğunu, 12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu'ya gelen yeni Müslümanların nüfusunun -ki bunlara Türkmenler dışında Arap ve Farslar da dâhildir- yerli nüfusun %10'undan az olduğunu belirtmektedirler.²⁵⁸

Selçuklular döneminde Anadolu şehirlerinin nüfusları ise mekânsal ögelere bakılarak tahmin edilebilmektedir. Gordlevski büyük birer şehir olan Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerin nüfuslarını 100.000 olarak vermektedir ki dönem için bu yüksek rakamlar çok mümkün görünmemektedir. Konu ile ilgili akademik çalışmalarda yer alan tahmini nüfuslar şöyledir: Konya 72.000, Sivas 57.000, Kayseri 22.000, Akşehir 13.000, Malatya 10-12.000, Antalya 10.000, Sinop 10.000, Ankara 9.500, Denizli 5.500, Alanya 5.500, Çankırı 4.500, Kastamonu 4.500, Niğde 4-4.500'dür.²⁵⁹

Şehirlerin nüfusu meselesini biraz daha açmak gerekirse, örneğin Konya, Türkiye Selçuklu Devleti kurucusu Süleymanşah tarafından fethedildiği zaman nüfusu 1.000-1.500 civarında bakımsız bir Anadolu kasabası görünümündeydi. Konya'nın 1210 yılındaki nüfusu 20.000, 1260 yılında ise 60.000 civarı olması muhtemeldir. Baykara, Konya mescitlerinin boyutlarından hareketle buralarda 60 kişinin namaz kılabilceği ve buna

²⁵⁷Faruk Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *BELLETEREN*, C. XXIV, S. 96, Ekim 1960, s. 575-577; Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu*, s. 31-34; Tezel, "Anadolu'nun Toplumsal Kuruluşları", s. 14;

²⁵⁸Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 166; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 48.

²⁵⁹Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 229; Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 138-142; Ahmet Akşit, *Türkiye Selçukluları Devrinde Kayseri Şehri* (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Kayseri 1996, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 52414), s. 114; Ahmet Akşit, "Niğde'nin Selçuklular Devrindeki Nüfusuna Dair", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), s. 4-5; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 111-112, 118; Koray Özcan, "Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", *Bilgi*, S. 38, Yaz 2006, s. 165, 168.

bağlı olarak da bir mahallede ortalama 150-200 kadar nüfusun olabileceğini tahmin etmektedir. Buna göre, 13. yüzyıl ortalarında Konya nüfusunun kadınlar ve gayrimüslimler ile beraber 50-60.000 civarında olduğunu, gayrimüslim nüfusun ise bu nüfusun %10'u kadar ve 6.000 civarında olduğunu söylemektedir. 1190 yılında Alman Haçlıları Konya'yı Köln kadar büyük bir şehir olarak tarif etmişlerdir.²⁶⁰ Demir, 12. yüzyıl ortalarında Sivas şehri nüfusunun toplamda 20-25.000 kişi olduğunu bunun 10-15.000'inin Türk olduğunu tahmin etmektedir.²⁶¹ Akşit, Kayseri'de 12. yüzyılda ortalama 5-6.000 Müslüman nüfus olduğunu tahmin etmektedir. 13. yüzyılda ise Moğol istilası ile birlikte hızlı bir nüfus artışı yaşanmış ve sayı ortalama 35-40.000 civarına çıkmıştır. 16. yüzyılda Kayseri 1.848 haneden oluşuyordu ki bunun %86'sını Müslümanlar, % 14'ünü de gayrimüslimler oluşturmaktaydı.²⁶²

Yukarıda verilen toplam nüfus içinde gayrimüslim halkın nüfus oranı yaklaşık olarak %10'dur. Nitekim bir fikir vermesi açısından belirtilmelidir ki 1520-1530 Osmanlı vergi nüfus defterlerine göre orta ve batı Anadolu bölgelerinde 750.993 Müslüman nüfusa karşılık 9.606 Hıristiyan nüfus olması Anadolu'nun çehresinin ne denli değişmiş olduğunu göstermektedir.²⁶³ 1584 yılında Kayseri şehir merkezinin %78,1'i, Karaman'ın %95,8'i, Ermenek'in %97,2'si, Akşehir'in %95,4'ü, Bor'un %98'i, Ürgüp'ün %94,3'ü, Karahisar'ın %94'ü, Niğde'nin %96'sı ve Konya'nın da %98,2'si Müslümanlardan oluşmakta idi.²⁶⁴ Korobeinikov, nüfusun azalmasını; Türk fetihleri, Ortodoks kiliselerinin düşmesi, sûfilerin çabaları sonucu İslam-Hıristiyanlık senkretizmi, vergiler ve insanların ikinci sınıf muamele görmesi, İslam toplumunda başarılı bir kariyer elde etme

²⁶⁰Baykara, *Konya*, s. 50, 139, 141-142; Koca, "Diyar-ı Rum", s. 24; Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 81.

²⁶¹Demir, *Sivas Şehri*, s. 112-113.

²⁶²Akşit, *Kayseri*, s. 114; Yanar, *Kayseri'de Kültürel Hayat*, s. 20.

²⁶³Koca, "Diyar-ı Rum", s. 32; Ahmet Akşit, *Selçuklular Devrinde Niğde Şehri*, Konya: Kömen Yayınları, 2012, s. 30; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 110; 13. yüzyılda Rubruck, Anadolu'da Gayrimüslimlerin Türklerden daha fazla olduğunu ileri sürmektedir; ancak şahsın daha çok tarihi yollar üzerinde bulunan şehirleri görüp buradaki gayrimüslimlerle irtibata geçtiği, kırsaldaki Türkmenleri görmediği için böyle bir yorumda bulunduğunu tahmin etmek güç değildir. Bk. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 138.

²⁶⁴Yörük, *Aksaray Sancağı*, s. 44.

amacı ve kiliselerin vakıf statüsü sebeplerine dayandırır.²⁶⁵

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde Anadolu nüfusunu oluşturan unsurlar birbirinden farklı olup, Rum bölgeleri, Ermeni bölgeleri bulunmaktaydı. Ancak Türkler her yerdeydi. Rubruk 1255'te Türkiye sultanının memleketine girdiğini, burada karşısına çıkan ilk yerleşim yeri Marsengen (Micingerd/Kars) olduğunu ve tamamının Hıristiyan olup, Ermeni, Gürcü ve Rumlardan oluştuğunu yazmaktadır. Ancak zamanla melez aristokrasi ile çoğunluk Müslümanlara geçmiştir.²⁶⁶ Ancak yine de şehir ve köylerde Ortodoks Rum, Gregoryen Ermeni, Süryani, Monofizit Yakubî, Katolik Frenk ve Yahudi, unsurlarının varlığı bilinmektedir.²⁶⁷

Sayısal tartışmalar yukarıdaki gibidir. Bu sayısal verilerin hangi unsurlardan oluştuğu meselesi de önemli konular arasındadır. Gayrimüslim reaya arasında Rumlar, şüphesiz ilk sıradadır. Onlar, Selçuklu sınırları içinde en itibar gören kesimdi. Rum kimlik bilincine göre ise en üst kimliği "Rum" kimliği oluşturmaktaydı. İmparatorluk sınırları dışında olan Rumlar bir nevi eksik görülüyordu ancak sınırı geçip Bizans'a gelenlerin bu eksiklikleri tamamlanmış oluyordu. Selçuklu topraklarından şu veya bu nedenle göç eden Rumlar her hangi bir sıkıntıyla karşılaşmadan Bizans'a yerleşebiliyor, vatandaş statüsü alabiliyorlardı. Bu nedenle de Rumlar, Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle beraber hep daha batıya yönelmişlerdir ki zaten Anadolu'da yaşayan Rum halk, bundan sonra tarih boyunca azınlık olma durumundan öteye geçememişlerdir. Rum nüfus, Kuzey Anadolu'ya gittikçe artış göstermekteydi. Daha çok kıyı bölgelerinde, Trabzon ve etrafında, Anadolu'nun dağlık yörelerinde, Kastamonu eyaletinde, Ankara'da, Ege ve Marmara'ya dökülen ırmakların yukarı vadilerinde, Antalya'da, Kapadokya'da ve Anadolu'nun nispeten tarıma elverişli bölgelerinde yaşıyorlardı.²⁶⁸ Diğer yandan Bizans ruhban sınıfının çoğu,

²⁶⁵Dimitri A. Korobeinikov, "Orthodox Communities in Eastern Anatolia in the Thirteenth to Fourteenth Centuries. Part 2: the Time of Troubles", *Al-Masaq*, Vol. 17, No. 1, March 2005, s. 17.

²⁶⁶Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 138; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 103, 155.

²⁶⁷Ocak, "Türkiye Selçukluları ve İslam", s. 125.

²⁶⁸Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 111-112; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005, (9. Baskı), s. 351-352; Akdağ, *İktisadi ve İctimai Tarih*, s. 18; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 115, 169; Clement Huart,

Türkler karşısında Bizans İmparatorluğu'nun içlerine doğru çekilmiş olsa da Anadolu'nun ortasında ve batısında Hıristiyan halkın kalmış olduğu bilinmektedir. Türklerin gelişiyle Rumların göç etmesine karşın, Ermeniler ve diğer Hıristiyan unsurlar yerlerinde kalarak Türklerle yeni bir ortak kültür sahası oluşmasında etkin rol oynamışlardır.²⁶⁹

Selçuklu siyasetinde Ermenilerin rolü Rumlara göre daha az olmakla beraber ikinci sıraya sahipti. Konya'da Ermeniler vardı ancak yoğun olarak buldukları yer daha doğuda idi ve arkalarında onlara destek verecek siyasi bir güç yoktu. Rumların Anadolu'da zayıf düşüp gitmesiyle Ermeniler genellikle sarp dağların içinde korunaklı yerlere gittiler. Ancak, Hem Van civarı için hem de Çukurova civarı için Ermeni vilayeti deniyordu. Selçuklu şehirlerinde gayrimüslim muhtelif unsurlar bulunsa da bazı şehirlerde gayrimüslim nüfus içerisinde Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Erzincan, Erzurum, Konya, Sivas, Divriği, Afyon bunlardan bazılarıdır. Sivas'ta Gökmedrese Vakfiyesi'ndeki Ermeniler için yapılmış olan 13 bölümden oluşan Ermenihaneden bahsedilmektedir.²⁷⁰

Dönemin yazarlarına bakarak Anadolu'ya ticaret ve askerlik gibi sebeplerle gelmiş, bilhassa büyük şehirlerde yaşayan pek çok Frenkin bulunduğu söylenebilir.²⁷¹ Selçuklu topraklarında en az rastlanan Hıristiyan grup ise Monofizitlerdi. Bunlar en çok Araplaşmış olan Hıristiyanlardı ve sayıları az olup arkalarında kendilerine destek olacak siyasi bir güç bulunmuyordu. Bu nedenle Türklerle uyum içindeydiler. Doğu Anadolu'da yoğun olarak Yakubî, Malatya ve Antakya'da Süryani bulunuyordu ki bu nedenle Sultan II. Kılıç Arslan ve oğlu Kutbeddin Melikşah "*Türk, Ermeni*

Mevleviler Beldesi Konya, çevr. Nezih Uzel, İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Eser, Kervan Kitapçılık, 1978, s. 37, 44; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 244-245; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 29; Demir, *Sivas Şehri*, s. 111.

²⁶⁹Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 46; Demir, *Sivas Şehri*, s. 96. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, London: University of California Press, 1971, s. 228-229

²⁷⁰Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 58; Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve *Menâkıb-nâmesi*, s. 174; Bayram ve Karabacak, "Sahib Ata Fahrü'd-Din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri", s. 57; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 7, 15, 52, 176; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 90; Huart, *Konya*, s. 67; Demir, *Sivas Şehri*, s. 97.

²⁷¹Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 216; Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s. 200-201; Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 62.

ve Süryanilerin Büyük Sultanı” sıfatlarını kullanmışlardır.²⁷²

Orta Çağ’da Yahudiler, başta şehirler olmak üzere her yere yayılmış, Bizans yönetiminden şikâyetçi olup, Müslüman devletlerin seçkin tebaaları olmuş ve tabiri caiz ise kültürel sıçrayış yapmışlardır. Yahudilere, Bağdat’ta olduğu gibi, Gelibolu, Sakız ve Midilli’de de rastlanmaktadır. Bizans toplumunda ise ticaret yollarının geçtiği merkezlerde yine ayrı mahallelerde ticaret ve el sanatlarıyla geçiniyorlar, ancak önemli bir nüfusu oluşturmuyorlardı. Yahudiler ek vergilere ve baskıya maruz kalıp, Rumlar tarafından köle olarak kullanılıyordu. Cüveynî sayesinde o dönemde “Yahudiler gibi hor görülme” diye bir deyim kullanıldığı bilinmektedir. Selçuklu gayrimüslim unsurları arasında Yahudiler, sayıca çok fazla olmamakla beraber bilhassa şehirlerde önemli ticari faaliyetlerde bulunuyorlar, hekimlikte de isimlerinden söz ettiriyorlardı.²⁷³

Türkler bir bölgeyi fethederken daima halka önce teslim olma çağrısında bulunurlardı. Halk buna uyarsa hayatları bağışlanır, malları ellerinden alınmazdı. Buldukları yerlerde kalmalarına izin verilir, kültür ve inançlarına dokunulmaz, esir edilmez, hayat ve malları da koruma altına alınırdı. Şehirde fetih sembolü olarak bir kilise camiye çevrilir, kimse din değiştirmeye zorlanmazdı. Bu aslında İslam savaş hukukunun bir uygulamasıydı. Ancak kale veya bölge savaş yoluyla fethedilirse, Antalya’nın fethinde olduğu gibi, belirli bir süre yağmaya izin verilir ve halk köle olarak alınabilirdi. Fakat süre dolunca *eman* verilip, sağ kalanlar evlerine dönebilirdi.²⁷⁴

²⁷²Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 98; Süryani Patrik Mihail’in *Vekainamesi*, s. 23; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 7, 177; Ocak, “Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat”, s. 428; Emine Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti’ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011, s. 133.

²⁷³*Ebu’l-Ferec Tarihi*, s. 637; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 523; Benjamin ve Petachia, *İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, s. 37, 169; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 27; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 179; Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu*, s. 38; Yazarlardan İbnü’l-İbrî, Malatya’da doğmuş, babası Ehrun adlı Yahudi bir hekim idi. Bu kişi daha sonra vaftizlenerek Hıristiyan olmuşsa da bir Yahudinin oğlu olduğu için İbnü’l-İbrî olarak anılmaya devam etmiştir. Kendisinin anadili Süryanicedir. O tarihlerde Frenklerin elinde bulunan Antakya’ya gelmiş ve burada papaz olup, manastıra girmiştir. İbnü’l-İbrî, Yakubî patriği tarafından Malatya’ya tâbi Gobas piskoposluğuna tayin edilmiştir. Bk. İbnü’l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari’d-Düvel*, s. 1, 21.

²⁷⁴*Dânişmend-nâme*, s. 192, 200; Koca, “Diyar-ı Rum”, s. 24-26; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 170-171; Tuncer Baykara, “Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak Ulucami”, *BELLETEN*, C. LX, S. 227, Ankara Nisan 1996, s. 35-36;

Emir Kürboğa, Antakya'yı kuşatmasından önce halkı teslim olması konusunda uyarılmış, teslim olmayı kabul ederlerse onları en yakın dostları göreceklerini, eğer kabul etmezlerse de öldürüleceklerini ilan etmiştir. Ancak buna rağmen Antakya halkı teslim olmayıp savaşmayı tercih etmişse de Süleymanşah Antakya'yı aldığıında Türk askerlerinin Hıristiyan halka iyi davranmalarını, onlardan bir şey almamalarını, evlerine girmemelerini ve kızlarıyla evlenmemelerini söylemiş, halka çok âdil ve iyi muamelelerde bulunmuştur. O, fethin ardından Kavasyana Mar Gassianus adlı büyük kilisedeki değerli eşyaları aldırdıktan sonra burayı camiye çevirip 17 Aralık 1084 cuma günü 110 müezzinin okuduğu ezanı müteakip çok kalabalık bir grupla cuma namazı kılmıştır.²⁷⁵

Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev de Antalya'yı aldıktan sonra, barış ve anlaşma ile alamadığı için, beş gün boyunca yağmaya izin vermiş ve ganimetler savaşa katılanlar arasında paylaşılmıştır. Altıncı gün ise sultan, Antalya şehrinin valiliğine ve subaşılığına yakın adamlarından Mübarizeddin Uzunkaş'ı görevlendirip, saklanan şehir halkına artık yağma ve talanın bittiğini tellallar ile haber vermesini ve herkesin saklandığı yerden çıkmasını duyurmasını emretmiştir. Diğer yandan kale duvarlarını tamir ettirmiş, kadı, hatip, imam, müezzin ve hâfızlar tayin edip minber ve mihraplar kurdurmuştur. Sultan Alâeddin Keykubat da Alanya'ya yurdun her yerinden halkı iskân edip, zanaatkâr ve bilginleri getirmiştir.²⁷⁶

Malatya hâkimi Gabriel, Frenklerin de yardımıyla şehir halkına zulmediyordu. Ermenilerin bu zulümden kurtulmak için yardım istemeleri ve Danişmendliler tarafından şehrin ele geçirilmesi (1102), Ebu'l-Ferec tarafından, "*Danişmendoğlu bir kimsenin öldürülmesine müsaade etmeyerek bütün ahaliyi kendisine ait saymış, herkesi evine göndermiş ve kendi*

Rice, Selçukluların hemen cami inşaatına başladıklarını ve nadiren bir kiliseyi camiye çevirdiklerini belirtir. Ancak örneklere bakıldığı zaman "nadiren" zarfının çok uygun düşmediği görülmektedir Bk. Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 137; Ancak dönemin destanlarında İslam bayraktarlığı yapmak için, fetihlerden sonra (abartılı sayılarda) kiliselerin camiye/mescide çevirildikleri yazmaktadır ki bu da mantığa aykırıdır. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 126-127, 192, 217.

²⁷⁵Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 161; *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 127-128; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 40; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 115-116.

²⁷⁶İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 128; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 354; Lloyd ve Rice, *Alanya*, s. 4; Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", s. 58; Bu durum diğer beylikler için de geçerlidir. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 126-127, 192, 217.

memleketinden buğday, inek vesair lüzumlu şeyleri getirerek ahaliye vermişti. Onun devrinde Malatya birçok nimetlere nail oldu. O da buraya adı Basil olan birini kataban yani vali olarak tayin etti.”²⁷⁷ cümleleriyle anlatılmıştır. Ebu'l-Ferec'in, 1124'te Danişmendli Emir Gazi'nin Malatya'yı fethetmesini *nihayet* kelimesiyle ifade etmesi de dikkate şayandır. Bu ifadeler, Türklerin fetih sonrasında yaptıkları işler için önemli örneklerdendir. Türkler aldıkları yeri yakıp yıkmak yerine daha yaşanılabilir bir belde haline getirmenin çarelerini arıyorlar ve inanç özgürlüğünü sunuyorlardı.²⁷⁸

Selçukluların Anadolu'da yerleşimini anlayabilmek için öncelikle şehirlerin Türkleşme serüvenine göz atmak faydalı olacaktır. Her şeyden evvel belirtmekte yarar var ki İslamiyetin yayılması ile birlikte hızlı bir şehirleşmenin de gerçekleştiği görülmektedir. Bu durumun oluşması İslam'ın şehirli olmayı üstün tutmasına dayanır ve şehir “medîne” yani “medeniyet” demektir.²⁷⁹ Diğer taraftan Selçuklu şehirleşmesinin gerçekleşmesinde belli faktörler etkili olmuştur. Bunlar arasında fethedilen yöredeki hâkimiyeti sağlamak, askerî ikmal, vergi ve ganimetleri toplamak gibi etkenler sayılabilir. Şehirleşen İslam toplumunun merkezini teşkil eden önemli iki unsur cami ve hükümet konağıdır. Özellikle cami her zaman için şehrin merkezinde yer almış, cuma camisi etrafındaki yapılar ile birlikte şehrin sembolü olarak kabul edilmiştir. Şehirlerin temelini oluşturan iki hâkim eleman vardır. Birincisi idari ve askerî birimi temsil eden iç kale, ikincisi ise dini temsil eden camidir. Çarşılar da çok büyük bir öneme sahip oldukları için ulu caminin hemen etrafında teşekkül etmişlerdir. Bu çarşılar insanların ihtiyaçlarını rahatça görebilecekleri, satıcıların da ürünlerini kolayca satabilecekleri yerlerdi.²⁸⁰

²⁷⁷Ebu'l-Ferec Tarihi, s. 342.

²⁷⁸Ebu'l-Ferec Tarihi, s. 359; Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi, s. 37, 47-49; I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, s. 16; Sudak alınca da hemen müezzin yüksek bir yere çıkıp ezan okumuş, Hıristiyan dinini temsil eden çan kırılmış ve iki hafta gece gündüz çalışılarak büyük bir cami yapılmışlardır. Kadı, hatip, müezzin ve görevli tayin edilmiş ileri gelenlerinden birkaçının oğulları esir alınmıştır. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 342.

²⁷⁹M. Sabri Küçükbaşçı, “Şehir”, *DİA*, C. 38, 2010, s. 441.

²⁸⁰Akşit, *Kayseri*, s. 20-21; Kuban, “Anadolu-Türk Şehri”, s. 55, 72; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 62; Yılmaz Can, “H. I-III/ M. VII-IX. Y. Y. İslam Şehri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:6, Samsun 1992, s. 111, 114, 117, 123-125.

Türklerde şehircilik çok eski zamanlara kadar gitmektedir. Göktürk ve Uygurlarda şehre *balık* adı veriliyordu. Zamanla bu isim yerini Soğdca kökenli olan *kent* sözcüğüne bırakmıştır. Ancak kent kelimesi daha çok büyük köyler için kullanılmıştır. Şehir kelimesi ise Farsça kökenlidir ve 13-14. yüzyıllarda *şar* şeklini alıp Türkçeleşmiş ve *kent*'ten daha fazla kullanılmıştır. Bu nedenle tezde şehir kelimesi tercih edilmiştir. 12. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun çehresi değişmiş ve bir Türk-İslam ülkesi haline gelmiştir. Bu yüzyılda şehirlere sürekli olarak İslam ülkelerinden nüfus akımı sağlanmıştır. Oğuz Türklerinin Anadolu'ya gelişleri iki yüzyıl kadar uzun bir zaman diliminde meydana gelmiştir. Özellikle Moğol istilası sırasında İran ve Türkistan'dan yoğun bir Türkmen göçü yaşanmıştır. Anadolu'ya sadece göçebe Türkler değil, yarı yerleşik ve yerleşik Türkler de gelmişlerdir.²⁸¹

Şehirlerin Türkleşmesinin, Türklerin geldikleri yerlerin sakinlerini yok etmesi veya hepsinin Müslüman olması sonucu olduğu tezi mantığa uymamaktadır. Zira askerî istilaya uğramış bölgelerde bile yerli unsurların varlığını devam ettirmiş olması bu iddiaları çürütmektedir. Buna göre Anadolu şehirlerinin Türkleşmesi üç şekilde olmuştur:

1. Eski şehirlerin gelişmesi,
2. Yeni şehirlerin kurulması,
3. Göçebelerin şehirli olması.²⁸²

Selçukluların fethettikleri kaleler eğer küçükse bu kalelere sadece Türkler yerleştiriliyor ve buradaki halk kale dışına çıkarılıyordu. Bu kişiler çoğu zaman hemen kalenin etrafında iskân ediliyor veya bazen de 10 km'ye kadar uzakta oturabiliyorlardı. Fethedilen kale eğer herkesin sığabileceği kadar büyükse stratejik yerlerde Türkler bulunmakla beraber eski halk da buldukları yerde kalabiliyorlardı.²⁸³

²⁸¹Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: TTK Yayınları, 2014, s. 1; Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", s. 567-568, 574, 591, 593; Baykara, *Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarih*, s. 35, 64; Baykara, *Konya*, s. 18; Koca, "Diyar-ı Rum", s. 24.

²⁸²Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 278; Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", s. 58; Vryonis, Türkleşme hadisesinde Sünnî İslâm'ın savunucusu saray çevresinin yanında göçebe Türkmenlerin de etkisinin bir o kadar olduğunu söylemektedir. Bk. Vryonis, "Nomadization and İslamization in Asia Minor", s. 43.

²⁸³Baykara, "Ulucami", s. 38; Ancak bazen nadir de olsa Türkler fethettikleri yerlerdeki

Türklerde fetih sembolü olarak fethedilen yerdeki kilise camiye çevrilirdi ve böylece de bölgenin Türk-İslam kimliğine bürünmesinin ilk adımı atılmış olurdu. Nitekim Sultan Alparslan Ani'yi fethettikten sonra buradaki Katedrali camiye çevirmiş ve cuma namazını burada kılmış, Süleymanşah da Antakya'daki Kavasyana Mar Gassianus kilisesini camiye çevirmiştir. Bunun gibi Selçuklular Konya'yı fethettikten sonra ibadet için buradaki bir kiliseyi camiye çevirmişlerdir. Niğde'deki Rahmaniye Mescidi'nin de yerinde daha önce bir mabet olmuş olması muhtemeldir. Bu bahsedilen camiler genellikle kale camileri, kilise camileridir. Ulucamiler ise Türk-İslam mimari tarzında yeni inşa edilen camilerdir ve genelde kale camilerinin yetersiz kalmaları neticesinde, kale kapısının karşısında ve kale gibi sağlam inşa edilmişlerdir.²⁸⁴

Türkler, Anadolu'da genellikle yeni şehirler kurmak yerine doğal olarak var olan şehirlere yerleşmişlerdir. Konya, Kayseri, Sivas, Aksaray, Alanya, Lâdik bunlara örnek olarak verilebilir. Ancak Bizans'tan devralınan bu şehirler Türk-İslam hayat tarzına göre yeniden yapılandırılmıştır.²⁸⁵ Bazen de Selçuklu sultanları yeni şehirler kurmuşlardır ki Beyşehir bunlara örnek gösterilebilir. İster yeniden imar edilmiş, ister yeni kurulmuş bir şehir olsun Selçuklular buralarda saraylar, medreseler inşa etmiş; hocalar, gaziler, tüccarlar getirmiş ve hatta buralara başka bölgelerden Hıristiyanları da göç ettirip yerleştirmişlerdir.²⁸⁶

Anadolu şehirlerinde 1176-1277 yılları arasında bir yükseliş devri yaşanmış, buralarda kendilerine has bir medeni yapı oluşmuştur. Bu yapının oluşmasında Haçlı Seferleri sonucunda Türklerin Akdeniz ve Ege kıyılarından uzaklaşmaları, Haçlı kontlukları vasıtasıyla İslam dünyası ile

Hıristiyan halkı şehirden çıkarıp göçe tâbi tutabiliyorlar ve yerlerine Türkleri getiriyorlardı. Nitekim 1197'de Kastamonu Vilayeti'ne tâbi olan Dadybra (Zalifre)'daki gayrimüslimler vergi ödeyerek yerlerinde kalmak istediklerini bildirseler de bu kabul edilmemiş, oradan çıkarılmışlar ve yerlerine Türkler getirilmiştir. Ayrıca Safranbolu alındığı zaman da gayrimüslimler şehri terk etmişler ve boşalan yerlere Türkler yerleşmiş, yerleştirilmişlerdir. Bk. Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s.93, 95.

²⁸⁴ Baykara, *Konya*, s. 79; Baykara, "Ulucami", s. 42-44, 47-48; Akşit, "Niğde Nüfusu", s. 3.

²⁸⁵ Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 2,6; Özcan, "Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i", s. 170-171.

²⁸⁶ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 106; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara: TTK Yayınları 2000, s. 47.

olan bağlantılarının kesilmesi önemli etkenlerdir. Böylelikle Selçuklu şehirlerinin oluşmasında Arap tesiri çok az olmuş ve şehirlerdeki Türkler yerli halk ile birlikte sosyal uzlaşmaya dayalı bir sosyo-kültürel yapı kurmuşlardır.²⁸⁷

İyi bilindiği üzere Anadolu'nun Türkleşmesi hadisesi kısa sürede olmamış, yaklaşık iki asır boyunca devam etmiştir. Bu hadise iki yoğun Türk göçü ile gerçekleşmiştir. İlk göç dalgası Malazgir Zaferi, ikinci göç dalgası Moğol istilası akabinde gerçekleşmiştir. Birinci göçü gerçekleştirenler daha çok göçebe Türkmenler olup il tutma amacıyla gelmişlerdi. Moğol istilası sonucu gelenler ise bilhassa şehirli unsurlar olup Anadolu'nun Türkleşmesini hızlandırmışlardı. Fetihden sonra dervişler, bir kısım halk ve tüccarlar yeni şehre gelip yerleşiyorlardı. Şehirde kalan Hıristiyan nüfus ise cizye ödeyerek hayatlarına devam ediyorlardı.²⁸⁸

Anadolu şehirleri Türk-İslam kimliğine bürünürken aynı zamanda hızlı bir gelişim içine de girmişti. Ticari gelişmenin yanında Selçuklu sultanlarının da ihtimam göstermeleri ile şehirler, hastaneler ve medreseler gibi medeni tesisler ile birlikte birer kültür merkezi haline gelmişlerdir. Türkler inşa edilen cami, mescit veya medreselerin etrafında kalarak buralarda birer Türk mahallesi oluşturmuşlardır. Daha sonra Türkistan veya Horasan'dan gelen Türk nüfus ile birlikte Hıristiyanların azınlık durumuna düştüğü şehirler kısa sürede Türk-İslam kültürünün baskın olduğu birer yapıya bürünmüştür. Selçuklular, Anadolu'yu mamur bir hâle getirmek için zaman zaman düşman topraklarındaki gayrimüslim halkı kendi topraklarına göç ettirmiştir. Hatta bu insanlara tarımsal faaliyetler için tohum başta olmak üzere gerekli desteği sağlamış ve belirli bir süre vergiden muaf tutmuşlardır. Selçuklu-Danişmendli rekabetinde de her iki tarafın kendi

²⁸⁷ Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 99; Demir, *Sivas Şehri*, s. 2-3.

²⁸⁸ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Hz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2103, (13. Baskı), s. 187-188; Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkmenler mi Geldi?", s. 574; Ocak, *Babailer İsyanı*, s. 73; Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, (3. Baskı), s. 151; Ocak, "Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat", s. 429-430; Bayram, *Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, s. 69; Polat, *Türkiye Selçukluları'nda İctimai ve İktisadî Hayat*, s. 202; Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", s. 58; I. İzzeddin Keykavus Sinop'u alınca 1214 yılında oraya pek çok Türk'ü sevk ederek Türkleştirmiş, Ancak buradaki canlı ticaret dolayısıyla hem yerli halk hem de Türkler birlikte yaşamaya devam etmişlerdir. Bk. Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 161-162.

topraklarını daha bayındır hale getirebilmek için Hıristiyan halkları kendi topraklarına göç ettirdikleri bilinmektedir. Selçukluların, bu gibi politikalarının bir yansıması olarak asayiş, güven ve huzur ortamı oluşmuş, bunun bir neticesi olarak, Anadolu’da şehircilik de dâhil pek çok alanda büyük bir gelişme kaydedilmiştir. Öyle ki 13. yüzyılın ikinci yarısında Simon de Saint Quentin Türkiye Selçuklularında 100, İbn Sa’id ise 24 büyük şehrin var olduğunu söylememektedir.²⁸⁹

Selçuklular dönemi şehir isimleri incelendiğinde bu konuda bir taassup sergilenmediği görülmektedir. Zira Selçukluların *Rum* ve *Rumî* kelimelerini sahiplenmelerinden bunu anlamak mümkündür. Bizans toprakları Müslümanların kontrolüne geçerek sadece sahibini değiştirdi fakat bu, onun geleneksel adını değiştirmedi. Görünen o ki Sivas, Kayseri, Konya ve merkez Anadolu ile Erzincan ve Erzurum dahi birbirlerine uzak yerler olmasına karşın *Rum* olarak nitelendirilmiştir. Rumlar için Türkler düşman olabilirdi ancak Türkler için Rumlar değil *Rum kâfirleri* düşmandı. Türklerin Rum adına veya Rumcaya karşı bir düşmanlıkları bulunmuyordu. Bu nedenle fethettikleri yerlerdeki adları değiştirmediler ve Rum ismine sahip çıktılar. Rum kelimesi sadece Anadolu’yu veya onun bir kısmını ifade etmiyordu. Genel olarak Doğu Roma’yı ve hatta Roma’yı ifade ediyordu. Bizans yazarları kendilerini Romalı, Anadolu’yu da *Roma ülkesi* olarak ifade ediyorlardı. Türkler Diyar-ı Rum’u fethettikleri için kendilerini *Rumî* (Romalı) olarak adlandırdılar ve Rum ve Ermenilerle birlikte bu toprakların sakinleri oldular. Selçuklular kendilerini sadece Roma’nın sultanı veya kralı olarak değil, Doğu Roma’nın da kralı olarak göstermek istediler, bu nedenle bu terim onları rahatsız etmek yerine kullanmaktan zevk aldıkları bir kelime haline dönüşmüştür.²⁹⁰

²⁸⁹Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 49; Claude Cahen, “İbn Sa’id Sur L’Asie Mineure Seldjuquide”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV, 10-11, s. 45; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 348-349; Turan, “Sivas Şehri”, s. 451; Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, s. 18; Koca, Diyar-ı Rum, s. 26-28; Akşit, *Kayseri*, s. 110; Ayrıca Selçuklular zamanında topraklar “vilayet” denilen idari birimlere ayrılmıştı. Bu birimler merkezi bir şehir ile etrafında 60-70 km yarıçapında yer alan köy ve kasabaları da ihtiva ediyordu. Bk. Baykara, *Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarih*, s. 49-50; Baykara “Türkiye Selçuklularında İdari Birim” s. 54; Ay “Kentsel Yönetim”, s. 26; Akşit, *Niğde Şehri*, s. 39.

²⁹⁰Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği 14-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*,

Müslüman Anadolu’da yaşayan Ortodoks Rumlar, kendilerini Bizanslı olarak görüyorlardı. Anadolu’da yaşayan Ortodoks Rum kesim de yabancılar da onları yine *Rumî* olarak adlandırıyorlardı. Rumlar Bizans’ta da dışında da yaşayabiliyorlardı. Bir Rumun hangi devlet toprağında yaşadığı onun hukuki olarak vergisini hangi devlete vereceğini kapsıyor ve hukuki bağlılığını gösteriyordu. Şükürov’un bu terimin siyasi değil, dinî ve etnik kimliği belirttiği yönündeki iddiası doğru değildir. Rumîlik daha çok Doğu Roma İmparatorluğu’na bağlı, onun topraklarında oturanlar anlamına gelen coğrafi bir adlandırma idi.²⁹¹

Dönemin yazarlarının eserlerine bakıldığı zaman Rum kelimesinin hem Bizans’ı hem de Müslüman Anadolu’yu tanımlamak için kullanılan bir terim olduğu görülmektedir.²⁹² Bu kelimeyi kullanmak kimseyi rahatsız etmiyordu çünkü Türk kelimesi daha ziyade merkezî idareye tâbi olmayan göçebeler için kullanılıyor, şehirlerde yüksek bir kültür seviyesinde olan Türkler ise “Rumî” kelimesini tercih ediyorlardı.²⁹³ Ancak batılılar için

İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004, s. 47, 49, 51; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 167; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 20-21, 23, 82, 87; Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu*, s. 29; Rum ismiyle kendilerini betimleyen Türkmen beylikleri için bakınız: Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 86; Kafadar, dönemin Anadolu coğrafyası için “Türk-Müslüman Anadolu” tabirinin kullanılabileceğini yazmıştır, ayrıca “Diyar-ı Rum” terimi hk. Bk. Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma Diyar-ı Rum’da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, çvr. Fatih Özgüven, İstanbul: Metis Yayınları, 2017, (2. Baskı), s. 69; Ancak “Kalatü’r-Rum” olarak bilinen yer (H. 691) Ermenilerden alınıp ismi: “Kalatü’l-Müslimin” olarak değiştirilmiştir ki bu değişimin mimarı Selçuklular değildir. Bk. es-Serrâc, *Tuffâhu’l-Ervâh*, s. 68; Ercan’a göre Rum ve Grek kelimeleri birbirlerinden farklı anlamlar içermektedir. Rum kelimesi bilhassa Anadolu yerel kültürüne sahip halk için kullanılırken, Yunan kelimesi Grek kültür çevresini ifade etmektedir. Bk. Yavuz Ercan, “Türkiye’de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayriüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu”, *BELLETEREN*, C. XLVII, S. 188, Ankara 1983, s. 1131; 9-11. yüzyıllarda “Rum” ve “Bilâd-ı Rum” ifadelerinin dönemin yazarlarının ifadeleri ile zaman içinde geçirdiği değişimleri hakkında detaylı bir tartışma için bk. Koray Durak, “Who are the Romans? The Definition of Bilâd al-Rûm (Land of the Romans) in Medieval İslamic Geographies”, *Journal of Intercultural studies*, Vol. 31, No. 3, June 2010.

²⁹¹Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 243.

²⁹²Yâkut el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Büldân III*, s. 97-98; *Dânişmend-nâme*, s. 71, 73; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü’ş-Şefik ve’l-Hâfidü’l-Halîk*, s. 446; Elvan Çelebi, *Menâkıbu’l-Kudsiyye*, s. 172-174; *Ibn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 400; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Nüzhetu’l-Kulüb*, s. 94; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ*, s. 27; Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 70, 91, 111; Ebu’l-Ferec de Selçuklu sultanları için “Rum diyarı sultanı” ifadesini kullanmıştır. Bk. *Ebu’l-Ferec Tarihi*, s. 573.

²⁹³M. Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları”, *BELLETEREN*, C.7, S. 25, 26, 27, Ankara 1943, s. 455; Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 103; Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği*, s. 47, 49, 51; Türkiye Selçukluları için Metivier “Rum Sultanlığı”, Balivet ise “Rum Türkleri” ifadelerini eserlerinde kullanarak bu duruma dikkat çekmişlerdir. Bk. Sophie Metivier, “Les Maurozomai, Byzance et le Sultanat de Rum

Anadolu coğrafyasının Müslümanları Türk idi. Bu nedenle Koca'nın ifadesiyle; “Nitekim Batı dünyasının tarihçileri, II. Haçlı Seferi sırasında Türklerle dolu olarak gördükleri ve onların büyük bir gayretle savundukları Anadolu'yu, bundan böyle “Türkiye” (Turkhia, Turquia) adıyla anmaya başlamışlardır (1148).”²⁹⁴

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Selçuklular, Anadolu'ya geldikleri zaman buradaki yer adlarını tamamen değiştirme yoluna gitmemişler, bu konuda ısrarcı bir davranışta bulunmamışlardı. Genellikle eski Bizans şehrinin adı Türkçeleşerek devam etmiştir. Fakat tabiidir ki yeni kurulan yerlere Türkçe adlar verilmiştir.²⁹⁵ Konya, Bizans dönemindeki “İkonium”un Türkçeleşmiş halidir.²⁹⁶ Verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere yer isimleri genellikle söylenişi kolaylaştırılarak Türkçeleştirilmiştir. Kayseri şehrinin ilk isimleri “Mazaka”, “Eusebeia” ve “Kaisareia”dır, Kayseri de Kaisareia'nın Türkçeye uygun hale getirilmiş şeklidir.²⁹⁷ Malatya'nın Bizans'ın son dönemlerinde ve Bizans-İslam mücadelesindeki ismi “Melitene”dir. Selçuklular, Arapların “Malatiyye” olarak telaffuz ettikleri bu ismi önemli bir değişikliğe uğratmadan olduğu gibi kullanmaya devam etmişlerdir.²⁹⁸ Erzurum'un ismi “Arzan”, “Arze” ve “Artze” olarak geçmekteydi. Ancak aynı isimde Siirt'te de bir yer olması münasebetiyle Türkler, bu karışıklığı önlemeye yönelik olarak sonuna Rum eklemişler ve “Erzeni'r-Rum” ve daha sonra da “Arz-ı Rum” olarak isimlendirmişler ve burası nihayetinde bugünkü şekliyle Erzurum adını almıştır.²⁹⁹ Amasya

Note Sur le Sceau Jean Comnene Maurozomes”, *Revue des Etudes Byzantines*, 67(1), s. 197-207; Michel Balivet, *Romanie Byzantine et Pays de Rûm Turcs*, İstanbul: Les Editions Isis, 1994.

²⁹⁴Koca, “Diyar-ı Rum”, s. 12.

²⁹⁵Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 37, 87, 100, 128; Anonim *Selçuknâme*, s. 67; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 102; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, s. 438; Paul Wittek, “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, çvr. Mihin Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, 1969, s. 225; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 13; Demir, *Sivas Şehri*, s. 4.

²⁹⁶Baykara, *Konya*, s. 15; Koçak, *Afyonkarahisar*, s. 38.

²⁹⁷Akşit, *Kayseri*, s. 2-3.

²⁹⁸Tülay Metin, *Türkiye Selçukluları Devrinde Malatya*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2010, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 277216), s. 5-7.

²⁹⁹Hatime Üstüner Çelik, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Erzurum'da Sosyal ve Kültürel Hayat* (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 296153), s. 10.

şehrinin isminin nereden geldiği konusunda “Amassa”, “Amazis” gibi çeşitli rivayetler mevcuttur. Anlaşılacağı üzere “Amasya” yeni bir isim olmayıp, önceki ismine benzer şekilde Türkçeleşerek günümüze kadar devam etmiştir.³⁰⁰ Yine çeşitli nedenlerden dolayı terk edilen Laodicea’nın hemen yakınına kurulan yeni yerleşim yeri buradan esinlenilerek “Ladik” ismini almış olmalıdır.³⁰¹

Türkler, bazen de yerleşim yerlerine yeni isimler vermişlerdir. Örneğin Aksaray’ın önceki adı “Archelais”dir. II. Kılıç Arslan’ın buraya beyaz taşlardan yaptırdığı saray nedeniyle adı Aksaray olmuştur.³⁰² Uluborlu’nun Bizans dönemindeki ismi “Apollonia”dır. Buraya Bizans devrinde ücretli askerlik yapan Kuman-Kıpçak Türkleri yerleştirilmiştir. Borlu kelimesi, 16 Kıpçak grubundan birinin adı olup bu yerleşim yerine ismini vermiştir.³⁰³ 1221 yılında “Kalonoros”u Kir Fard’dan teslim alan Sultan Alâeddin Keykubat, buraya kendi adını yani “Alâiye” ismini vermiştir. Yer isimlerinin belirlenmesinde hükümdar adının kullanıldığı tek uygulama Alaiye’dir.³⁰⁴

Konaklanan yer manasına gelmekte olan mahalle, Selçuklu şehirlerinin yapısal durumunu gösteren en önemli ögedir. Fiziksel ve sosyal yönden İslam şehrinin en büyük özelliği mahallelere bölünmesidir. Bunda, toplumdaki dinî ve millî farklılıklar etkin rol oynamıştır. Mahalleler bir cami veya mescit etrafında değişik sayıda evlerden meydana gelmekteydi. Bu birimde yaşayan kişiler birbirlerini tanır ve birbirlerinin davranışlarından da sorumlu olurlardı. Mahallelerde dar sokaklar olması ve iş yerlerinin de mahalle dışında olması mahallenin mahremiyetini göstermektedir.³⁰⁵

³⁰⁰Ülkü Duman, *Anadolu Selçukluları Devrinde Amasya Şehri* (Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi ABD, Niğde 2010, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 262059), s. 5-7.

³⁰¹Kuban, “Anadolu-Türk Şehri”, s. 59.

³⁰²M. Zeki Oral, “Aksaray’ın Tarihi Önemi ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, C. 5 (1962), s. 223.

³⁰³Yazıcızâde ‘Ali, *Selçuk-nâme*, s. 172a, 179b; Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, s. 447; Bakır, “Uluborlu”, s. 56.

³⁰⁴*Ebu’l-Ferec Tarihi*, s. 516; *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 30; Ebü’l-Fidâ, *Ebü’l-Fidâ Coğrafyası*, s. 302-303; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü’ş-Şefik ve’l-Hâfidü’l-Halîk*, s. 439; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 121; Lloyd ve Rice, *Alanya*, s. 1x, 4.

³⁰⁵Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984, s. 69; Yörük, *Aksaray Sancağı*, s. 38-39; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 67; Kuban, “Anadolu-Türk Şehri”, s. 54.

Mahalle, Selçuklularda da sadece şehrin fizikî bir bölümü değil, hem sosyal hem de mali dayanışmanın olduğu bir birimdi. Cami, mahallede toplumsal merkez ve aynı zamanda mahallelinin toplanma yeri idi. İmam da mahallenin hem dinî hem de dünyevî ileri geleniydi. Mahallelerin oluşumunda iki yapı önemlidir. Bunlardan ilki yukarıda değinilen cami, ikincisi ise tekke ve zaviyelerdir. İçinde bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı, yolcuların misafir edildiği tekke ve zaviye denilen bu yapılar mahallelerin kuruluşunda önemli bir yere sahiptir. Selçuklu mahallelerine genellikle mahallenin önde gelen nüfuzlu kişisinin ismi verilirdi. Zira bu kişilerden çoğu mahallelerine birer mescit yaptırmışlar, mahalleler bu cami veya mescit etrafında teşekkül ettiğinden mahalle de onları yaptıran kişilerin ismi ile anılmıştır.³⁰⁶

Selçuklu şehirlerinde Müslüman ve gayrimüslimler, pek çok İslam devletinde olduğu gibi ayrı mahallelerde otururlardı. Uygulama böyle olmakla birlikte, İslam hukukunda Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada oturmalarını yasaklayan şer'î bir hükmün olmadığını bilmekte yarar vardır. Bu nedenle mahalle ve köylerde inanca bağlı ayrı mahallelerin ortaya çıkmasının ve tercih edilmesinin kaynağı şer'î değil örfî niteliklidir. Müslüman ve gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde oturmayı tercihlerinde her grubun dilini, dinini ve kültürünü özgürce yaşama arzusu, ortak din ve kültür birliğine bağlı bir topluluk içinde bulunmanın getirdiği yaşam kolaylığı ve belki de kültürel asimilasyon korkusu etkilidir denilebilir.³⁰⁷

Türkler fethettikleri yerlerde şehrin stratejik ve güvenli yerlerine yerleşirlerdi. Bu durum Konya'da da böyle olmuş ve Türkler Alâeddin Tepesi'ne yerleşirken buradaki Rumlar çekilmişlerdir. Konya kalesinin kuzey kısmındaki cami, saray, ikamet yerleri, mescit, medrese, hangah ve hamamlar gibi eserlerden Türklerin, güney kısmındaki kiliselerden de

³⁰⁶Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 24-26; Baykara, *Konya*, s. 50, 85; Baykara, *Sosyal ve Ekonomik Tarih*, s.201; Akşit, *Niğde Şehri*, s. 18-19; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 68-69, 79; Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", s. 66-67; Ergenç, "Mahalle", s. 73.

³⁰⁷Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 22; Baykara, *Konya*, s. 44; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 381; Ergenç, "Mahalle", s. 70-71; Can, "İslam Şehri", s. 118; Ancak II. Kılıç Arslan'ın Aksaray'a gayrimüslim yerleşmesine izin verilmemesinden dolayı burada bir gayrimüslim mahallesine rastlanmamaktadır. Bk. Baykara, *Konya*, s. 44; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 73-74; Metin, *Malatya*, s. 123.

Hıristiyanların bu eserlerin olduğu yerlerde ikamet ettiği sonucu çıkarılabilir. Kaledeki Hıristiyanlara ayrılan bölümün kapısı Türk bölümüne açılıyor ve bu kapı geceleri ve Cuma namazı vakitlerinde kapalı tutuluyordu. Konya surları dışındaki meyhanenin olduğu semtte muhtemelen Ermeniler oturuyordu. Bu nedenle burası Ermeni semti olarak anılmış olmalıdır. Ancak bunun dışında şehir içinde de Ermenilerin yoğun olarak kalması dolayısıyla ismi “*Ermen-han*” olan hanların varlığı da söz konusudur.³⁰⁸

Antalya 1207’de alındıktan sonra, Kıbrıs’taki Frenkler Anadolu’ya açılan kapılarının elden çıkması nedeniyle şehirdeki Rumlarla işbirliği yapıp Antalya’yı tekrar ele geçirdiler. Bu nedenle şehir 1216’da tekrar ele geçirildi ve bir daha böyle bir duruma fırsat vermemek için Türklerle Hıristiyanlar arasına sur çekilerek Hıristiyanlar kontrol altına alınmış oldu. Burada akşamları şehrin kapıları kapanıyor, bir yolcu eğer gecikmişse duvarların dışında geceliyor, sabah nöbetçi onu sorguluyor ve emin olduktan sonra içeri alıyordu. Kapılar ayrıca cuma günleri de güvenlik nedeniyle kapanıyordu.³⁰⁹ Antalya’da Rumlar, Yahudiler ve Müslümanlar etrafı surlarla çevrili ayrı yerlerde oturuyorlardı ve Hıristiyan tüccarların “Mina” adıyla anılan mahalleleri vardı. Başka önemli bir Selçuklu şehri olan Kayseri’de gayrimüslimler Sivas kapısı ile Boyacı kapısı arasındaki Ayavasil kapısı civarında oturuyorlardı. Sivas’takiler ise Hamnatyan, Hurhuruf ve Körfortigos mahallesindeydiler. Amasya’dakiler de Kertos mahallesinde ikamet ediyorlardı. Selçuklu şehirlerinde gayrimüslimlerin oturdukları mahalleler genellikle ayrı bir surla çevrilmiştir. Bu mahallelerin doğrudan dışarıya açılan bir kapıları yoktu ve dış dünya ile işlerini Türk kapıları aracılığıyla yapıyorlardı.³¹⁰ Malatya’da da Müslüman ve

³⁰⁸Baykara, *Konya*, s. 34, 45, 47-48, 86, 121; Akşit, *Kayseri*, s. 35.

³⁰⁹İbnü’l Esîr, *el Kâmil fi’t-Târih* 10, s. 107; Eserde yazılı olan Antakya ismi yanlış yazılmış olup, doğrusu Antalya’dır; Baykara, *Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarih*, s. 110-111, 113; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 227-128; Can, “İslam Şehri”, s. 119.

³¹⁰İbn Battûta *Seyahatnâmesi I*, s. 403; Turan, “Celâleddin Karatay”, s. 112; Yinanç, “Amasya Halifet Gazi Medresesi Vakfı” s. 8,12; Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 150; Baykara, *Konya*, s. 45; Koca, “Diyar-ı Rum”, s. 27; Demir, *Sivas Şehri*; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 228; Can, “İslam Şehri”, s. 109; Ancak bazı yerlerde fethin ilk günlerinde Türklerin Cuma namazına gitmesini fırsat bilen

gayrimüslim halk ayrı mahallelerde oturuyorlardı. Uluborlu'da kale içine bir sur çekilerek Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri ayrılmıştı. Gayrimüslimler şehrin dışına çıkabilmek için Müslüman mahallesinden geçmek durumunda idiler, böylece Müslümanlar gayrimüslimleri daima kontrol altında tutabiliyordu. Selçuklularda özellikle Hıristiyan nüfusun fazla olduğu yerlerde araya sur çekilmesi durumu sıkça görülen bir uygulamaydı.³¹¹

Türkiye Selçuklu şehirlerinde müslim-gayrimüslim ortak ikametinin olduğu mahallelerin de varlığı bilinmektedir. Demir, Sivas Darüşşifası civarındaki Mimar Bedrettin Ali'nin evinin yanındaki Papaz Arakil Gabri, müstem'in Zorak ve bakkal Hüseyin'in evlerinin olmasını, Horhorof Mahallesi Âdilşah ve Holozeki mülklerinin bulunmasını, yine Kötortigos Mahallesi gibi bir gayrimüslim mahallesinde Alâeddin ve Abdurrahman mülklerinin varlığından hareketle Sivas'ta açık mahalle yapılanmasına örnek verilebileceğini ileri sürmektedir. Ayrıca ticari münasebetler nedeniyle de Selçuklu şehirlerinde Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı yerlerin varlığı bilinmektedir.³¹² Bu

gayrimüslimler caminin kapılarını kapatarak saldırma gibi davranışlarda buldukları için daha sonra Türkler ihtiyatlı davranmak durumunda kalmışlardır. Bu nedenle sonraları Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri arasına sur çekilmiş ve cuma namazı sırasında Hıristiyan kesiminin kapıları kapalı tutulmuştur. Bk. Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 22; Baykara, "Ulucami", s. 38-39; Ayrıca Uluborlu gayrimüslimlerinin şehrin dar olması ve şehir dışında mezarlık kurmalarına izin verilmemesi neticesinde her ailenin ölüsünü kendi yerine gömmesi, bir sonraki fert öldüğü zaman buradaki kemiklerin çıkarılıp kilisedeki "Kemiklik" adı verilen yere gömülmesi de dikkat çekicidir. Bk. Bakır, "Uluborlu", s. 59; Ancak bu uygulamanın istisnai bir durum arz ettiği, Caca Oğlu Vakfıyes'i'nde geçen, *Konya dışındaki Ermeni Mezarlığı* cümlesi ile anlaşılmaktadır. Bk. Temir, *Caca Oğlu Nur el-Din'in Vakfıyesi*, s. 115.

³¹¹Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 107; Baykara, *Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarih*, s. 113; Bakır, "Uluborlu", s. 57-58; Metin, *Malatya*, s. 126

³¹²Bayat, "Sivas Darüşşifası Vakfıyesi", s. 9-11, 13, 16; Demir ve Turan, "Gayr-i Müslim Kimliği", s. 194; Demir, *Sivas Şehri*, s. 114; Ayrıca Elbistan yakınlarında Yarpuz köyünde Türk ve Ermeniler birlikte yaşamaktaydı. Bk. F. W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I*, çvr. Timuçin Binder, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012, s. 255; Bunun yanında derviş olan bir kişinin evinin yanı Hıristiyan hamamı olabilmekteydi. Bk. es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh*, s. 287; Çalışmanın kapsamı dışında olmasına rağmen örnek olması hasebiyle verilen şu örnek önemlidir: Osmanlı'da da 16. yüzyılda Ankara'da gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde oturmalarına karşın Müslümanlarla birlikte yaşamın var olduğu mahalleler de görülmektedir. Belgeler aracılığıyla Müslüman bir kadının evini bir zimmîye sattığı, bir zimmînin de evini bir Müslümana sattığı, bir Yahudi ile Müslümanın evlerinin bitişik olduğu bilinmektedir. Bk. Ergenç, "Mahalle", s. 71; Ercan, "Türkiye'de Gayrimüslimler", s. 1142.

durumun zamanla daha yoğun olarak görülmesinde muhtemelen şehirlerin zamanla büyümesi, birlikte yaşam tecrübesinin artması ve bunlara bağlı olarak da farklı dinî grupların birbirlerine eskisinden daha fazla güvenmeleri gibi sebepler etkili olmuştur.

Siyasi, idari, ekonomik ve kültürel merkezler olan şehirlerde ahali çeşitli tabakalara göre ayrılmaktaydı ki Eflâkî'den bu tabakalara dair bilgiler edinilebilmiştir ve şöyledir: “*Konya şehrine bak kaç bin emirin, büyüğün ve ileri gelenin evi, köşkü ve sarayı vardır. Tâcirlerin ve işğişlerin evi zanaat erbabının evlerinden, emirlerin sarayları tâcirlerin, sultan ve meliklerin köşkleri ve taklarıysa bunların hepsinden yüzlerce derece yüksek ve büyüktür.*”³¹³

Yukarıda açıklanan durum ve uygulamalara bazı Selçuklu şehirlerinin anlatımıyla örnekler sunulabilir: Konya, Türkiye Selçuklularının şüphesiz sadece payitahtı değil aynı zamanda ticaret, zanaat, ilim ve kültür merkeziydi. Büyük bir şehir ve de başkent olduğu için burada pek çok farklı din ve milletten insan mevcuttu. Bunun yanında Türklerin burayı yeni fethetmiş olmaları nedeniyle yerli Hıristiyan unsurların bulunmaları da gayet doğaldı. Şehrin başkent oluşuyla birlikte yeni bir işgücü ihtiyacı doğmuş ve bu nedenle sadece Türklerin değil Rum, Ermeni, Frenk ve Yahudilerin de yoğun olarak göç ettiği bir yer olmuştur.³¹⁴ Türkler şehrin bitişiğinde yaşıyorlardı, Rumlar da civar köylerde yaşayıp işleri bitince köylerine dönüyorlardı. Ermeniler ise hanlarda ve sur dışındaki alanlarda kalıyorlardı. Frenkler de hanlarda kalıyorlardı. Şehir hayatında 1221'den sonra Türklerin daha hâkim bir duruma gelip geniş alanlara oturdukları, Hıristiyanların ise şehirdeki durumlarının daha sınırlı hale geldiği görülmektedir. Simon de Saint Quentin'in belirttiğine göre Konya civarında Hıristiyanların yaşadığı 300 çiftlik mevcuttu.³¹⁵

Türkler gelmeden evvel de Konya ve çevresinde yaşayan Rumlar, şehrin başkent olmasıyla birlikte buradaki nüfuslarını arttırmışlardır. Bilhassa Rum

³¹³Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 224.

³¹⁴Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 21; Baykara, *Konya*, s. 43, 120, 134; Vryonis, “Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”, *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), s. 95.

³¹⁵Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 60; Baykara, *Konya*, s.51, 137; Kuban, “Anadolu-Türk Şehri”, s. 64; Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 80.

kadın hizmetçiler, ileri gelen kişilerin evlerinde çalışıyorlardı. Eflâkî'nin verdiği bilgiye göre Rumlar Ermenilerden daha iyi hizmet ediyordu. Ayrıca Mevlana Türk işçilerin çalıştırılmasını kınamış ve bir Rum mimara ocağını yaptırmış, oğlu Sultan Veled de medresenin damını Rum işçilere onartmıştır. Baykara, Alâeddin tepesindeki Rumların oturduğu alan üzerinden bir hesaplama yapmakta ve 12. yüzyıl boyunca Konya'da 1.500 kadar Rum nüfusun yaşadığını belirtmektedir.³¹⁶

Ermeniler Konya'da asker veya kasap olarak çalışmışlardır. Yeni gelen Ermeniler genellikle sur dışındaki Ermen-hanlarda kalmışlardır. Bunlar, Müslümanların yaşadığı yerlerde bulunmaktadır ve çalışmak için taşradan gelen Ermenilerin kaldıkları hanlardır. Sahib-Ata, vakfına daha sonra Ermeniler için Ermen-han inşa ettirmiştir. Konya başkent olduktan sonra Yahudiler de burada gözükmektedir. Yahudiler daha çok şarap imalatı ve meyhanecilik gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Frenkler ise Selçuklu ordusunda dikkati çekiyordu ve sultanın çavuşları arasında da bulunuyorlardı.³¹⁷

Önemli bir ticaret merkezi olan Sivas da Selçuklu Türkleri ile birlikte bir inkişaf devrine girmiştir. Sivas, Danişmendlilerin merkezi olmuş ve Selçuklu Sultanları için de Konya'dan sonra ikinci başkent olma görevini üstlenmiştir. Selçuklu sultanlarının ticari ve iktisadi siyasetleri sayesinde dünya ticaret yollarının kesiştiği bir merkez haline gelmesiyle birlikte değişik milletlere ve dine mensup tüccarların yaşadığı, yerleştiği bir yer haline gelmiştir. Bu nedenle Selçuklular devrinde Sivas'ta Rum, Ermeni, Süryani, Pavlaki gibi Hıristiyan topluluklar ve az sayıda da olsa Yahudiler bulunmaktaydı. Hatta Cenevizliler burada bir konsolosluk dahi kurmuşlardır. Cenevizlilerin bazılarının hanlarda kaldığını, bazılarının ise ev

³¹⁶ Baykara, *Konya*, s. 119, 137.

³¹⁷Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 170, 385, 389, 450, 463; Baykara, *Konya*, s.46-48, 136-137; Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 89-90; Ancak Kucur, bu görüşe karşı çıkmıştır ve Ermen'in bir coğrafya ve dağın adı olduğunu belirterek Ermenilerin Müslümanlara ait bir handa kalmak yerine önce kendi akrabalarında kalmalarının daha mantıklı olacağını söylemiştir. Ayrıca Kucur bu kelimenin yanlış okunduğunu, esasında "İrmanhâne" olarak okunmasının isabetli olacağını ve bu kelimenin de bugünkü anlamda otele tekabül edeceğini belirtir. Bk. Kucur, "Sivas Gök Medrese", s. 343-344; Sadi S. Kucur, "Selçuklu Türkiye'sinde Bir Mekân Adı: İrmanhâne", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi Osman Turan ve Selçuklular*, S. 12, Eylül 2014, s. 117-118.

kiraladıkları görülmektedir. Sahabiye Medresesi'ne ait vakfiyeden bir Yahudi mahallesinin mevcut olduğu da bilinmektedir. 16. yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterleri'nde Sivas'taki 3533 evin 1184'ünün Hıristiyanlara ait olduğu yazmaktadır. Gök Medrese Vakfiyesi'nden, Sivas şehrine bağlı köylerden %58'inin Ermenice ve Rumca, Sivas şehri içinde ve civarındaki yer adlarının ise %59'unun Türkçe, Arapça ve Farsça olduğu görülmektedir.³¹⁸

Kayseri, çarşıları, camileri, hamamları, surların hemen dışındaki külliyesi, sur kapılarının yanında yer alan pazar yerleri, dar sokakları ve sokakların kesiştiği yerlerde veya cami önlerindeki meydanları ile tam bir Selçuklu şehridir. Halil Edhem'in ifadesi ile “*Selçuklular zamanında Kayseri, Konya ve Sivas gibi başkent olup, mutluluğun doruğuna ulaşmıştır.*”³¹⁹ Devrin kaynakları Kayseri'yi büyük ve kalabalık bir yerleşim yeri olarak tasvir etmişlerdir.³²⁰ Güvenlik açısından gayrimüslim halk genellikle sur dışına yerleştirilmiştir. Bu nedenle Kayseri'de Rumlar Kiçi kapı dışında bugün Rum kilisesinin olduğu yerde, Ermeniler ise bugün Ermeni kilisesinin olduğu yerde yerleşmişlerdir. Kayseri surunun Sivas kapısı ile Kiçi kapı arasında hiç bir İslamî eserin olmaması bu durumun bir göstergesidir. Kayseri halkı Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik ve Protestanlardan oluşmaktaydı. Ermenilerin üç kilise ile Efkere ve Derbent köylerinde de iki büyük manastırlarının olduğu, bunlar dışında Rumların iki kilisesinin, ayrıca Zincidere ve Dersayak köylerinde de iki büyük manastırlarının olduğu, Katolik ve Protestanların ise birer kilisesinin olduğu bilinmektedir.³²¹

Kayseri'deki gayrimüslim halk çoğunlukla Boyacı kapısı etrafında oturuyordusa da her hangi bir fiziki sınırlama olmadığı için şehrin diğer

³¹⁸Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s. 94; Turan, “Sivas Şehri”, s. 447-448, 449-450, 455-456; Cahen, “İbn Sa'id Sur L'Asie Mineure Seldjuquide”, s. 46; Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, s. 6; Demir, *Sivas Şehri*, s. 24, 95, 97, 105, 115-118; Kucur, Sivas'ta gayrimüslimlere ait mülk ve vakıfların detaylı bir listesini sunmuştur. Bk. Kucur, “Sivas Gök Medrese”, s. 349.

³¹⁹Halil Edhem (Eldem), *Kayseri Şehri*, hz. Kemal Göde, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982, s. 27.

³²⁰Niketas Khoniates, *Historia*, s. 80; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 114; Akşit, *Kayseri*, s. 7, 12.

³²¹Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 98-101; Jennings, “Urban Population in Anatolia”, s. 27-28.

yerlerinde de onlara rastlamak mümkündür. Akşit, Kayseri’de müslimgayrimüslim halkın birlikte yaşadıkları mahallelere örnek olarak Münşî Necmeddin Mahallesi’ni göstermektedir. Tekcan ise doktora tezinde gayrimüslimlerin bulunduğu mahallelerin isimlerini şöyle sıralamaktadır: “İslim Paşa, Hasünlü, Samur, Nesepe Hatun, Tac-ı Kızıl, Ekidere, Bahçe başı, Bahçe, Batman, Büyük Oduncu, Cafer Bey, Çakaloz, Çivici Bektaş, Dağdır Harput, Gürcü, Fırıncı, Hacı Kasım, Hacı Mansur, İsa Ağa, Kara Kürkçü, Keklik, Kiçi kapı, Konuk Boğan, Köy Yıkan, Mermerli, Merkepçi Mustafa Necip, Rum Sultan, Rumyan, Sasık, Selaldı, Sisliyan, Sultan, Süleyman, Şarkıyan, Şuturvan, Tavukçu ve Varsak” Gayrimüslimlerin bir kısmı da şehre yakın Talas, Zincidere, Germir, Gessi, Efkerre gibi kasaba ve köylere yerleşmişlerdi.³²²

Kayseri’de Ermeni nüfusun Rum nüfusa oranla daha fazla olmasında Bizans’ın uyguladığı tehcir siyasetinin etkisi büyüktür. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Bizans, Türk fetihleri öncesinde Doğu Anadolu’daki büyük bir Ermeni nüfusu Kayseri ve Sivas’a göç ettirirken buralardaki Rumları da Balkanlara göç ettirmişti. Celaleddin Karatay Vakfiyesi’nde vakıf köylerinden bazılarında gayrimüslimlerin yaşadığı görülmektedir. Bunlardan Sarahor ve Likendon isimli köylerde gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu köylerde Kaya v. Serkis, Arslan b. Haçuk, Budak v. Mıgırdıç gibi isimlerin olması ve de Sarahor köyü yanında bir de manastır bulunması buraların gayrimüslim köyü olduğunu göstermektedir.³²³

8. yüzyılda Malatya’da Rum ve Süryanilerin yaşadığı bilinmekteyse de 11. yüzyıla gelindiğinde Bizans’ın Ermenileri göçe tâbi tutması neticesinde Malatya’daki Ermeni nüfus Rumları geçmiştir. Bu nedenle bu devre ait kaynaklarda Malatya’da Rumlardan söz edilmemekte, Yahudilere ait bir emare de bulunmamaktadır, fakat Malatya’da doğan Ebu’l-Ferec’in babasının Yahudi olması nedeniyle belki az sayıda Yahudinin varlığı ileri

³²²Turan, “Celâleddin Karatay”, s. 112; Akşit, *Kayseri*, s. 36-37, 62-63; Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 98.

³²³Turan, “Celâleddin Karatay”, s. 67-68, 111; Yanar, *Kayseri’de Kültürel Hayat*, s. 24; Akşit, *Kayseri*, s. 120.

sürülebilir.³²⁴ Malatya’da Danişmendli etkisi büyüktür. Türk devlet adamlarının yerli unsurlara karşı tutumu, fethin kalıcı olmasındaki en önemli faktördür. Danişmendli Emir Gazi müslim-gayrimüslim hiç kimseyi ayırt etmemiş, esir almamış ve halka tohum dağıtıp Malatya’ya gelmek isteyenlere izin vermiştir. Emir Gazi’nin gayrimüslim halka ne denli saygılı davrandığını dönemin yazarlarından öğrenmekteyiz. Ebu’l-Ferec’in belirttiğine göre bir Müslüman bir Hıristiyanın elinden haçını alarak karnının altına takmış ve alay etmiştir, bunu duyan Emir Gazi bu Müslümana dayak attırarak cezasını vermiştir. Yine 1156’da Malatya’da bir papazın nişanlı bir kıza tecavüz edip öldürmesi sonucunda müslim-gayrimüslim halk birleşip papazı öldürmüş, derisini yüzmüştür. Bu olay halkın din ayrımı olmadan ortak öfkeyle ortak tavırlar takınabildiğini işaret etmektedir.³²⁵

7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar devam eden Bizans-İslam mücadeleleri nedeniyle Anadolu’da pek çok şehir harabeye dönüşmüştür. Türkler harap haldeki bu şehirleri yeniden imar etmiş veya yeni şehirler kurmuşlardır. Aksaray da bunlardan biridir. II. Kılıç Arslan Aksaray’a çok önem vermiş, camiler, kervansaraylar, bedestenler yaptırmış, gazileri, âlimleri, tüccarları buraya getirtmiştir. Ancak gayrimüslimlerin girmesine izin vermemiştir. Aksaray şehir merkezinde gayrimüslim halk olmamasına rağmen köylerde mevcuttur. Fakat bu köylerde yaşayanların isimleri büyük oranda Türkçedir ki muhtemelen bu kişiler Ortodoks Türklerdi. Ancak gayrimüslim nüfusun Müslüman nüfusa oranı en yüksek 1584’te %7,97 olmuştur.³²⁶ 1277 yılındaki karışık ortamdan faydalanan Kızıl Hamid adındaki bir kişi Aksaray’a gelip halka zulmetmiş ve halkın elindeki malları zorla ele geçirmişti. Bunun üzerine şehre gelen şehzade Kongurtay halkı kurtarıp

³²⁴İbnü’l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari ’d-Düvel*, s.1, 21; *Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi*, s. 43; Metin, *Malatya*, s. 120-121.

³²⁵*Ebu’l-Ferec Tarihi*, s. 359, 395; *Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi*, s. 82-83, 100; Ersan, *Anadolu’da Ermeniler*, s. 77; Metin, *Malatya*, s. 124-125.

³²⁶*Anonim Selçuknâme*, s. 37-38; Aksarayî, s. 23; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzîde*, s. 116; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzhetü’l-Kulûb*, s. 95; *Ünsi’nin Selçuk Şehnamesi*, s. 21; Turan, “Les Soverains Seldjoukides”, s. 86; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 36, 115; Oral, “Aksaray’ın Önemi”, s. 223; Osman Turan, “Selçuk Kervansarayları”, *BELLETEN*, C. 10, S. 39, Temmuz 1946, s. 476 ; Kuban, “Anadolu-Türk Şehri”, s. 63; Yörük, *Aksaray Sancağı*, s. 62-63; Eröz, *Hıristiyanlaşan Türkler*, s. 17-29; Köylerdeki gayrimüslim nüfus hakkında tablolar için bk. Yörük, *Aksaray Sancağı*, s. 63-65, 67.

Aksarayî'den şehri saymasını istemişti. Kongurtay'ın bu talebi bugün bizim için son derece önemli olan verilerin hazırlanmasına vesile olmuştur.³²⁷ Şöyle ki şehri sayan Aksarayî, “*Küçükten, büyükten, âlimden câhilden, şehirde oturandan yabancidan, erkekten kadından meydana gelen 6 bin kişinin bazıı öldürülmüş, bazıı da esir alınmıştı*”³²⁸ şeklinde düştüğü kayıt ile Aksaray'da 13. yüzyıl sonundaki etnik ve dinî dağılımı ortaya koymuştur.

Erzurum, önemli bir ticaret merkezi olup, Süryani ve Ermeni pek çok tâcirin burada ticaret yaptığı ve ikamet ettikleri, nüfusun da kalabalık olduğu bilinmektedir. Erzurum'da Ermenilerin ve Gürcülerin Selçuklular dönemi boyunca var oldukları kiliseler aracılığıyla tespit edilebilmektedir.³²⁹ Yakut el-Hamevî, Erzurum hakkında ahalisinin Ermeni olduğunu ve burada açıkça içki içildiğini bildirmektedir.³³⁰ Müverrih Vardan da Baycu Noyan'ın 1242 yılında Erzincan'ı yağmaladığında, burada çok sayıda Ermeninin olduğunu belirtmesi ile bölgedeki Ermeni nüfusun yoğunluğu dikkat çekmektedir.³³¹

³²⁷Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018, (16. Baskı), s. 580-581; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 111-112, 118.

³²⁸Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 99.

³²⁹Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, s. 95; Üstüner Çelik, *Erzurum'da Sosyal ve Kültürel Hayat*, s. 36-37, 40-41, 43-44.

³³⁰Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân I*, s. 150-151.

³³¹Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 100.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA BİRLİKTE YAŞAM

KÜLTÜRÜ

Büyük Selçuklu Devleti'nde çokça örneklerine şahit olunan hoşgörü politikası Türkiye Selçuklularında da geçerliliğini korumuş olup gelişerek devam etmiştir. Selçuklular, gayrimüslim halkın dinine, diline, geleneklerine müdahale etmeyerek ve verdikleri var olma mücadelesinin bir sonucu olarak Anadolu'yu Türkiye haline dönüştürmüşlerdir. Dönemin İslam coğrafyası düşünüldüğünde en yoğun gayrimüslim nüfusa sahip oldukları görülen Selçuklular, bu durumu yönetmede bugün dahi anlaşılması güç bir başarı elde ettiler. Sonuçta ise Haçlıların "Türkiye" ismini vermesiyle de Anadolu'nun Türk niteliği ülkenin bütününe damgayı vurdu.³³² Cahen'in: "20. yüzyılın totaliter düşünce kategorilerine alışmış bir zihin için 12. ve 13. yüzyılın Anadolusunda, gazilerin dinî inanç ve davranışlarının yanında, diğer İslam ülkelerinde rastlanandan daha üstün bir dinsel hoşgörünün var olmasını anlayabilmek çok güçtür."³³³ cümlesi, durumun güzel bir tasvirini sunmuştur.

Selçukluların gayrimüslimlere karşı hoşgörüsü, onların Müslümanlığı hakkında şüphelerin doğmasına neden olacak derecedeydi. Bir keresinde baş kadı Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'i özgür düşünme ve Bizans yaşam tarzına olan abartılı hayranlığı nedeniyle suçlama cesareti göstermişti. Zengî de Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'a tekrar iman etmesini teklif etmişti. 13. yüzyılın son yarısında Patrik Anthemius, II. İzzeddin Keykavus'un gizlice Hıristiyan olduğunu, ayrıca Batınî dâilerinden de din değiştirenlerin olabileceğini düşünmüştü.³³⁴

³³²Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 27; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 291; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 105, 117, 166-167; Akdağ, *İktisadi ve İctimaî Tarih*, s. 81; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 341; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 86; Fazlıoğlu, "Selçuklular Döneminde Anadolu'da Felsefe ve Bilim", *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), s. 152-153; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 156; Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 62.

³³³Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 167.

³³⁴İ. Hakkı Uzunçarşılı, "XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir Hareketleri ile İctimaî Müesseselere Bir Bakış", *III. Türk Tarih Kongresi*, 15-20 Kasım 1943, s. 289-290; Huart,

Erzincan ve Erzurum gibi Hıristiyanların çoğunlukta yaşadığı yerlerde açktan domuz etinin yenmesi ve şarabın açıkça içilmesinden dolayı Müslüman yazarlar Selçukluları kınamışlardır. Şeyh Muhyiddün Arabî de I. İzzeddin Keykavus'a yazdığı mektubunda, Hz. Ömer zamanında zimmîlere yapılanları hatırlatıp onun da aynı şekilde davranması gerektiği konusunda sultanı ikaz etmiştir.³³⁵ Çağdaş yazarlardan Şükürov bu durumu, Selçuklu sultanlarından en az üçünün, I. Gıyaseddin Keyhüsrev, II. İzzeddin Keykavus ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, Hıristiyan ve Müslüman kimliğini bir arada yaşayan kişiler olduğu şeklinde yorumlamıştır.³³⁶ Ancak bu kadar kesin bir ifade kullanmak, Selçuklu sultanlarının diğer faaliyetleri düşünüldüğü zaman oldukça güçtür. Selçuklu sultanları aynı zamanda İslamiyete son derece bağlıydılar. Özellikle Sultan Alâeddin Keykubat'ın muttakî bir Müslüman olarak beş vakit namazını kıldığı bilinmektedir.³³⁷

Büyük Selçuklu sultanlarının da gayrimüslim halka davranışları konusunda aşağıda verilen iki örnek durumun izahı için yardım olacaktır. Zira Türkiye Selçuklu sultanları birlikte yaşam politikasını birden bire ortaya çıkarmadılar ve örnek aldıkları bir merci vardı; bu da akrabaları ve önceleri tâbi oldukları Büyük Selçuklular idi.³³⁸ Sultan Alparslan'ın

Konya, s. 139; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 114.

³³⁵Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân I*, s. 150-151; Muhyiddin İbn Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiyye 18*, s. 401-405; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 265; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 168; Ramazan Şeşen, "İmad al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, s. 267; S. Nur Yıldız ve Haşim Şahin, "Sultanların Yakınında: Mecdüddîn İshak ve İbn Arabî ve Selçuklu Sarayı", *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, çvr. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), s. 157.

³³⁶Huart, *Konya*, s. 139; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 334-335; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 114; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 158-159, 163; Rustam Shukurov, "Harem Hıristiyanlığı: Selçuklu Şehzâdelerinin Bizanslı Kimliği", *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, çvr. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), s. 120.

³³⁷Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 169; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 309.

³³⁸Türkiye Selçukluları, diğer uygulamalarında olduğu gibi şüphesiz zimmî siyasetlerinde de esas olarak Büyük Selçuklu temellerine dayanıyorlardı. Bu konuda, Jalilian ve Yousefifar'ın kaleme aldıkları makalenin taraflı bir bakış açısı sundukları henüz özet kısmında kendini belli etmektedir. Onlar, Büyük Selçuklular tarafından zimmîlerin sosyal, ekonomik ve kültürel haklarının göz ardı edildiğini ilk satırlarda yazmışlardır. Makalenin ilerleyen sayfalarında da hüküm cümleleri devam etmiş ve giyâr giyme meselesi üzerinden muhtesiplerin uygulamaları, ehl-i kitap olan ve olmayanlar hakkında İslam hukukundaki uygulamalar anlatılmış ve aslında Selçuklu perdesi arkasında İslam hukuk sistemi eleştirilmiştir. Bk. Jalilian Azar ve Shahram Yousefifar, "The Positions of

Diogenes'e karşı tutumu karşısında Mikhael Attaleiates; Sultanın dininin düşmana karşı sevgiyi emretmediği halde sultanın Hıristiyan inancına göre (Matta İncili V 44) “*Düşmanlarınızı sevin*” ilkesine uyduğunu yazmaktadır.³³⁹ Sultan Melikşah'ın, merhametli, Hıristiyanlara karşı iyi davranan, Ermenistan'a barış ve asayışı getiren bir kişi olduğunu yine bir gayrimüslim yazar Urfalı Mateos söylemektedir. Öyle ki Ermeni Patrik Barseğ onu haçını kaldırarak karşılarken, sultan da hediyeler ve tuğralı ferman vererek onu ödüllendirmişti.³⁴⁰ Ayrıca Patrik Mihail, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar için: “*Güzelliği, adaleti ve parlak zaferleri ile methedilmiş olan...*” ifadesini kullanmıştır.³⁴¹

İbni Bibi, Süleymanşah'ın Konya'yı başkent yaptığında halka çok saygılı davrandığını, herkesin kendi inancını özgürce yaşamasına müsaade ettiğini, onlardan sadece vergi almakla yetindiğini ve böylece de akabinde pek çok yeri kolayca Bizans'tan aldığını yazmıştır.³⁴²

Sultan II. Kılıç Arslan'ın fikrî hürriyete verdiği önemden dolayı dönemin diğer İslam hükümdarları olan Nureddin Zengî ve Selahaddin Eyyubî tarafından “inançsız” olmakla suçlanmıştır. Abbasî elçisi olarak gelip fütüvvet teşkilatını Anadolu'da kuran Sühreverdi -ki daha sonra Selahaddin Eyyubî'nin oğlu tarafından öldürülmüştür- İshrakıyyûn felsefesini de bu topraklarda yayabilmiş ve hatta bu konuda yoğun taraftar da bulabilmiştir.³⁴³ Süryani Patrik Mihail, eserinde Selçuklu sultanı ile olan

the Dhimmis in the Judicial System During the Seljuk Period”, ISSN: 0144-221X, s. 1-7; Ancak Piyadeoğlu, makalesinde, objektif bir tavırla, zimmîlere uygulanan politikalara olumlu veya olumsuz örnekler sunmuş, dönemin kaynaklarını eleştiri süzgecinden geçirip abartılardan arındırarak kullanmış ve bilimsel bir tavırla varılan sonuçları sıralamıştır. Buna göre Büyük Selçuklular'da da farklı dinlerden gayrimüslimlerin var olduğu, ekonomik olarak önemli vazifeler üstlendikleri ve çeşitli mesleklerde buldukları görülmüştür. Büyük Selçuklu sultan ve vezirlerinin de zimmîlerle ilişkilerine dair dikkat çekici örnekler sunulmuştur. Jalilian ve Yousefifar tarafından üzerinde çokça durulan kıyafet ile ilgili konulara da değinen Piyadeoğlu, uygulamalara örnekler sunup, münferid hadiselerden genel hüküm çıkarmanın yanlışlığını da belirtmiştir. Bk. Cihan Piyadeoğlu, “Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hıristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri”, Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı, İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011, s. 243-251.

³³⁹Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 168-169.

³⁴⁰Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 146; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 41, 45.

³⁴¹Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 89.

³⁴²İbni Bibi, *Selçuknâme* s. 12.

³⁴³Uzunçarşılı, “Anadolu'daki Fikir Hareketleri”, s. 289-290; Bayram, *Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, s. 46, 59; Fazlıoğlu, “Selçuklular Döneminde Anadolu'da Felsefe ve

ilişkinini anlatmıştır. O, muhtemelen bu ilişkinin kuvvetini göstermek için eserinde abartılı yorumlarda bulunmuştur. Eserde yazılanlara göre; Sultan II. Kılıç Arslan, Malatya'ya geldiğinde Süryani Patrik Mihail ile ilgilenip, kendisine dostane bir mektup, bir asa ve yirmi altın vermiştir. Ertesi yıl II. Kılıç Arslan Süryani Patrik Mihail'i Malatya'ya yanına davet etmiş, ancak Mihail bu durumdan çekinip korkmuştur. Fakat yine de gitmeyi tercih ettiğinde sultan onu bizzat karşılama inceliği sergilemiştir. Önden gönderdiği kişilerle de kabul merasiminin Hıristiyan usullerine göre İncil ve haç ile olacağını söylediğinden Malatya'daki Hıristiyanlar mumlar yakarak, mızraklarına haçlar geçirmiş ve yüksek sesle kasideler okumuşlardır. Karşılaşma anında sultan, Mihail'in atından inmesine müsaade etmemiş, elini de tutmasına izin vermeyip onu kucaklamıştı. Tercüman vasıtasıyla yapılan konuşma sonunda II. Kılıç Arslan'ın gözlerinden yaş gelmiş, oradaki Hıristiyanlar da sultan ve Müslümanlar için dua etmişlerdi. Sultan ertesi gün manastırın vergisini kaldırdığını bildiren ve zaten mabedden alınmaması gereken vergiyi kaldırdığına dair bir berat vermişti. Pazar günü de havari St. Petrus'un bakiyesine ait mücevher ve inci işlemeli saf altından bir el göndermiştir. Daha sonraları Sultan II. Kılıç Arslan Miryakefalon Savaşı'nın zaferini Patrik Mihail'e yazdığı mektupla bildirirken, zaferi Mihail'in ve Hıristiyanların duasıyla kazandığını, Selçuklular için duaya devam etmelerini söylemişti. Mihail'e göre sultan, ona başka zamanlarda da pek çok mektuplar göndermişti. Bu bilgilerin çoğu abartılı olsa dahi gayrimüslim bir tebaanın Müslüman bir hükümdar için bu cümleleri kurması oldukça mühim ve dikkat çekicidir.³⁴⁴ Polonyalı Simon, Anadolu seyahatine dair olan satırlarında Malatya'da Türklerin Ermenilere çok iyi davrandığını, onlara gâvur yerine “İsevî” veya “İsa kulu” dediklerini belirtmiştir.³⁴⁵

Sultan Alâeddin Keykubat aydın, hoşgörülü ve inanç özgürlüğünü savunan bir idareci portresi sergilemiştir. Harzemşah seferinden dönerken

Bilim”, s. 157; Haşim Şahin, “Selçuklular Döneminde Ahiler”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi 1 (Sosyal ve Siyasal Hayat)*, ed. A. Yaşar Ocak, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006, s. 301-302.

³⁴⁴Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 263-264, 268.

³⁴⁵Polonyalı Simeon'un *Seyahatnâmesi*, s. 89.

Kayseri'ye bir günlük mesafede onu karşılayanlar arasında ellerinde salıp (haç) ve çanlarla Hıristiyan papazların olması yine bu minvalde anılması gereken bir durumdur. Hıristiyanlar da anlaşılıyor ki bu zaferi kutlamakta birbirleriyle yarışmışlardır. Hatta Müslümanların sultanın şehre girmesi sırasında Hıristiyanların gösteri yapmalarını engellediğini fark eden Sultan Alâeddin Keykubat onları da bu kutlamalara dâhil ederek çanlarını serbestçe çalmalarını söylemiştir.³⁴⁶ Ermeni müverrih Kiragos olayı şöyle anlatmıştır: “*Alâeddin, Kapadokya'daki Kayseri'ye yaklaşınca, Müslümanlar imamlarıyla, Hıristiyanlar papazlarıyla ellerinde salipler, çanlar olduğu halde bir günlük mesafeden karşılandı. Alâeddin'in geldiğini gören Müslümanlar, Hıristiyanları geriye iterek arz-ı tebrik ve hulus etmelerine meydan bırakmamak istedilerse de bunlar bir tepeye çıkarak kendilerini gösterdiler. Bunların Hıristiyan olduğunu haber alınca, Alâeddin ordugâhından kalkıp geldi, aralarına karıştı; çanlarını çalmalarını ve yüksek sesle okumalarını emretti. Hatta şehre bunların ortasında olarak girdi. Onlara hediyeler verip ihsanlarda bulundu.*”³⁴⁷

Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Moğol hezimetinden sonra Kayseri'ye geldiğinde ayanlar, âlimler, zâhitler, tâcirler, kadınlar, çocuklar; melikten emire, memura kadar mevki farkı gözetilmeksizin herkes sultanı karşılamaya çıkmıştı.³⁴⁸ Ayrıca Kapadokya bölgesinde bulunan bir kitabede dikkat çeken bir ibare bulunmaktadır. II. Andronikos Palaeologos ile Sultan II. Mesud'un adlarının yanyana geçtiği bu kitabe iyi giden dostluğa ve Hıristiyan Rumların Selçuklu siyasi tebası olmakla daha üst bir *Romalı*, *Rumî* kimliğinin birbirine karşı olmadığını göstermektedir.³⁴⁹

İzahına çalışılan Selçuklu hoşgörüsünün sonuçlarının birisi ve Anadolu'nun Rum halkının Selçuklulara bağlılığının bir işareti olarak şu örnek verilmelidir: Beyşehir gölünün adalarında oturan Rum halkı Konya'ya girip çıkıyor, burada serbestçe ticaret yapabiliyordu. Çağdaş bir Bizans tarihçisi bu tutumlarından dolayı onları “adeta Türkleşmiş” olarak

³⁴⁶Kiragos, *Moğollar*, s. 19; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 372; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 85; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 19; Akşit, *Kayseri*, s. 121.

³⁴⁷Kiragos, *Moğollar*, s. 19.

³⁴⁸El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 139.

³⁴⁹Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 173.

tarif etmiştir.³⁵⁰ Ne var ki bu durum Bizans için bir ihanetti ve İmparator vatandaşlarından bu irtibatı kesmesini istemiş, ancak halk, bu isteğe cevap vermemiştir.

Anadolu coğrafyasında uygulanan birlikte yaşam politikasını Selçukluların rakibi Danişmendliler de oldukça başarılı şekilde uyguladılar. Orta Çağ koşullarında anlaşılması güç olan bu insancıl siyasetin bir sonucu olarak Urfalı Mateos Danişmend Ahmed Gazi'yi Ermeni olarak göstermek istemiş, ölümüyle tüm Hıristiyanların yas tuttuğunu yazmıştır.³⁵¹

Hoşgörü siyaseti diye isimlendirdiğimiz bu birlikte yaşam pratiğini bozmaya teşebbüs edenlere de müsaade edilmemiştir ve aşağıda örnekleri sunulmuştur. Bu örnekler bilhassa gayrimüslim yazarların eserlerinden alınan kayıtlardır. Bu hadiselerin yaşanmaması için gayrimüslim yazarların abartılı ifadelerde bulunduğunu göz önünde tutmak gerekmektedir. Ancak gayrimüslim yazarların bu hadiseleri kaydetmeleri –abartılı kısımların göz ardı edildiği takdirde- dönemin bir aynasını da sunmaktadır. Mesela Malatya'da (1132) bir Müslüman, Hıristiyan haçını alıp karnının altına takmak suretiyle onları aşağılamak isteyince halk durumu valiye anlatmış ve vali de bu kişiyi istedikleri gibi işkence yapmaları için halka teslim etmiştir. Halk da bu kişinin yüzünü boyayıp eşeğe bindirip gezdirmiş, Danişmendli hükümdarı Emir Gazi de durumu öğrenince bu kişiye dayak atırıp sınırlarından çıkardığı rivayet edilir.³⁵²

Ebu'l-Ferec Mardin Emiri Necmeddin'in ölümü hakkında Hıristiyanların kiliselerin ve manastırların onunla dostluk şartları içinde yaşadığını yazmaktadır.³⁵³ Belek Gazi de Gerger emiri ile savaşından sonra galip olması üzerine halka merhamet göstermiş, onları esir almamış, hayvan ve eşyalarını teslim etmiş ve hatta onlara köyler tahsis edip kendi bölgesi olan Hanzit'e yerleştirmiştir. Anonim Süryani vakanüvisine göre ise bir Türk zorla gayrimüslim bir kişiden biraz et alsada dahi Belek Gazi onu kazığa oturtuyormuş ve bir Hıristiyana söz ile bile olsa incitilmesini önlüyormuş.³⁵⁴

³⁵⁰Niketas Khoniates, *Historia*, s. 24; Koca, "Diyar-ı Rum", s. 27.

³⁵¹Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 225.

³⁵²Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 100; Demir, *Sivas Şehri*, s. 205.

³⁵³Ebu'l-Ferec *Tarihi*, s. 422.

³⁵⁴Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 68-69; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekainamesi*, s.

Şüphesiz bu ifadeler oldukça abartılıdır. Ancak gayrimüslim yazarların bu ifadeleri kullanmaları Selçuklularla kurulan ilişkileri göstermesi açısından önem arz etmektedir. Simon de Saint Quentin de Emir Şerafeddin hakkında Hıristiyanları çok sevmesinden dolayı, “*Biraz daha yaşasaydı Hıristiyan olacaktı*” cümlesini kullanmıştır.³⁵⁵

Selçuklu hoşgörüsüne karşı Bizans imparatorlarından bazılarının da aynı tavrı Türklere karşı sergiledikleri görülmektedir. İlk olarak Selçuklular, İznik işgali sırasında imparatora haber gönderip kadınları, çocukları ve mallarıyla gitmelerine izin verildiği takdirde şehri teslim edeceklerini bildirdiler. Anna Komnena bu durumu: “*Türkler, Keltler’in eline düşmektense İmparatora teslim olmayı tercih ettiler.*” şeklinde yorumlamıştır. Bunun üzerine imparator Aleksios onları Haçlıların vereceği zarardan korudu ve önde gelen Müslüman kişilerin özgürlüklerini satın almaları için fırsat tanıyarak sultanın eş, çocuk ve hanedanını da sultanlara yakışır şekilde İstanbul’a göndermiş, ayrıca imparatorluk hizmetine girmeyi kabul eden Türklere armağanlar dağıtmış, evlerine gitmek isteyenleri de serbest bırakmıştı.³⁵⁶ İmparator I. Manuel 1146 yılında Konya’yı kuşatması sırasında, ordusu birçok Türk mezarını açıp cesetleri dışarı çıkarmıştı. Ancak Manuel, sultanın annesinin mezarının hakarete uğramasına izin vermemiş ve mezarlıklara dokunulmasını yasaklamıştır.³⁵⁷ Aynı imparator, buluş çağına gelen çocukların vaftiz töreninde yapılan sınav için hazırlanan kitapta yer alan “*Muhammed’in ne doğurtmuş, ne doğurulmuş, donmuş bir vahdet içinde olan Tanrısına*” lanetini bu kitaptan ve bu tür diğer kitaplardan kaldırmıştı. Karşı çıkan kişilerle ciddi sorunlar yaşasa da bunu başarmıştı. Sonunda Muhammed’in Tanrısına olan lanet din kitaplarından kaldırılmış ve fakat Muhammed ve öğretilerine inanan Müslümanların lanetlenmesi konusunda bir anlaşmaya varılmıştı.³⁵⁸ Şu anlatı da dikkat

33; Ocak, *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri*, s. 165.

³⁵⁵Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 65; Malatya’da bir Rumun, yoldan geçerken elbisesini toplayan şeyhe kendisinden rahatsız olduğunu düşünüp serzenişte bulunabilmesi de kayıtlar arasındadır. Bk. *Şeyh Evhadü’-d-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, s. 256.

³⁵⁶Anna Komnena, *Alexiad*, s. 325-330; *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 69-70; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, s. 10; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 52.

³⁵⁷Kinnamos, *Historia*, s. 40; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 36.

³⁵⁸Niketas Khoniates, *Historia*, s. 150-152; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 47; Brand’a

çekicidir: 1211 yılında Alaşehir Muharebesi'nde Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev bir Frenk tarafından öldürülmüştü. Laskaris cesedi tanıyınca ağlamış ve onu öldüren Frenkin de öldürülmesi talimatını vermişti. Ayrıca Laskaris Alaşehirli bir Müslüman tarafından cesedin İslamî usullere göre tahnit edilmesini emredip, nâşın Müslüman mezarlığında adına yakışır bir cenaze töreniyle defnedilmesi yönünde talimat vermiştir.³⁵⁹

11. yüzyıl Anadolu'sunun sadece iki asır gibi kısa bir süre zarfında Türkiye haline gelmesi, dünya tarihinde örneğine az rastlanır değişimlerden-A. Yaşar Ocak'ın ifadesiyle *en radikal dönüşümlerden*-³⁶⁰ birisidir. Bu değişimin nasıl meydana geldiği ise akıllarda soru işaretleri oluşturmaktadır. Bu durum zorla, baskı ve zulümle gerçekleşmiş olamaz. Tarihte baskı ile ayakta durmaya çalışan güçlerin nasıl tarihe karıştıklarının örneklerine sıkça rastlanmaktadır. Oysa Selçukluların önderliğinde ve diğer Türk-İslam unsurlarının desteği ile oluşan bu medeniyet yaklaşık bin yıldır ayakta durmaktadır. Bu durumun temelini atan Selçukluların sırrı ise "Selçuklu adaleti" ve "Selçuklu birlikte yaşam siyaseti" ile açıklanabilir.

Yukarıda örnekleri sunulan Selçuklu birlikte yaşam kültürünün tesisinde en önemli dayanak Selçuklu adaleti olmuştur. Bu nedenle Selçuklu hukuk sistemini incelemekte yarar vardır. Orta Çağ İslam devletlerinin hukuk sistemi nazari olarak şeriat hükümlerine yani fıkıh esaslarına dayanıyordu. Bununla birlikte fiiliyatta zamanın ihtiyaçlarına göre çıkarılan örfî kanunlar da uygulanmaktaydı. Bunlar, kişilerin veya grupların hukûkî statüleri, şehir teşkilatları, iktisadi faaliyetler gibi durumlara dair uygulamaları ihtiva ederdi. Köprülü bu durumu, "*Anadolu'daki Selçuklu idare sistemi asla teokratik mahiyette olmamış, İslam hukuk prensiplerinin bunu istilzam etmesine rağmen, devlet -nazarî değil fakat fiilî olarak- kendi menfaatini ve*

göre Manuel, Hırsitiyanlaştırma siyaseti çerçevesinde bu uygulamayı gerçekleştirmiş, İslam'dan dönecek kişilerin önünü açmayı hedeflemiştir. Bk. Brand, "Bizans'ta Türk Varlığı", s. 152.

³⁵⁹Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir Adlı Eseri*, s. 15-16; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, hz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, (2. Baskı), s. 193; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 69; Buradan Alaşehir'in o tarihlerde Bizans'ın elinde olmasına rağmen orada Türk cemaatinin olduğu sonucu çıkmaktadır. Bk. Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 40; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 34, 80; Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 11.

³⁶⁰Ocak, "Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat", s. 424.

idaresini her şeyin fevkinde tutmuştur."³⁶¹ diyerek izah etmiştir.

Selçuklu hukuk sisteminin temel taşı kadılar oluşturmaktaydı. Şer'î davalara bakan kadılar adaletle hüküm vermek, zengin-fakir, yabancı-tanidik ayrımı yapmamak hususlarında kendilerine güvenilen kişilerdi. Kadılıklar yalnızca Müslümanların değil aynı zamanda gayrimüslimlerin de anlayamadığı konularda başvurabileceği bir hukuk dairesi idi. Orta Çağ dünyasında devlet veya kilise, azınlıkların iç münasebetlerine karışmazdı. İşte tam da burada Selçuklu mahkemelerinin gayrimüslimlerce de tercih edilmesi Selçuklu adaletinin yüksekliğinin en belirgin göstergesi olarak kabul edilebilir.³⁶² Dönemin yazarlarının Selçuklu sultanları hakkında kaleme aldıkları eserlerde özellikle *âdil sultan* sıfatına vurgu yaptıkları dikkat çekmektedir. Burada âdil sultan kavramına oldukça önem verildiği ve bu güçlü kavramı gerçekleştirebilmek için siyasetname tarzı kitaplardan istifade edildiği bilinmektedir.³⁶³ Bunun yanında Müslüman yazarların bazıları sultanların adaletinden bahsederken bazıları ise doğrudan şikâyetle bulunmasalar da zımmîlere baskıyı tavsiye etmişlerdir ki bu durum da *Selçuklu hoşgörüsü*'nün yine bir göstergesidir.³⁶⁴

Sultanlar bizzat divanda bulunup mazlumların haklarını teslim ederlerdi. Şer'î davalar kadıya havale edilir, ticari davalar ile devlet davaları ise divan sahipleri tarafından sonuçlandırılırdı. Bu davalar insanların toplumsal statüleri göz ardı edilmek suretiyle görülürdü.³⁶⁵ Sivas kadılığına tayin olan

³⁶¹M. Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, haz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, (4. Baskı), s. 85.

³⁶²Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 42-43; Zencânî de siyasetnamesinde insanlar arasında fark gözetilmemesinin üzerinde durmuştur. Bk., *Sultana Öğütler*, s. 217; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 251; Demir, *Sivas Şehri*, s. 120; Uygulamada gayrimüslim dinî liderlerin atanmasında Selçuklu sultanlarından izin alınıp alınmadığı bilgisine rastlanmamıştır.

³⁶³Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, s. 25-28, 30; Zencânî, *Sultana Öğütler*, s. 101, 104; Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir Adli Eseri*, s. 18, 20-21.

³⁶⁴Sultan I. İzzeddin Keykavus İbn Arabî'yi Konya'ya çağırması ve ona Hıristiyan halka karşı nasıl siyaset yürütülmesi gerektiği yönünde sorular sormuştur. Sultana yazdığı mektubunda Arabî, Hıristiyan halka amansız davranması gerektiğini öğütlemiştir bk. Muhyiddin İbn Arabî, *Fütühât-ı Mekkiyye* 18, s. 401-405; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 312; İbni Cübeyr ise Sultan Mesud'u anlatırken adaleti ile ünlü olduğunu söylemiştir. Bk. İbni Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 168-169.

³⁶⁵İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 123; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 106b; Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 407; Zencânî'nin Sultan Alâeddin'e sunduğu siyasetnamesinde mazlumların korunması anlayışı önemle vurgulanmıştır. Bk. Zencânî, *Sultana Öğütler*, s. 128-129, 221.

Kudbettin Şirazi'nin naspedildiğine dair menşurda yazıldığına göre İslam adaleti o derece güçlüydü ki Hıristiyan ve putperestler³⁶⁶, Müslüman kadılarına tam bir itimat besleyerek mal ve mülkleriyle sicil ve vesikalarını Müslüman hukukçulara teslim edebilmişlerdir.³⁶⁷

Malatya emiri Aynüddeve'nin ölümüyle bağımsız olmaya çalışan varislerine karşı Sultan I. Mesud sefere çıktığında Malatya'yı kuşatıp tekrar bağılıklarını sağladı. Bu sırada Beit Haniş Manastırı yağma edilip rahipler esir edildiler. Bunların sultana müracaat edilmeleriyle de yerlerine iade edilmeleri sağlandı. Bu örnek Selçuklu sultanının Hıristiyan ahalinin güvendiği bir merci olduğunu göstermesi açısından önemlidir.³⁶⁸

Sultan Alâeddin Keykubat, divanların yetkisi içindeki davalara kendisi bakıyor ve genelde gecikme olmaksızın çözüme kavuşturuyordu. Hatta sultanın Antalya'ya her gelişinde bir ay boyunca yargı işlerine baktığı rivayet edilmiştir. Ayrıca o, tüccarların bir zarara uğraması durumunda mutlaka zararın giderilmesi emrini verip tüccarlara hazineden yardım yapılmasını sağlamıştır. Bir Hıristiyanın Divan-ı Mezalim'de: "...Eğer Hıristiyanlar bu dergâhtan korkmazlarsa, uğradığım zulmün derdine hangi sultanın adaletinden derman isteyeyim." dediğinde sultanın fermanıyla tüccarın zararlarının hazineden ödenmesi hadisesi izahına çalışılan Selçuklu adaletinin tecellisinin güzel bir örneğidir. Ayrıca yılda bir kez nevrüz günü sultan mahkemeye çıkıyor ve herkes sultandan şikâyetçi olabiliyordu. Selçukluların müslim-gayrimüslim, zimmî-müste'men ayrımı gözetmeksizin tüccarlara gösterdikleri ihtimam ve tüccarların zararlarının giderilmesi konusunda ne denli hassas olduklarına dair daha pek çok örnek olmakla beraber bu konuya Selçuklu ekonomisi başlığı altında değinilecektir.³⁶⁹

Gayrimüslim halk cemaat içi münasebetlerinde tam bir serbestiyete sahipti. Süleymanşah'ın Antakya Rum patriğinin şehirde kalması veya

³⁶⁶Buradaki "putperest"lerden kasdın ne olduğu bilinmemektedir. Ancak Mecusiler için Osman Turan'ın, Orta Asya'dan gelen Şaman Türklerinin kastediliği yorumundan yola çıkılarak (Bk. Turan, "Şemseddin Altun-Aba", s. 216; Turan, "Celâleddin Karatay", s. 70) Putperest kelimesiyle de bu kişilerin kastedilmiş olabileceği tahmin edilebilir.

³⁶⁷Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 43; Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, s. 44.

³⁶⁸Şüryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 166.

³⁶⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 316, 318-319; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 100; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 66; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 154; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 265.

İstanbul'a defalarca gitmesine izin veriş i kendi dinî meseleleriyle ilgili olduğundan bu bağlamda değerlendirilebilir. 1143 yılında Konstantinopolis Patriklik Mahkemesi'nde görülen bir sapkınlık davasının konusu Selçuklu topraklarında geçmektedir. Bu davadan Tyane (Bor/Niğde)'de bir başpiskoposluk ve ona bağlı iki piskoposluk ile buralarda üst düzeyde bir din adamının varlığı anlaşılmaktadır. Ayrıca din adamlarının İstanbul'a rahatça gidip gelebildikleri ve böylece de Selçukluların, Rum ruhbanının İstanbul ile ilişkilerini sürdürmelerine karışmadıkları ortaya çıkmaktadır.³⁷⁰

Gayrimüslimler cinayet ve hırsızlık vakalarında Selçuklu örfi kanunlarına tâbilerdi. Alâeddin Keykubat'a bir ait fermanda, Türkiye'de Venedikliler veya diğer Latinler arasında bir ihtilaf olursa meselenin halli kendi aralarında teşkil edecekleri özel mahkemelere bırakılmıştı. Ancak hırsızlık ve cinayet vakalarına dair hukuki özgürlükleri yoktu ve bu davaların görülmesi yine örfi mahkemelerin yetkisi alanındaydı.³⁷¹

Selçuklu hukuk sistemi içinde belki de en dikkat çeken uygulama, dönemin diğer İslam devletlerinden farklı olarak, kiliselerin inşa edilmesi veya tamiri ile ilgilidir. Literatürde sıklıkla karşılaşılan *İslam hukukuna göre yeni mabet inşasına izin verilmiyor, ancak eski mabetler tamir edilebiliyordu* anlayışı bir yanılığdan ibaret olup yeni mabet inşasına izin verme yetkisi devlet başkanının tasarrufundaydı. Buna bağlı olarak bu durum şer'î değil örfi kanuna dayanmaktaydı denilebilir.³⁷² Diğer taraftan Kur'an-ı Kerim'de "*Allah, insanların bir kısmını diğerleriyle savmasaydı, manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın adı çokça zikredilen mescidler yıkılıp giderdi.*"³⁷³ ayeti, dinin genel olarak mabedlerin korunmasını emreden tavrını açıkça ortaya koymaktadır.

Dönemin diğer İslam devletleriyle karşılaştırıldığında, Türkiye Selçuklu sultanlarının kilise inşasına izin verme yetkisini kullandıkları görülmektedir.

³⁷⁰Anna Komnena, *Alexiad*, s. 154; Turan, "Les Souverains Seldjoukides", s. 91; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 172.

³⁷¹Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 116, 131-132.

³⁷²Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 349-351; A. S. Tritton, *The Calips and Their Non-Muslim Subjects a Critical Study of the Covenant of 'Umar*, London: Oxford University Press, 1930, s. 37-38; Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 2, Temmuz-Aralık 1996, s. 134-136.

³⁷³Kur'an-ı Kerim, 22-40.

Aşağıda verilen örneklere göre rahatlıkla denilebilir ki mabetlerin tamirinin yanında Selçuklu devri Anadolu'sunda yeni kiliseler de inşa edilmiştir.

Süleymanşah Antakya'yı kuşattığında buranın Ermeni valisi halka zulmediyordu. Bu durum Süleymanşah'ın şehri halkın yardımıyla 1084'te fethetmesini kolaylaştıran bir etken olmuştur. Sonrasında şehir ahalisine âdil bir tutum takınan sultan, halka âdil davranmış, büyük kilisenin camiye çevrilmesi nedeniyle Meryem Ana ve Aziz Cercis adında iki kilise inşasına izin vermişti.³⁷⁴

Tekinalp, Selçuklu sarayında yaşayanlar için Konya ve Alanya'da inşa edilen iki kilisenin hanedan ve bürokrat eşleri ve diğer hizmetliler için zorunlu bir durum olduğunun altını çizer. Bunlar dışında İspir ve Bayburt'taki kiliselerin de aynı amaçla kurulduğu düşünülebilir. Selçuklularda durumun varlığı, yeni inşa edilen bu kiliseler ile görülebilmektedir ki bakıyesi bugüne kalmayan başka kiliselerin olabileceği de tahmin edilebilir. Konya'da Eflatun Manastırı, cami, medrese, hamam, mescid ile birlikte halka değil daha çok Selçuklu Hıristiyan idarecilerine hizmet ediyordu. Tekinalp, kiliselerin camiye dönüştürülmeden devam etmelerinin adalet duygusundan ziyade Selçuklu sarayının bir parçası olan sultan eşleri, cariyeler, Bizans sarayından kaçanlar, askerler, doktorlar ve diğer çok sayıda Hıristiyanın inançlarını korumaları için bir gereklilik olduğunu belirtmektedir.³⁷⁵ Tekinalp haklı olmakla beraber bu gerekliliğin dönemin diğer devletlerinde karşılık bulmadığı bilinmektedir. Diğer İslam devletlerinde saray çalışanları için mabet olmaması Türkiye Selçuklularının sunduğu eşsiz bir örnek ve Orta Çağ Selçuklu Anadolu'sunun kültürel ortamının en güzel aynasıdır.³⁷⁶

³⁷⁴Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 49; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 116; Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 41; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 75.

³⁷⁵V. Macit Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks: Tolerance or Necessity?", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 33, No. 2, 2009, s. 148-150, 160-161, 164; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 336, 343.

³⁷⁶Vryonis, "Nomadization and İslamization in Asia Minor", s. 61; Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks", s. 165-167; Realite Osmanlı Devleti için de geçerlidir; Osmanlı'da da kilisenin sıfırdan inşası yasaktı. Bk. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkez Dergisi*, S. 1, 1990, s. 124-125.

Selçuklular zamanında Anadolu'da yeni kiliselerin inşasının yanında eski kiliseler de tamir görmüştür. Hatta tamirini bizzat Selçuklu Sultanının yaptırdığı bir kiliseye de şahit olmaktadır; Aziz Khariton Manastırı'nın kapısının iç kısmında II. İzzeddin Keykavus'un oğlu Sultan Mesud için "... *Yüce Sultanımız Mesud Keykavus döneminde restore edilip zenginleştirilir...*"³⁷⁷ yazması Selçuklu hoşgörüsünün Hıristiyanlarca taş kazınan bir ifadesidir.

Anlaşma yoluyla değil de savaşarak alınan şehirlerdeki başlıca kilisenin cami yapılması meselesi dinî olmaktan ziyade siyasi bir uygulama ve bir ceza niteliğindedir. Bu nedenle özellikle savaşmadan alınan şehirlerdeki kiliseye bir süreliğine el konulup cami inşaatının tamamlanmasıyla sahiplerine iade edildiği söylenebilir. Fakat savaşla alınan şehirlerdeki kilise hemen camiye çevrilirdi. Bu nedenle Süleymanşah, Antakya'yı alınca Kavasyana Mar Gassianus kilisesini camiye çevirmiş, Sinop'un fethiyle en büyük kilise cami yapılmıştı. Ayasluk (Selçuk)'da önceden kilise olan büyük bir yapı camiye çevirilmişti.³⁷⁸

Nüfuslarının azlığı ve dolayısıyla çok fazla ihtiyaç hâsıl olmama durumu nedeniyle Yahudi mabetlerinin yani havraların varlığı, tamiri ve inşası konusunda kaynaklar ipucu vermemektedir. Ancak kiliselere gösterilen bu anlayışın veya izinlerin Yahudiler için de olması muhtemeldir. Bu nedenle Türkiye Selçuklu idaresinde sayıca kiliselerden çok daha az olmakla beraber faaliyet gösteren havraların olduğu ve en azından aynı kiliselerde olduğu üzere tamir gördükleri pek ala mümkün görünmektedir.

Öncüleri ve çağdaşları olan diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu üzere Türkiye Selçukluları da bir yeri fethedince orada ilk olarak bir ulu cami inşa etmeye başlardı. Bununla beraber bu inşaat devam ederken mescit ihtiyacını karşılaması ve fethi simgelemesi için şehrin büyük kilisesi camiye çevrilirdi. Camiye çevrilen kilise daha sonra ek bir cami olarak kalabilirdi. Diğer kiliselere ise halkın ibadetlerini yerine getirebilmeleri için dokunulmazdı. Kiliseleri ile meşhur Ani şehrinin muhteşem katedrali de

³⁷⁷Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 23-24.

³⁷⁸İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 182; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 30-31; *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 424; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 72; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 15-16; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 96, 137.

camiiye çevrilirken diğler kiliselere dokunulmamamıştı. Rubruk, bu şehirde 1255 yılında 1.000 adet Ermeni kilisesine karşın iki adet caminin varlığından söz eder. Rakam oldukça abartılı olsa da gerçeklik payı olmalıdır. Zira Moğollar devrinde bile Hıristiyanlar, “*Ani'nin binbir kilisesi*” üzerine yemin ediyorlardı.³⁷⁹ İbni Bibi de Sudak fethinin akabinde iki hafta gece gündüz çalışılarak büyük bir cami yapıldığı bilgisini vermektedir ki bu da kilisenin camiye çevrilip tamamen el konulmadığını göstermektedir.³⁸⁰

Malatya bölgesi Ermeni Kilisesi'ne, Diyarbakır bölgesi de Yakubî Kilisesi'ne bağlıydı. Bununla birlikte bölgelerdeki Hıristiyanlar, Bizans egemenliği döneminde Ortodoks Rum Patrikliği'ne zorunlu olarak bağlı hale getirilmişti. Ne var ki Türklerin bölgeye hâkim olmasıyla birlikte doğu Hıristiyanları, Doğu Roma Kilisesi'ne bağlı olan ibadet yerlerini tekrar elde ettiler. Kısacası bu kiliseler de camiye çevrilmemişti.³⁸¹ Yazarlardan Süryani Patrik Mihail'den öğrenildiğine göre, 1115 yılında Keysun'daki deprem ile yıkılan kiliseler yerine pisikoposun yardımıyla yenilerinin inşa edilmesine izin verilmiş ve Artuklu ailesinden Mardin Emiri Timurtaş birçok kilise inşa ettirmiş.³⁸²

Yukarıda örnekleri sunulan kilise inşası ve tamirlerinin mevcudiyetine karşın Bizans'ta Müslümanların dinsel bağımsızlığına delalet edecek sosyal kurumların olmadığı görülmektedir. Dinlerini özgürce yaşamaları için asgari düzeyde gerekli olan cami, kadı ve okulların bulunmaması bunu göstermektedir. Ancak burada belirtmekte fayda var ki İslam, Müslümanların kitleler halinde dârülharbde yaşamasına müsaade etmiyordu. Bu da durumun sebepleri arasında yer almaktadır. 8-12. yüzyıllarda İstanbul'daki camilerden başka Bizans topraklarında cami bulunmuyordu.

³⁷⁹Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 280; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 138; Kiragos, *Moğollar*, s. 36; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 137.

³⁸⁰İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 342.

³⁸¹Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 47.

³⁸²Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi, s. 61, 174, 245, 247; Süryani Mihail, Sultan II. Kılıç Arslan ile dostluk kurmuş ve Mihail, Barsuma Manastırını ve büyük Malatya kilisesini onarmayı başarmıştır. Bk. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 178; Barsuma Manastırı hakkında detaylı bilgi için Bk. Zekeriya b. Muhammed el-Kazvîni, *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 356; Ayrıca Mardin'in 16. yüzyıldaki mahalle ve köylerinin hangi unsurlardan oluştuğu hakkında detaylı bilgi için Bk. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*.

Bizans bu camileri genellikle Müslüman hükümdarların siyasi veya ekonomik baskısı nedeniyle inşa ettirmişti. Bu camilerin cemaati de sadece tutuklular, yabancı tüccarlar ve nadiren Müslüman yolculardan oluşmaktaydı. Bu nedenle camiler ve kadılar yerel Bizanslı Müslümanlar için değil geçici ziyaretçiler içindi denilebilir.³⁸³

Zikredilen tüm bu örnekler bir yana, bazı kiliseler mevcudiyetlerini artık cami olarak devam ettirmişlerdir ki bu durum Orta Çağ dünyası için yadırganacak bir hâl değildir. Diğer taraftan bu uygulama hemen her devlet için geçerlidir. Mesela I. Manuel de 1254’de Sinop’u tekrar alınca şehirdeki camileri kiliseye çevirmişti. Ayrıca bir şehir veya köy halkının zamanla Müslüman olması ve kiliselere ihtiyacın ortadan kalması ile de bazen kiliseler camiye dönüşmüştür. Bu işlemler yapılırken kilise veya manastırdaki resimler tahrip ediliyor veya kireçle üzerleri kapatılıyordu.³⁸⁴

Yukarıda açıklanan mabet inşası veya tamiri örneklerine karşın bazı emirler zamanında bu fiiller yasaklanmış, gayrimüslim halk baskı görmüştü. Ancak aşağıda görüleceği üzere bu gibi durumlar emirin ölümü ile son bulmuş veya başka yollarla yasaklar delinmiştir. Süryani Patrik Mihail bu konuda önemli örnekler sunmuştur. Ondan edinilen bilgilere göre bazen Müslüman yöneticilerin baskısı veya gelişen olaylar nedeniyle kiliseler yıktırılmış veya camiye çevrilmişti. Mardinli Bar Çauma isimli bir Hıristiyan, Müslüman bir kadın ile münasebette bulunduğu için tüm mal varlığına el konulmuş ve o, işkence görmüştü. Bu sırada onun tamir ettirdiği bir kiliseyi aslında inşa ettirdiği söylentisi kilisenin camiye çevrilmesine sebep olarak yeterli görülmüştü. Mihail, Emir Gazi’nin yerine oğlu geçince Malatya’da kiliseleri tahrip etmeye başladığını da belirtir. Ayrıca Nureddin Zengî’nin, İbn Azrun isimli fakihi, babası ve kardeşi zamanında yapılan kilise ve manastırları yıkmakla görevlendirdiğini, fakat İbn Azrun’un rüşvet aldığı her yerde binaların eski olduğunu tasdiklediğini anlatır. Yine aslen Manzitli Ermeni bir rahibin Bargahis Köyünde bir kilise inşa ettiğini,

³⁸³Ahmet Özel, “Dârülharb”, *DİA*, C. 8, s. 537; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 364-365; Ayrıca bazen caminin kapandığı, İsfahânî’nin İstanbul’da camilerde cuma namazı kılmanın ve hutbe okutma imkânının tanındığı haberini vermesinden anlaşılmaktadır. Bk. Şeşen, “İsfahânî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, s. 355.

³⁸⁴Şeyh Evhadü’l-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi, s. 258; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 499-500.

kilisenin dışının parlak beyaz olduğunu ve oradaki bazı Müslümanların emiri rahibe karşı tahrir edip: “*Herhangi bir yerde yeni bir kilise inşa edilince oranın hükümdarı ölüyor.*” dediklerini ve bunun üzerine kilisenin yıkılıp rahibin hapsedildiği de Mihail sayesinde öğrenilmektedir. Bunun üzerine Mezopotamya bölgesinde yeni kilise inşaatını ve eskilerin de bakımını yasaklayan bir emirname çıkarılmış, ancak emirin ölümüyle Hıristiyanlar bakıma muhtaç kiliseleri onarmak için izin almışlardı. Yine Hısnıkeyfa emiri Nureddin’in kilisenin mermer sütunlarını evine götürmesi ve Kayseri’de şehrin emirinin kiliselerin yıktırılmasına dair emir çıkarması da Mihail’in *Vekainamesi*’nde anlatılmaktadır. Ancak Kayseri emirinin yıkım emrinin uygulandığına dair eserde ve dönemin diğer kaynaklarında bilgiye rastlanmamaktadır.³⁸⁵

1123 yılında Kadı İbnü’l-Haşrap, Halep ileri gelenlerinin de onayıyla Hıristiyanlara ait kiliselerin mihraplarını yıktırıp bunlarla Kâbe’ye mihraplar yapılmasını, kapılarının değiştirilmesini ve böylece mescit haline getirilmesini emretmiş ve Hıristiyanların en büyük kilisesi aynen bu şekilde mescide çevrilmişti. İbnü’l-Adîm, böylece Halep’te o gün için iki kiliseden başka hiçbir kilisenin kalmadığını yazmaktadır.³⁸⁶

Belek Gazi’nin Hısn-ı Zeyd’i tekrar alması üzerine sinirlenen Urfa kontu I. Josselin, Halep yakınlarında kamp kurup iki camiye yıktırmişti. Bunun üzerine Halep ileri gelenleri, Hıristiyanlara iki camiye bedel olarak yapmalarını söylemiş, ancak kilise hazinedarı buna karşı çıkarak bu durumun gelenek haline gelip her cami yıkılışında kilise parasıyla yaptırılmasının doğru olmadığını belirtmişti. Bunun üzerine cuma namazından sonra kadının emri ile Müslümanlar baltalarla kiliseye girip, içindeki resimleri karalayıp orayı cami haline getirmişlerdi (1124). Urfa tekrar alınca Frenklerin kullandıkları kiliselerin, ahır ve samanlık yapılması da uç bir örnek olarak verilebilir.³⁸⁷

³⁸⁵*Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi*, s.103, 105, 168, 171, 215-217, 225, 270.

³⁸⁶İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb*, s. 162.

³⁸⁷*I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, s. 36, 61; Simon de Saint Quentin’in rivayet ettiğine göre Haç ile ilgili mucizelerin görüldüğü bir yeri, Rum birisi almak için şehrin Baiulus’una (1147) gitmiş ve o yere bir kilise yapmak istediğini söylemişti. Bunun için izin verilmesi durumunda ise 20.000 sultanîyi sultana vereceğini vadedmiş fakat kadı, yeri bir Hıristiyanın almak istediğini duyunca bunu bir şekilde engellemişti. Simon de Saint

Hukuk sisteminde önemli diğ er bir mesele de gayrimüslimlerin kullandığı kıyafetlerdi. Kur'an-ı Kerim'de İslam devletindeki gayrimüslimlerin kıyafetlerinin farklı olması yönünde bir hüküm bulunmamakla beraber Orta Çağ İslam dünyasında zimmîlerin Müslümanlardan ayırt edilmesi önemli bir meseleydi. Burada görülmektedir ki farklı kıyafet giyilmesi zorunluluğu ş er'î değil örfî niteliktedir. Ayrıca Müslümanların da gayrimüslim kıyafetleri giymesi yasaktı. Gayrimüslimlerin giymek zorunda olduğu en belirgin kıyafet ise zünnardı.³⁸⁸ Zünnar giymenin takibini muhtesipler yapıyordu; ancak bu kişilerin görevleri sayılırken sıklıkla kıyafetlerin takibi meselesinin maddeler arasında yer alması uygulamada bu hükme sadık kalınmadığını düşündürmektedir.³⁸⁹ Müverrih Vardan, adet olduğu üzere Kral Senekerim'in Sultan Melikşah'ın karşısına çıkıp sultana kemerini gösterdiğini yazmıştır.³⁹⁰ Yalnızca bu örnekten bile sadece zimmî vatandaşların değil tâbi devlet hükümdarlarının da zünnar giydiği sonucu çıkarılabilir. Ayrıca dönemin kaynaklarında ve bilhassa tasavvuf eserlerinde geçen "zünnarını koparmak" deyimini, kişinin Müslüman olması anlamında kullanılan sembolik bir örnekti.³⁹¹

Cahen, Moğolların istilasına kadar Anadolu'da hiçbir zaman gayrimüslimlerin belli bir kıyafet giyme zorunluluğu ve kutsal bina yapma yasağı gibi uygulamaların olmadığını söylemektedir.³⁹² Ancak İsfahânî'nin, Sultan Melikşah'ın Türk kıyafeti giyen 7.000 Ermeni'yi askerlikten

Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 92; Ayrıca belirtmekte fayda var ki dönemin bir gerçeği olarak mucizeler oldukça önemli bir olguydu. Müslüman olma hadiselerinde de mucizelerin yeri oldukça fazlaydı ki, Türklerin İslam anlayışı da özellikle bu duruma çok uygundu. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 195, 244-247.

³⁸⁸İbni Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 230; Ferîdüddin Attâr, *Mantku't-Tayr*, s. 83-84, 95, 98; Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye*, s. 153, 228; Zünnar, İslam Devleti'nde zimmî vatandaşların takmakla yükümlü oldukları parmak kalınlığındaki kuşak veya kemerdur. Bk. Y. Şevki Yavuz, "Zünnar", *DİA*, C. 44, s. 572-573.

³⁸⁹Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 35-36, 179-180; Topal, *Aksaray Şehri*, s. 138; Ayrıca *Dânişmend-nâme*'de geçen bir kişinin, boynundaki haçtan dolayı Hıristiyan olduğunun anlaşılması, haçın da belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 69.

³⁹⁰Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 91.

³⁹¹Yûnus Divanı, s. 76, 176; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 160, 182, 336, 433, 463, 703; Şeyh Evhadî'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve *Menâkıb-nâmesi*, s. 124; Diğ er bir sembol de haçı ayak altına almak ve yakmaktı. Bk. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 389.

³⁹²Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 169; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 351.

çıkardığını yazması³⁹³ ve Aksarayî'nin de Hıristiyan, Yahudi ve Müslümanların kıyafet olarak birbirleriyle aynı dış görünüşe sahip olup bununla birlikte Yahudi ve Hıristiyanlara gıyâr³⁹⁴, külah ve sarı sarıkla belli olmalarının zorunlu tutulduğunu söylemesi³⁹⁵ istisnaların mevcudiyetini göstermektedir. Ancak yukarıda da söylenildiği gibi muhtesiplerin görevleri arasında bu konunun takibinin vurgulanması ve İbn Battûta'nın yanına gelen bir Yahudi doktorun Yahudi olduğunu daha sonra anlaması gibi örnekler kesinlik arz etmese de Selçuklu Anadolu'sunda uygulamada kıyafet zorunluluğunun çok fazla üzerinde durulmadığını göstermektedir.³⁹⁶

Zünnar ve gıyâr gibi belli bir kıyafet taşıma zorunluluğu dışında kıyafet renkleri de gayrimüslimlerin ayırt edilmesinde önemli bir unsurdu. Marco Polo'ya göre Ermeni ve Rumlar çoğunlukla kırmızı ve güzel ipekli kumaşlar giyorlardı. Ayrıca gayrimüslim erkekleri kırmızı veya beyaz renkte başlık, kadınları ise büyük sarığa benzer bir örtü takmaktaydılar.³⁹⁷ İbn Battûta'nın Denizli ziyaretindeki gözlemlerine göre şehrin çoğunluğunu Hıristiyan nüfus oluşturmaktaydı. Rum erkekleri beyaz veya kırmızı renkteki uzun külahları, kadınları da başlarına doladıkları koca koca sargılarla tanınıyorlardı.³⁹⁸

Dönemin diğer Türk-İslam devletlerinde kıyafet uygulamaları daha sıkı takip ediliyor olmalıydı. Zira Nureddin Zengî Musul'u alınca Hıristiyanların Müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için bellerine kemer bağlayıp saçlarını uzatmamalarını, Yahudiler için de aynı maksatla omuzlarına kırmızı bir bez bağlamalarını emretmişti.³⁹⁹ 14. yüzyılın başlarında Memlüklerde Hıristiyanların mavi, Yahudilerin sarı sarık giymeleri ve bellerine kemer

³⁹³İsfahânî, *Zubdat al Nusra*, s. 70.

³⁹⁴Gıyâr, gayrimüslimlerin omuzlarına diktikleri elbiselerinin renginin dışındaki bir kumaş parçasıydı. Bu genelde sarı veya bal renginde idi bk. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 264; İsfahânî, *Zubdat al Nusra*, s. 70, 80; A. Saim Kılavuz, "Gıyar", *DİA*, C. 14, s. 59; Jalilian-Yousefifâr, "the Position of the Dhimmis", s. 3-4.

³⁹⁵Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 264.

³⁹⁶İbn Battûta *Seyahatnâmesi I*, s. 423; Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, s. 42-43; Ayrıca Osmanlı döneminde de durumun aynı şekilde devam ettiği belgelerden örneklerle izlenebilmektedir. Bk. Ercan, "Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", s. 117-122.

³⁹⁷Marco Polo'nun *Geziler Kitabı*, s. 20.

³⁹⁸İbn Battûta *Seyahatnâmesi I*, s. 408; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 18.

³⁹⁹Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 219-222; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 379.

takmaları zorunlu hale getirilmiş, bunların Müslümanlarınkinden yüksek olan evleri yıkılmış ve hayvanlara binerken ayaklarından birini kıvırmak zorunda bırakılmışlardır.⁴⁰⁰ Selahaddin Eyyûbî de Mısır Hıristiyanlarının daima kuşak takmalarına, ata veya katıra binmemelerine dair emir çıkarmıştı.⁴⁰¹

2.1. Mutasavvıflar ve Dini Etkileşim

Selçuklu sultanlarının fikir hürriyetine verdikleri önem sonucunda dönemin diğer devletlerinden pek çok ilim ve fikir insanı Anadolu'ya adeta akın etmiştir. Gelenler arasında mutasavvıfların yeri ayrıdır. Selçuklu sultanları onları meşruiyetlerini pekiştiren birer öge olarak görüp siyasi iktidarlarını güçlendirmek için oldukça desteklemiştir. Ayrıca Mutasavvıflar, Anadolu'daki ortak yaşam kültürünü mayalayan belki de esas etmen olmuşlardır ki bu nedenle Ocak'ın ifadesiyle “*Anadolu'da İslam demek tasavvuf demek*”ti.⁴⁰² Mutasavvıflar, gayrimüslim halka oldukça müsamahakâr davranmışlar, İslam'a geçiş hadiselerinde önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Anadolu'ya gelip fikirlerini burada yayabilen ve Anadolu kültürünü mayalayan kişilerden birisi Şihabeddin Sühreverdi'dir. O, Sultan II. Kılıç Arslan'ın sarayında çocuklarına felsefe dersi vermiştir. Fakat Sühreverdi fikirleri nedeniyle Şam'da kâfir olmakla suçlanmış ve daha sonra Selahaddin Eyyubi'nin oğlu tarafından idam ettirilmiştir.⁴⁰³ Selçuklu yönetiminde etkin olan bir başka dinî önder de Şeyh Mecdüddin İshak'tı. O, I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve I. İzzeddin Keykavus zamanlarında önde gelen bir mutasavvıftı. Anadolu'daki fikrî hürriyet ortamı nedeniyle Şeyh Mecdüddin İshak, Hicaz'da tanıştığı Muhyiddin İbn Arabî'yi de Anadolu'ya

⁴⁰⁰İbni Tagriberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*, s. 104.

⁴⁰¹*Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 209.

⁴⁰²Ocak, “Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat”, s. 457; Ocak, “Türkiye Selçukluları ve İslam”, s. 145-147; Bayram, “Anadolu Selçukluları'nda Devlet Yapısının Şekillenmesi”, *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), s. 71; Selçuklu sultanlarının şeyh ve dervişlere verdikleri destek hakkında bk. A. Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri –XV-XVII. Yüzyıllar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016, (5. Baskı), s. 43.

⁴⁰³Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, s. 508-509; Turan, “Şemseddin Altun-Aba”, s. 211-212; Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 78.

çekmiştir.⁴⁰⁴

Selçuklu Anadolu'sunda fikrî hürriyetin dönemin diğer devletlerinden daha yüksek derecede olduğu izlenmektedir. Bunun yanında Selçuklu sultanlarının sufi çevrelerle yoğun münasebetlerinin varlığı ve suflerin devlet kuruluş felsefesindeki yeri de dikkat çekicidir. Bu nedenle Sühreverdî muhtemeldir ki saltanatla ilişkilerini geliştirmek ve devleti kendi felsefî görüşüyle temellendirmek için Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev'in miraca çıktığını eserinde kaydetmiştir.⁴⁰⁵ Ayrıca o, Necmuddîn-i Dâye'ye tasavvufî eseri *Mirsâdu'l-İbâd*'ını Sultan Alâeddin Keykubat'a sunmasını telkin etmiş ve bu gerçekleşmiştir. Bu durum Selçuklu sultanlarının ilme ve fikrî hürriyete verdikleri değer ile dönemin özgür düşüncelerinin bir sığınağı olduklarını göstermektedir ki Dâye eserinde bu durumu sıkça zikretmiştir.⁴⁰⁶

Dervişler ve mutasavvıflar, savaş zamanlarında gayrimüslimlere karşı Müslüman askerlere yardım etmelerine karşın, barış durumunda gayrimüslimlerin birer sığınağı olmuşlardır. Öyle ki şeyhler ve dervişler vesilesiyle pek çok gayrimüslim kişinin Müslüman olduğu kaynaklardan tespit edilmektedir.⁴⁰⁷ Kirmânî, “*Her belini bağlayan kâfir değildir. Her tesbih çeken zâhid muradına ermiş değildir. Gönül Allah neşesiyle aydınlanmamışsa şeyhin belindeki taylesan zünnardır.*”⁴⁰⁸ diyerek, gayrimüslimlere karşı tasavvufî duruşu sergilemiştir.

Mevlana ve Mevlevîler, dönemin mutasavvıflarının gayrimüslimlere bakış açısını gösteren önemli örnekler sunmuşlardır. Mevlana'nın Hıristiyanlara, onların da mutasavvıflara, özellikle Mevlevî dervişlerine sevgisi büyüktü. Bu muhabbet karşısında Hasluck, Mevlana'nın Rumlar

⁴⁰⁴Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 202-203; Haşim Şahin, “Şeyh Mevdüddin İshak'ın Türkiye Selçuklu Yönetimi ile İlişkileri”, *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, Konya, 2008, s. 203-207; Türkiye Selçuklu sultanlarının, özellikle kuruluş devrinde, sufi çevrelerle ilişkileri Büyük Selçuklu geleneğine dayanmaktadır. Sufler, devletin temelleri atılırken desteği aranan önemli birer ögeydi. Sonrasında ise *gaza ve cihad*'ı teşvik edip destekleyen önemli bir unsurdur. Bk. Haşim Şahin, “Selçuklu Devletlerinin Kuruluş Devirlerinde Etkili Olan Amiller Üzerine Bazı Düşünceler”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayını No:52, 2008, s. 73.

⁴⁰⁵Sühreverdî, *İşrak Felsefesi*, s. 156-157

⁴⁰⁶Necmuddîn-i Dâye, *Sûfîlerin Seyri*, s. 39-42, 57, 65, 417.

⁴⁰⁷es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh*, s. 80, 116-117, 173; Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 241-243; Resul Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008, s. 130-131.

⁴⁰⁸Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi, s. 144.

arasında faaliyette bulunan bir Müslüman misyoner olduğunu, Mevlevîlerin şiir ve danslarının Rumları etkilemeye yönelik birer ritüel olduğunu söyleyebilmiştir.⁴⁰⁹

Mevlana, gayrimüslimler hakkındaki yorumlarında onların da Allah'ı bildiklerini, bağış ve cezaya inandıklarını, yolların çeşitli olsa da gayenin tek olduğunu belirterek iyi insan olma yolunda din farklılığının çok da önemli bir durum olmadığına işaret etmiştir.⁴¹⁰ Bu anlayışın bir sonucu olarak Mevlana'nın gayrimüslimlerle ilgili yaklaşımına dair pek çok örnek bulunmaktadır. O, bir gün başına felaketler gelen kişiye felaketlerin sebebi olarak Frengistan'dan geçerken bir Frenk dervişine tükürmesini sebep gösterip kendi selamı ile Frenkten özür dilemesini emretmiştir.⁴¹¹ Yine Mevlana'nın İstanbul'da bir papaza selam gönderip ondan bir yolcuya yardım etmesini istemesi aralarındaki iletişimin kuvvetli olduğunu göstermektedir. Ayrıca bir rahip, İstanbul'dan Mevlana'nın adını duyup gelip ona secde etmiştir.⁴¹² Mevlana, pek çok gayrimüslimin Müslüman olmasını sağlamıştı. Bunun detayları ile bilinen bir örneği şöyledir; Mevlana, bir yerden geçerken kalabalık bir topluluk görmüştü, genç bir Rum köle, birini öldürmesinden dolayı idam edilecekti. Etraftakiler bu konuda Mevlana'dan yardım isteyip genci kurtarmaya çalıştılar. Mevlana da bu duruma engel oldu ve genci kurtardı. Genç, önce hamama götürüldü sonra medreseye getirildi ve sünnet ettirilip Müslüman oldu; Mevlana adını sordu ve genç: “*Siryanus*” dedi, Mevlana da: “*Bundan sonra Alâeddin Siryanus deyiniz.*” dedi.⁴¹³

Kimliği tarafımızca belirlenmemekle beraber Hasluck'un kayıtlarına göre Mevlana, çok sevdiği ve kendisine hizmette bulunmuş olan bir Hıristiyanla yan yana gömülmek istemiş ve isteği gerçekleşmişti. Burada

⁴⁰⁹Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Meşkûresi*, s. 388; Vryonis, “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, s. 65; Hasluck, *Hristiyanlık ve İslam II*, s. 15; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 327; Bodmer, “Selçuklular Anadolu'da”, *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), s. 41-42.

⁴¹⁰*Mesnevî Tercemesi ve Şerhi I*, s. 144-146; *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi V*, s. 451-453; *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi VI*, s. 374; Mevlâna, *Fîhi Mâ Fih*, s. 134; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 161, 121, 170.

⁴¹¹Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 133.

⁴¹²Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 159, 307.

⁴¹³Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 218, 250-251, 264, 341, 372; Vryonis, “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, s. 66-67.

yatan kişinin kimliği hakkında farklı rivayetler olsa da kesin olan şey, Mevlana'nın bir Hıristiyan veya mühtedi bir kişi ile yan yana gömülmüş olduğu gerçeğidir.⁴¹⁴ Bu, Selçuklu Anadolu'sunda farklı dinden iki kimsenin ebedi istirahatgahlarında birlikte olmayı tercih edecek kadar birlikte yaşamaya alıştıklarının veya Müslüman olan kişilerin herhangi bir ayrımcılıkla karşılaşmadıklarının en güzel örneklerinden biridir.

Mevlana'nın cenazesinde Hıristiyanlar ve Yahudiler kadın, çocuk hep birlikte ağlaşmış, Müslümanlar da sopa ve kılıçlarla bu kişileri engellemeye çalışmıştı. Olay vezir Pervane'ye ulaşınca o, ileri gelenlere durumun izahını sormuş, onlar da gayrimüslimlerin Mevlana'yı devrin İsa'sı ve Musa'sı olarak gördüklerini söylemişlerdi.⁴¹⁵ Konya'da Eflatun Manastırı başpapazı Hıristiyanlar için muteber bir kişiydi. İstanbul, Sis, Canik ve diğer yerlerden dinlerini öğrenmek isteyenler ona gelirdi. Mevlana'nın torunu Arif Çelebi'nin Eflatun Manastırı keşişleriyle üç gün içip eğlenmesi Eflâkî'de anlatılanlar arasında yerini almış ve Mevlana'dan sonra da Hıristiyanlarla Mevlevîler arasındaki iyi ilişkilerin aynı şekilde devam ettiğini göstermiştir.⁴¹⁶

Selçuklu devrinde yaşamasa da Selçuklu Anadolu'sunda oluşan ortam nedeniyle bu topraklarda filizlenen, gönül dünyasının büyük kahramanı, *insan sevgisi* tohumunu bu topraklara eken mana eri, Anadolu'dan Türkiye'ye evrilme sürecinde toplumu, kültürü mayalayan bir diğer kişi de Yunus Emre'dir. O, Ocak'ın ifadesiyle *bu topraklarda yaşamış bütün insanların sözcüsüdür*.⁴¹⁷ Onun dizelerinde üzerinde önemle durulan konu, herkesin *insan* olarak eşit ve değerli olduğu, sevginin yüceliği, kimliklerin önemli olmadığıdır.

⁴¹⁴Ancak bu bilgi teyide muhtaçtır. Olayın detayları hakkında bk. Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 17-18.

⁴¹⁵Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 450-451.

⁴¹⁶Mevlânâ, *Mektuplar*, s. 183; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 263, 428, 662; Selçukluların Anadolu'da temelini attığı fikrî özgürlük ortamı Osmanlı'da da devam etmiştir. Bu ortam sayesinde Bizans İmparatoru II. Manuel Palaiologos, Ankara'da Hacı Bayrâm-ı Velî ile dinî tartışmalarda bulunabilmiş, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid buna izin vermiştir. Bk. Mustafa Daş, "XIV. Asırda Dinler Arası İletişim: Bizans İmparatoru II. Manuel Palaiologos ve Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Ankara Yaptıkları Tartışma", *Osmanlılar ve Avrupa Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s. 347, 352-353; Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum*, s. 131.

⁴¹⁷A. Yaşar Ocak, *Türk Süfiliğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996, s. 102.

Yunus Emre âşıkların milletinin ve dinlerinin önemli olmadığını, içlerindeki sevgi ve imanın yalnızca Allah tarafından bilinebileceğini şöyle ifade etmiştir: “*Âşıkları sorarsan bî-mezheb ü bî-millet...*”⁴¹⁸ Zira o, hiçbir dinin adamı değil, bütün dinlerin ötesinde bir inancın adamıdır. Bu inancın esasını da sadece çok geniş anlamda sevgi oluşturmaktadır.⁴¹⁹ Diğer yandan; “Hak bir gönül verdi bana” isimli şiirinde:

Bir dem varır mescitlere yüzün sürer anda yere

*Bir dem varır deyre girer İncil okur ruhban olur*⁴²⁰ dizeleriyle kendi şahsında âşıkların aslında dinlerin üstünde bir mevkide olduğunu vurgulamıştır.

Yunus Emre esas imanın da gizli olduğu ve bunu sadece Hakk’ın bileceğini: “*Hak’tan artık kimse bilmez kâfir müselman kimdurur...*”⁴²¹ dizeleriyle anlatmış, bu nedenle gayrimüslimlere karşı davranışlarda dikkatli olunması gerektiğini, belki de bir gayrimüslimin Allah katında değerli bir insan olabileceğini vurgulamıştır. Müslim-gayrimüslim kim olursa olsun kalp kırmanın en büyük günah sayıldığı da onun dizelerinde üzerinde önemle durulan konulardandır. Ayrıca Yunus Emre’nin anlayışına göre Müslüman bir kişi haksızlık yapması, kalp kırması veya kibirlenmesi durumunda bir gayrimüslimden aşağı seviyede olacaktır.

Demesin kim müslümanım Çalap emrine fermanım

*Tutmaz ise Hakk sözünü fayda yoktur dinden ona...*⁴²²

...

Kimseyi düşman tutmayız ağyâr dahı yârdır bize

Kanda ıssızlık varısa mahalle ve şârdır bize

Adımız miskindir bizim düşmanımız kindir bizim

*Biz kimseye kin tutmayız kamu âlem birdir bize.*⁴²³

...

Yunus Emre der hoca, gerekse var bin hacca

⁴¹⁸ *Yûnus Divanı*, s. 167.

⁴¹⁹ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 282; Ocak, *Türk Sûfiliğine Bakışlar*, s. 102; Ay, *Anadolu’da Derviş ve Toplum*, s. 132.

⁴²⁰ *Yûnus Divanı*, s. 236.

⁴²¹ *Yûnus Divanı*, s. 68.

⁴²² *Yûnus Divanı*, s. 37.

⁴²³ *Yûnus Divanı*, s. 61.

*Hepsinden iyice, bir gönüle girmektir*⁴²⁴

...

Gönül Çalap'ın tahtı, gönüle Çalap bahtı

*İki cihan bedbahtı, kim gönül yıkar ise*⁴²⁵

Diğer yandan o, şiirlerinde sıklıkla dört kitap vurgusu yapmakta, tüm dinlerin değerli olduğunu, saygın olduğunu belirtmektedir:

Sen sana ne sanırsan, ayrığa da onu san

*Dört kitabın manasın, budur eğer var ise*⁴²⁶

Mevlana ve Sühreverdî gibi daha çok şehir halkına hitap eden dinî önderlere karşın Yunus Emre özellikle Türkmenlere hitap etmiştir. Tasavvuf ağırlıklı mistik bir İslam anlayışını –esasında Orta Asya geleneklerini-benimseyen Türkmenler'in Anadolu fethindeki ve Türkleşmedeki rolleri ise tartışılmaz bir gerçektir. Onlar, bu fetih hareketlerini uygularken özellikle *gaza ve cihat* temeline ve amacına, dolayısıyla da İslam'ın savunulmasına ve yayılmasına dayanıyorlardı. Türkmenler, İslam'ı yayma amaçlarını, insanları Müslüman yapmayı birinci hedefleri olarak görüyorlardı. Bu duruma dair *Dânişmend-nâme*'de çok sayıda örnek mevcuttur.⁴²⁷

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamaları sırasında – *Dânişmendnâme* tarzı eserlerde olduğu gibi- dönemin bir gerçekliği olarak zorla Müslüman yapma hadiseleri de gerçekleşmiştir. Yalnız göz önünde bulundurulması gereken nokta şudur ki, Türkmenler arasında diğer Türk-İslam beyliklerine karşı üstünlük, İslam adına gerçekleştirilen faaliyetlerde görüldüğü için destan tarzındaki eserlerde oldukça abartılı ifadeler kullanılmıştır. Ancak aslında durum görüldüğü gibi değildir. Zira Türkmenlerin İslam'ı anlayış ve yaşayış durumları da tartışmalı konulardan

⁴²⁴ *Yûnus Divanı*, s. 233.

⁴²⁵ *Yûnus Divanı*, s. 58

⁴²⁶ *Yûnus Divanı*, s. 58, 65, 96, 134, 304.

⁴²⁷ *Dânişmend-nâme*, s. 70, 74, 126, 128, 141, 202, 214, 229, 233-234; Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 132-134; Ocak, *Türk Süfiliğine Bakışlar*, s. 160; Bayram, *Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, s. 91-93; Bodmer, “Selçuklular Anadolu'da”, s. 42; Batı Anadolu'nun Türkleşmesinde sûfilerin, özellikle de Vefâî dervişlerinin rolleri büyük önem taşımaktadır. Bk. Korobeinikov, “Orthodox Communities”, s. 3; Haşim Şahin, “Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 70, 2014, s. 39; Sarı Saltık da yine aynı İslamlaştırma amacıyla Hacı Bektaş Veli tarafından Dobruca'ya gönderilmiştir. Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 80.

birisidir ki heterodoks Türk dervişleri bunun en net göstergesidir. Bu durumda şeriat kanunlarına çok da hâkim ve bağlı olmayan Türkmenler, esasında baskıyla Müslüman yaptıkları kişileri de şekilsel yönden İslamlaştırmışlardır. Türkmenlerin zorla din değiştirme uygulamaları dışındaki faaliyetlerine bakıldığında İslam'ı anlayış ve yaşayış tarzları şeriat hükümlerine çok bağlı olmadığı için onların şehirli Müslümanlara göre gayrimüslimlere karşı daha müsamahakâr oldukları, kültürel ve dinî yönden yoğun bir etkileşim içinde buldukları görülmektedir.⁴²⁸ Bu nedenledir ki Babaî isyanında önemli yere sahip bir mühtedi olan Baba İshak, Hıristiyanlıkla harmanlanmış bir İslam anlayışını Türkmenler arasında kolayca kabul ettirebilmiştir.⁴²⁹

Türkmenlerin İslam anlayışlarının şekillenmesinde etkin olan Vefailer, Hıristiyan mabetlerini sahiplenmekle kalmamışlar, kapılarını da onlara açmışlardır. İyi bir Vefai Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ayırım yapmaz ve gayrimüslimleri tarikatlarına kabul ederdi. Hatta Vefailerin Hıristiyanlarla ilişkileri Müslümanlarla olandan daha iyiydi denilebilir.⁴³⁰ Zira Vefai özelinde olsa da genel anlamda Türkmenler, Türkiye Selçuklu Devleti'nde yöneticilerin ve Ortodoks Müslümanların ikinci sınıf reaya muamelesine maruz kalan, üzerlerinde belki de gayrimüslimlerden daha fazla baskı hisseden unsurdu. Bunun sonucundadır ki Babaî İsyanı meydana gelmiştir.⁴³¹

⁴²⁸Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 357; Turan, "Şemseddin Altun-Aba", s. 211-213; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 118; Ocak, "Türkiye Selçukluları ve İslam", s. 147-148; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 95.

⁴²⁹Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 134-137.

⁴³⁰Vryonis, "Nomadization and İslamization in Asia Minor", s. 65; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 127, 138, 231; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 175; Korobeinikov, göçebe Türkmenlerin Ortodoks nüfusu azaltmadığını, aksine yerleşiklerin onlar için daha büyük bir tehlike olduğunu belirtmektedir. Bk. Korobeinikov, "Orthodox Communities", s. 5-6.

⁴³¹Polat'ın, doktora tezinde Türkiye Selçukluları'nda halkın müslim-gayrimüslim değil, yerleşik ve göçebe olarak ayrıldığı, şehirli olan farklı dinlerden kesimin göçebelere bakışlarının aynı olduğu yönündeki tespiti tarafımızca da yukarıda izah edildiği üzere desteklenmektedir. Ayrıca Babaî İsyanı'na Hıristiyan köylülerin de katılması bu durumu pekiştirmektedir. Bk. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 441; Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 76, 97, 153; Polat, *Türkiye Selçukluları'nda İchtimâi ve İktisadî Hayat*, s. 69; 203; Belirtmekte yarar var ki Babaî İsyanı'na giden süreçte Ocak'ın üzerinde durduğu gibi ekonomik ve siyasi etkenler mühimdir. Ancak Türkmenlerin küskünlüklerini, şehirli gayrimüslimlere verilen ayrıcalıkların da etkilediği kanaatindeyiz. Bk. Ocak, *Babaîler İsyanı*, s. 239; Haşim Şahin, *Orta Zamanın Türkleri Orta Çağ İslâm ve Türk Tarihine*

Baba İlyas-ı Horasânî'nin torunu Elvan Çelebi'nin *Menâkıbu'l-Kudsîyye*'sinde yer alan,

Mü'min ü kâfir ganî vü fakîr

Âlim ü cahil 'azîz ü hakîr...

Cümle varlık senindür iy Sübhan

Şey'li 'llâh emân u hem îmân... (Eman verilen zimmîler)

Şâh-ı 'adil 'Alâdîn-i sultân

Şem'-i Selçûk cem'-i âlemiyân...

Kanı ol cümle millet içre kabûl

Kanı ol 'örf söz dîn ü usûl...⁴³²

Beyitleri ile gayrimüslimlerin de dünyanın bir parçası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu, her şeyin zıddıyla kaim olacağı ilkesine dayandırılmıştır. Beyitlerde ayrıca *âdil sultan* kavramının da üzerinde durulduğu gözlemlenmektedir.⁴³³

Mutasavvıfların ve dervişlerin katkısı ile dinî etkileşimler Selçuklu toplumunda çok büyük orandaydı. Hristiyanların İslamiyeti bir din olarak kesinkes kabul etmemesine karşın, Müslümanların böyle bir önyargısı yoktu. Onlar, Hz. İsa'ya ve İncil'e saygı duyuyor, Hristiyanlığın bir din olarak var olduğunu kabul ediyor, fakat onu kusurlu olarak görüyorlardı. Zira Hristiyanlık İslam'dan eski bir vahye dayanıyordu.⁴³⁴

Anadolu'da Türkler ile gayrimüslim halk arasındaki mücadele Bizans-Arap mücadelesi gibi kıyasıya değildi. İki halk değil, daha ziyade iki tarafın asilzadeleri ve beyleri mücadele ediyordu, öyle ki Türk grupları yanına alan Bizans beyleri, bu kimselerin topraklarında kadı tayin etmesine bile izin vermişlerdi. Bu durum Hristiyan kaynaklarında yadırganmış, Tanrı'dan bir azap geleceği bildirilmiştir.⁴³⁵

Gayrimüslim kadınlarla evlilikler kültürel etkileşimi artırmış iki grup arasındaki ayrılıklar her geçen gün kapanmıştır. Ayrıca fetihler sonrasında Müslümanların yanında gayrimüslimlere de yöneticilik verilmesi onlarla

Dair Yazılar, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015, (3. Baskı), s. 169.

⁴³² Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîyye*, s. 100, 104, 130, 233.

⁴³³ Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîyye*, s. 100, 104.

⁴³⁴ Hasluck, *Hristiyanlık ve İslam I*, s. 32-33, 36, 67.

⁴³⁵ Akdağ, *İktisadî ve İctimâî Tarih*, s. 80-81; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 28.

olan kaynaşmayı artıran diğere bir etken olmuştur. Bütün bunların dışında Selçuklu saraylarında Bizans yaşamının etkisi de oldukça yüksekti. Selçuklu sultanları sürgün edildiğinde Konstantinapolis'te, Bizans erkânından olup kaçan asilzadeler de zamanlarını Konya'da geçirmekte ve bu durum etkileşimi daha da hızlandırmaktaydı.⁴³⁶

Köprülü'ye göre, Bizans'la ve sarayıyla yüzlerce kez münasebette bulunan Selçuklular, Bizans müesseselerinin etkisinde Osmanlı'dan daha fazla kalmıştır ve bu etkiler Türkiye Selçukluları vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ne geçmiştir. Müslüman Türklerin gayrimüslim halkı din değiştirmeye zorlamaması, Bizans'ın da kendi bünyesinde siyasi ve iktisadi amaçlarla Türkleri barındırması ilerde büyük bir imparatorluğun kurulması için gerekli zemini hazırlamıştır.⁴³⁷ Bu etkilenme olayı, Selçukluların Müslümanlığı meselesinin sorgulanmasına sebep olsa dahi böyle bir durum söz konusu değildir. Şükürov: "*Türkmenler kimlik belirlemelerinde Hıristiyan betimlemesini benimseyerek Hıristiyan Bizans mirası üzerindeki haklarını vurgulamış oldular ve aynı zamanda gerçek Müslüman olarak kaldılar.*"⁴³⁸ diyerek durumu açıklamıştır. Sahip oldukları mevki veya mallarını koruyabilmek için İslam'ı benimseyen ve fakat eski Hıristiyan adetlerini sürdüren Rum ve Ermeniler de dinî etkileşime büyük katkıda bulunmuşlardır.

Daha önceleri de zikredildiği üzere Türkiye Selçuklu Devleti'nin komşuları güneyde Ermeniler ve Haçlılar, doğuda Ermeniler ve Gürcüler, batıda Rumlardı. Ayrıca ülkede yaşayan Hıristiyanlar da dikkate alındığında böyle bir etkileşimin olmaması düşünülemezdi. Anadolu Hıristiyan halkı daha eski dönemlerden beri ikili inançlılığını devam ettirirken, Selçuklu döneminde de İslam'la Hıristiyanlık arasındaki çizgilerin belirsizleştiği

⁴³⁶Mevlâna, *Fıhi Mâ Fih*, s. 71; Turan, "Les Soverains Seldjoukides", s. 66, 79; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, s. 483; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 288, 328; Ocak, "Türkiye Selçukluları ve İslam", s. 153; Balivet, *Ortaçağda Türkler Haçlılardan Osmanlılara (11.-15. Yüzyıllar)*, çvr. Ela Güntekin, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2004, s. 51; Demir ve Turan, "Gayr-i Müslim Kimliği", s. 193.

⁴³⁷Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 41, 59, 119, 133, 176, 193; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 81-82; Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 21; Balivet, *Ortaçağda Türkler*, s. 151; Ancak Sümer, Türklerin ne yerli Hıristiyanlardan ne de Bizans'tan bir nesne alma lüzumunu duymadığını belirtir bk. Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", s. 594.

⁴³⁸Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 49, 95-96.

görülmektedir. Destan ve masallarda Müslümanların sık sık Hıristiyan din adamı giysisi giymesi bu şekilde açıklanabilir. Gordlevski'ye göre İstanbul tarafından kaderine terk edilen Anadolu'daki Rum ahali, İslamı sadece dış görünüşüyle benimseyen Müslümanları oluşturmuştur, zira bu kişiler böylece günlük yaşamda Hıristiyan öğelerini daha rahat koruyabiliyorlardı.⁴³⁹ Konya'da Eflatun Manastırı'nın baş keşişi ile Mevlana arasında da bir yakınlık oluşmuştu. Kültürel etkileşimin bir sonucu olarak bu durumu Müslüman halk keşişin gizli Müslümanlığına, gayrimüslim halk da Mevlana'nın gizli tuttuğu Hıristiyanlığına yormuştur.⁴⁴⁰

İnançlarını koruyan gayrimüslimler de *mağlup, galibi taklit eder*⁴⁴¹ sözü uyarınca büyük ölçüde Selçuklu yaşantısından etkilenmekteydiler. Runûd ve ahiyan teşkilatı Sivas'ta Türk dervişlerinin tesiri altında bulunduğu için katı bir din anlayışı öngörmemişti. Bu nedenle Sivas'taki Ermeniler bu teşkilata girebilmişlerdi. Teşkilat, Hıristiyan nüfusun Türk-İslam kültür ortamına girmesinde önemli rol oynamıştır. Öyle ki Hıristiyanlar ile Türklerin iç içe yaşamalarından dolayı bazı Hıristiyanların Hıristiyan topluluklara aykırı davrandıkları, Müslüman-Türk gibi davranış sergiledikleri bilinmektedir.⁴⁴²

Etkileşime önemli bir örnek de şöyledir: Beyşehir gölünde küçük ve müstahkem adalar vardı ve bu adaların nüfusu Rum olup balıkçılıkla geçiniyorlar, gerekli olan tuzu ise Konya'dan alıyorlardı. Balık ve tuzun ayrılmazlığı bu halkı da Selçuklulara yakınlaştırdı. Onlar, Selçuklu Türkleri

⁴³⁹Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 308, 328; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 114; Rachel Goshgarian, "13. Yüzyıl Rûm (Anadolu) ve Ermenistanı'nda Fütüvvet: Selçuklu Taşrasında Reform Hareketleri ve Çoklu İttifakların İdaresi", *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), s. 197; Bunlara örnek olarak Bogomil denilen Hıristiyanlar verilebilir. Bunlar, İslam'a yakın bir Hıristiyanlık anlayışı benimsemişlerdi. Bk. Bayram, *Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, s. 64; Ayrıca İslam'da olmamasına rağmen aziz kültü gibi inançların Anadolu İslam'ında yer alması hakkında bk. Ocak, *Evliya Menâkıbnâmeleri*, s. 33-34.

⁴⁴⁰Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 53, Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 17; Demir, *Sivas Şehri*, s. 121-123; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 47-48; Ancak Rice'in Selçuklu sultanlarının İslam'ın temel ilkelerini hiç önemsemediğini savunması doğru olmayan ve dönem özelinde düşünülünce kesinliğe ulaşması da mümkün görülmeleyen bir meseledir. Bk. Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 113.

⁴⁴¹İbn Haldun, *Mukaddime I*, s. 466.

⁴⁴²Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, s. 401.

ile kuvvetli bir dostluk kurdu ve hatta âdet ve görenekleriyle Türkleşmeye de başlamışlardı. Bu nedenle ahali, bir sorun olması durumunda Türklerin tarafını tutuyor, Bizanslıları düşman olarak görüyordu. Niketas bu hususta: “*Uzun bir alışkanlık işte, milliyet ve dinden daha güçlü oluyor.*” diyerek olayı özetlemiştir.⁴⁴³

İbn Battûta, Emir İbrahim’in annesinin cenazesinde yaşanan tuhaflikları anlatmıştır. Cenazede oğlu başı açık yürüyordu, emir ve kölelerin kıyafetleri ise eski Yahudi geleneği olarak ters çevrilmişti. Kadı, fakih ve hatip ise sarık yerine siyah örtü örtmüşlerdi. Sinop’ta siyah renk yas anlamına geliyordu ki bu durum Hıristiyanlarla komşuluğun etkisini göstermektedir.⁴⁴⁴ Aynı şekilde Alanya’da 14. yüzyılda kadınlar açık dolaşıyorlardı ki burada da Hıristiyan gelenekleri etkili oluyordu. Mevlana’nın kullandığı müziğin de onun çocukken duyduğu bir Rum Ortodoks veya Latin merasimi sırasında çalınan ve bilinçaltında iz bırakan bir müzikle bağlantılı olabileceği düşünülmüştür.⁴⁴⁵

Müslümanlar bir Hıristiyan kutsal mekânını ziyaret eder, duydukları mucizeler karşısında kutsallığına ikna olur ve bir süre sonra Hıristiyan Aziz Müslüman bir erenle özdeşleştirilir veya azizin gizli Müslüman olduğu düşünülürdü. Ardından bölgede bir tekke veya türbe inşa edilirdi. Ancak Müslüman Türklerin Hıristiyan mabetlerini ziyaret etmeleri bir el koyma işlemi değildir, el koyma işlemi daha çok dinî gruplar veya dervişler tarafından yapılırdı. Öyle ki Müslümanların, Hıristiyanların şifa mabetlerini ziyaret etmeleri bugün dahi yaygın bir gelenektir.⁴⁴⁶

Anadolu’da Müslüman bir eren olarak kabul edilip ziyaret edilen şahsın gizli Hıristiyan olduğu, Müslüman erenin mezarını bir Hıristiyanla

⁴⁴³Niketas Khoniates, *Historia*, s. 24-25; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 133.

⁴⁴⁴İbn Battûta *Seyahatnâmesi I*, s. 444.

⁴⁴⁵Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 107, 307; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 125.

⁴⁴⁶Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012, (8. Baskı), s. 77; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 54-55, 60, 63; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 35-36; Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, s. 483-497; Ocak, *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri*, s. 31-21; Ocak, “Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat”, s. 465-467; Ocak, “Türkiye Selçukluları ve İslam”, s. 154; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 329; Ay, *Anadolu’da Derviş ve Toplum*, s. 132; Schiltberger, 1394-1427 yılları arasındaki Türkiye gözlemlerini anlattığı eserinde, Ankara’da bir kilisedeki parlak bir haçın Müslümanlarca da ziyaret edildiğini yazmıştır. Bk. Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, s. 101.

paylaştığı veya Hıristiyan bir azizin Müslüman bir erenle özdeşleştirilmesi olayları ile ibadet yerleri bir diğer gruba da açılmış olmaktadır. Nevşehir yakınlarındaki tamamen Türklerden oluşan Mamasun köyünde bulunan Mamasun Tekkesi, Aziz Mamas'a atfedilmiştir. Gezici papazlar burada ayinler düzenliyorlar, ayrıca Müslümanlar da burada ibadet ediyorlardı ve iki grup duvarla ayrılmıyordu. Sadece Müslümanlar namaz kılarken azizin resmi ters çevriliyordu. Aziz'in kemikleri sergileniyor, Türkler ve Hıristiyanlar birlikte saygı duyuyorlar, her iki gruptan hastalar kutsal bir kolyeyi takarak iyileşeceklerine inanıyorlardı.⁴⁴⁷

Çorum yakınlarında Elvan Çelebi olarak adlandırılan köy, esasında Aziz Theodoros'un gömüldüğü yerdir. Bu yer Müslümanlarca fethedildikten sonra Şeyh Elvan'ın buraya gömülmesiyle somut bir kutsallık kazanmıştır. Diğer yandan Zile yakınlarında Kırklar Tekkesi veya Kırklar Manastırı olarak isimlendirilen Tekkeköy'deki şeyh ve çocuklarına ait mezarlar Türkler kadar Rum ve Ermenilerce de ziyaret edilirdi.⁴⁴⁸

Hz. İsa ve Aziz Yorgi betimlemeleri dindar Türkmenlerce benimsenen iki figürdü. Hz. İsa zaten dinî olarak kabul edilen bir kişidir, Aziz Yorgi ise İslami bir kimlikle Hz. Cercis veya Hz. Hızır ile özdeşleştirilip benimsenmiştir. Hıristiyanlar için Hızır, Aziz Georgios'dur. Türk takviminde yer alan Hıdrellez (Aziz Georgios ile özdeş) gibi günlerin Hıristiyanlıktan daha eski olduğu ve bu nedenle Hıristiyanlıktan gelmediği açıktır. Bu özdeşleşme, sadece etkileşimle birlikte gerçekleşen bir neticedir. Yine Sarı Saltuk da Hıristiyan ülkelerinde Aziz Nikolas olarak adlandırılmıştır.⁴⁴⁹ Müslümanların Aziz Platon'un gömüldüğü yer olarak görüp saygı duyduğu Eflatun Manastırı 15. yüzyıla kadar hem Hıristiyanlarca hem de Müslümanlarca ortak bir ibadet yeri olmuştur.⁴⁵⁰

Etkileşimin önemli örneklerinden birisi tasvir-resim konusundadır.

⁴⁴⁷Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 43; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 176.

⁴⁴⁸Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 46-48.

⁴⁴⁹Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 87, 267; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 65; A. Yaşar Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dinî Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", *BELLETEREN*, C. LV, S. 214, Aralık 1991, s. 666-670; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 29-34, 35-37.

⁴⁵⁰Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 16; Semavi Eyice, "Konya'nın Alaeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser: Eflatun Mescidi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 4, 1970, s. 274-278; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s.334-335.

Dönemin diğer İslam devletleri ile karşılaştırıldığında etkileşimin kuvveti daha net görülebilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de kesin bir tasvir yasağı bulunmamaktadır. Hadislerde geçen yasaklar ise resim veya heykele tapınma durumları ile ilgilidir. Ancak bilindiği üzere Orta Çağ İslam dünyasında bu durum hoşgörülmemiştir. Fakat dönemin aksine Selçuklu Türkleri Orta Asya geleneklerinin ve Bizans'ın etkisiyle resim konusunda tutucu davranmamış, gelecek nesillere eşsiz tasvirler bırakmışlardır. Selçuklular özellikle kartal ve aslan gibi canlı hayvanların betimlemelerini yapmışlardır. Bu konuda Rum ressamının etkisi ise bilinen bir gerçektir.⁴⁵¹

Selçuklu sultanlarından II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde tasvir uygulamalarına dair önemli örnekler bulunmaktadır. Sultan, eşi Gürcü Tamara ile evlenince onun resmini akçe ve dinarlara basmak istemişti. Ancak bu durum çok tepkiye neden olduğu için dirhem ve dinarlar üzerine bir aslan ve onun üzerine de bir güneş tasviri basılmıştır. Bu tasvir, Tamara'nın ve eşi Sultan Gıyaseddin'in sembolleridir. Ayrıca Mevlana'ya derin saygı duyan Tamara, bu saygı ve sevginin bir göstergesi olarak Mevlana'nın bir portresini yaptırarak, bu resmi Konya'dan başka yere giderken yanında taşıdığı.⁴⁵²

Anadolu'da basılan Türkmen paraları üzerinde de Rum etkisi kendisini oldukça belli ediyordu. Danişmendliler, kendi paralarını üreten ilk Anadolu Türkmenleriydi. Bugüne ulaşan en eski Danişmendli sikkesi Gümüştekin Gazi'ye ait olandır. Paranın ön yüzünde Rumca fakat tamamen İslamî isim ve unvanlar yazılıdır, arka yüzünde ise Hz. İsa'nın sureti vardır. Selçuklular da 1116'dan 1211'e kadar üzerlerinde Bizans İmparatorluğu'na ait betimlemelerin olduğu paraları basıyorlardı. Bunlar da Bizans sikkelerinden kopyalanmış Hz. İsa betimlemeleri taşıyordu. Aynı şekilde etkilenme

⁴⁵¹Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 429-430; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 400-401; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 91; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 244; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 171; Hasan Yaşaroğlu, "İslam'da Resim-Heykel Yasağı ve Ahmet Hamdi Akseki'nin Konu Hakkındaki Görüşleri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9, 2016, s. 84, 90.

⁴⁵²Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, s. 308; Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir Adlı Eseri*, s. 22; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 325; Ömer Subaşı, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 13, S. 33, 2016, s. 393.

Haçlılar tarafında da yaşanmıştı. Onlar da Müslümanların altın ve gümüş sikkelerini taklit edip paralarını Hıristiyanlaştırılmış Arap harfleriyle basmışlardı.⁴⁵³

2.1.2. Selçuklularda Din Tercihi Hürriyeti: Din Değişirmeler

Kur'an-ı Kerim'de açıkça ifade edilmektedir ki “*dinde zorlama yoktur.*”⁴⁵⁴ Bu nedenle bir kişinin Müslüman olması için baskı yapılması mümkün değildir. Selçuklular, dinin öngördüğü şekilde uygulamalarda bulunmuş ve zorunlu bir İslamlaştırma politikası gütmemişlerdi. Bu nedenle Selçuklu şehirlerinde topluca İslamiyete geçiş hadisesine nadir rastlanmaktadır. Konu hakkında kalem oynatanlar, Hıristiyanların baskıyla Müslüman olduklarını varsaymanın güç olduğunu açıkça belirtirler. Ayrıca *haraç* ödeyenlerin sayısının azalmasının da ekonomik açıdan hiç de kârlı olmayıp toplu din değiştirmelerin kimsenin çıkarına uygun olmadığını belirtirler. Kitle halinde Müslüman olma hadiselerine dair nadir kayıtlardan biri ve belki de en dikkat çekenini 1147 tarihine aittir. II. Haçlı Seferi sırasında Fransa Kralı Louis'nin komutasındaki Haçlılardan 3.000 kişinin toplu halde ihtida etmesi hakikaten çarpıcı bir örnektir.⁴⁵⁵

Diğer yandan baskı yoluyla din değiştirmenin gerçekleşmediğine dair Hıristiyan bir yazarın ifadelerine bakmak yerinde olacaktır. Patrik Mihail, Josselin'in Gerger'in Türkler tarafından fethi sırasında esir alınıp hapse atıldığını, dokuz yıl hapiste kaldığını, bu esnada ona Müslüman olması için pek çok vaatte bulunulduğunu, ancak onun bunu kabul etmediğini ve ölmesine yakın bir piskoposun gelip günahlarını dinledikten sonra öldüğünü, cenazesinin de Hıristiyanlarca alınıp dinine uygun bir merasim düzenlendiğini anlatmıştır. Bu, baskı olmadığını, ancak telkin yolunun kullanıldığına dair en güzel örneklerden birini oluşturmaktadır.⁴⁵⁶

⁴⁵³Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 194; Balivet, *Ortaçağda Türkler*, s. 60; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 12, 15-18, 21-22, 27, 70-73; Ceren Ünal, “Danışmendoğlu Melik Şemseddin İsmail Döneminde Basılmış Bir Bakır Sikke”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 2, Aralık 2011, s. 511, 514, 517.

⁴⁵⁴Kur'an-ı Kerim 2-256.

⁴⁵⁵İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 25, 28, 49; Crucis, *Bir Dominiken Keşişin Doğu Seyahati*, s. 42-43; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 139-140; I. ve II. Haçlı Seferleri *Vekayinamesi*, s. 15, 69.

⁴⁵⁶*Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 160; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 96; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 314-315; Sümer, “Anadolu'ya Yalnız Göçebe

Din değiştirme hadisesinde genel anlamda baskı söz konusu olmayıp insanlar kolayca Müslüman olabiliyorlardı. Bir zamanların esirleri veya yeni Müslüman olanlar her hangi bir damga yemeksizin bir veya iki kuşak sonra topluma karışabiliyorlar ve dışlanmıyorlardı. Zamanla Anadolu'daki kalabalık miktarda Hıristiyan böylece Müslüman oldu. Öyle ki Rumların kolayca *Türk* olabileceklerini yani din değiştirebileceklerini vurgulamak için korsanların aralarında kullandıkları: “*Bir Rum doğdu mu bir Türk doğar.*” tabiri durumu açıklamaktadır.⁴⁵⁷

Müslüman olup önemli mevkilere gelen yöneticilerin yeni İslam'a gireceklere sahip çıkmaları da bu süreci hızlandırmıştır denilebilir. Önemli devlet adamlarından Şemseddin Altun-Aba, gayrimüslim köle kökenli bir kişiydi. O vakfiyesinde yeni Müslüman olan Hıristiyan, Yahudi ve Mecusîlerin⁴⁵⁸ yemek, kıyafet, sünnet olma ve namaz kılacak kadar Kur'an-ı Kerim öğrenme harcamaları için önemli bir pay ayırmıştı.⁴⁵⁹

Din değiştirme hadiselerinin önemli nedenlerinden biri tabii ki maddi menfaatlerdi. İnsanlar topraklarını korumak, iyi bir iş sahibi olmak, iyi bir evlilik yapmak gibi sebeplerle İslamiyeti kabul etmişlerdir. Bizans zamanında geniş topraklara sahip olan feodaller de İslamiyeti kabul ederek eski ekonomik ve idari haklarını muhafaza ediyorlardı.⁴⁶⁰ Bu nedenle görünüşte Müslüman biri gibi duran ancak Hıristiyanlığı konusunda şüphelerin var olduğu kişilere rastlanması nadirattan değildir. Örneğin

Türkler mi Geldi?”, s. 577; Demir ve Turan, “Gayr-i Müslim Kimliği”, s. 196; Cahen, Anadolu'da 9-11. yüzyılların, toplu din değiştirmelerin en yoğun görüldüğü dönem olduğunu ve bu dönemle Hıristiyanların azınlık durumuna geldiklerini, ancak burada baskının söz konusu olmadığını, esas baskının İsmaililere ve Şiiilere olduğunu belirtir. Bk. Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 48.

⁴⁵⁷Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma*, s. 102-103, 105.

⁴⁵⁸Turan bu kişilerin gerçek anlamda Mecusi olmadığını, Orta Asya'dan gelen Şaman Türklerinin olduğunu söylemektedir. Bk. Turan, “Şemseddin Altun-Aba”, s. 216; Turan, “Celâleddin Karatay”, s. 70.

⁴⁵⁹Turan, “Şemseddin Altun-Aba”, s. 211-212.

⁴⁶⁰Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 105; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 111; Ocak, “Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat”, s. 469; Ocak, “Türkiye Selçukluları ve İslam”, s. 156; Özellikle Ermeni feodaller bu konuda dikkat çekicidir. Ermeni Gogosak (Patrik Mihail'in yazdığına göre: “Bagousag”) ailesi bütün bireleriyle birlikte İslamiyeti kabul edip Alparslan'dan Siverek civarında yerleşme izni almışlardır. Daha sonra Ermeni Philaretos da Sultan Melikşah'a vergi vermeyi ve hutbe okutmayı kabul etmiş ve aynı zamanda sünnet olarak Müslüman da olmuş, Sultan Melikşah da Urfa'yı ona dirlik olarak vermiştir. Bk. Anna Komnena, *Alexiad*, s. 194; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 30, 32, 113, 144; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 45; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 11, 17.

Ebu'l-Ferec, Musul hâkimi Abdülmesih için görünüşte Müslüman olduğunu, aslında Hıristiyan olup Hıristiyanlara çok iyiliklerde bulunduğunu yazmıştır. Dönem eserlerinde Müslüman olan bu kişiler için aslında riya yapıp hırkasının altında zünnar taşıdığı ve koltuğunun altında put sakladığı da yazılmıştır.⁴⁶¹ Evlilikler yoluyla Müslüman olma hadiseleri de sıkça yer rastlanan bir durumdu.⁴⁶²

İslam'a girme nedenlerinden ve de şekillerinden biri de yukarıda değinildiği üzere mutasavvıflardan etkilenme yoluyla. Tasavvufi eserlerde, Yahudi haham ve Hıristiyan papazların Mevlana'ya gelip Müslüman olması ya da yine Mevlana'nın 18.000 kâfirin hidayete ermesine vesile olduğu gibi rivayetlere sıkça rastlanmaktadır. Şems-i Tebrizî de bir Frenk çocuğunun Müslüman olmasına vesile olmuş ve onu İslam'ı yaymakla görevlendirmiştir.⁴⁶³ Es-Serrâc da dervişler vasıtasıyla Müslüman yapılan gayrimüslimlere dair pek çok örnek vermektedir.⁴⁶⁴ Bu kişiler onları Müslüman yapan kişi önünde hemen zünnarını koparıyor, ardından tıraş ve sünnet oluyorlardı.⁴⁶⁵ Müslüman olmalarına rağmen bu durumu gizlemek zorunda kalan veya kendi iradesiyle gizleyen kişi ve grupların da varlığı bilinmektedir. Buna göre Ceyhan yakınlarındaki Yılan Kale'de yaşayan Ermeniler İslamiyetten etkilendiler, ancak atalarının dinine tâbi olmalarının etkisiyle bunu açıkça dile getiremediler.⁴⁶⁶

⁴⁶¹*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 411-412; Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 283; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 81; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 96; Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", s. 386-387; Bu durum sadece Gayrimüslimler için geçerli değildi elbet; Cüveynî'ye göre Alamut Hükümdarı Celaleddin Hasan da menfaati dolayısıyla Müslüman olmuştu. Bk. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 334.

⁴⁶²Özellikle Sultan eşlerinin Müslüman olmalarına şahit olursa da Musul civarında Nasturî bir rahibin Müslüman bir kadınla münasebette bulunup Müslüman olması halk arasında da kadın ve erkek gayrimüslim eşlerin hidayetinin varlığını göstermektedir. Bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 592; Demir ve Turan, "Gayr-i Müslim Kimliği", s. 196; M. Ali Hacıgökmen, "Alâeddin Keykubat I.'ın (1220-1237) Kayınpederi Kir Fard Hakkında Bir Araştırma", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, II/1, 2012, s. 121; Bunun yanında *Dânişmend-nâme*'de de halk arasında gayrimüslim kadınlarla evliliklere dair örnekler mevcuttur, ancak *Dânişmend-nâme*'deki İslamlaştırma politikası nedeniyle bunların çoğunun Müslüman olduğu yazmaktadır. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 187-188, 219.

⁴⁶³Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s.385, 389, 463, 521-522.

⁴⁶⁴*Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, s. 193, 247.

⁴⁶⁵Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 389; Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 34, 129-132; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 111.

⁴⁶⁶es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh*, s. 343; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 124; Trabzon bölgesinde gizli/kripto Müslümanlar için bk. Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 352-354; Ayrıca *Dânişmend-nâme*'de Anadolu fethinin ilk zamanlarında Müslüman oldukları halde

Türkiye Selçukluları döneminde Müslümanlık din değiştirip gayrimüslim olma yani irtida vakalarına da rastlanmaktadır. Öncelikle belirtmek gerekir ki İslam'da hiç kimse sahip olduğu düşüncesinden dolayı cezalandırılmaz. Ancak düşüncelerini söylediği anda Müslüman veya gayrimüslim olmasına hükmedilebilir.⁴⁶⁷ İslamiyetten döndüğünü dile getiren kişiler için İslam dünyasında genel bir kanaat olan mürtedin/dinden dönen kişinin cezasının ölüm olduğu inancı yanlış bilgiye dayanmaktadır. Zira Kur'an-ı Kerim'de farklı ayetlerde dininden dönen kişinin cezasının sadece Allah tarafından ve ahirette verileceği ve sadece o güne kadar yaptığı amellerin boşa gideceği yazmaktadır.⁴⁶⁸ Görülmektedir ki İslamiyete girerken tanınan inanç özgürlüğü çıkarken de tanınmıştır. Zira imtihanın âdil olabilmesi için bu şarttır. Mürted olan kişinin karşılaşacağı önemli bir durum nikâh akdinin bozulmasıdır, bu kişiler artık eşlerinden boşanmış olurlar. Diğer yandan, gayrimüslim bir şahsı öldürmenin sebepleri muharip olması, casusluk yapması veya isyan çıkarmasıdır. Bu durumların dışında her hangi bir insanın öldürülmesi söz konusu değildir ki buna irtida da dâhildir.⁴⁶⁹ İrtida hareketlerinin ihtida hareketlerinden az olması, tarihte başka zamanlarda da vuku bulan, hâkim unsurun kimliğine geçişlerin daha yoğun olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁷⁰

Hasluck, mühtediyken mürted olan kişilerin genellikle öldürüldüğü tezini savunur. Ona göre mürted, İslam'a girdiği yere gelir, mahkemede kadının huzurunda sarığını yere atar ve eski dinine döndüğünü ilan ederdi. Kadı onu bu kararından vaz geçirmek için elinden geleni yapar ve en sonunda kişiye birkaç gün tanırdı. Kişi birkaç gün sonra yine de fikrinde sabitse halkın önünde ya boynu vurularak veya asılarak öldürülürdü.⁴⁷¹

Hıristiyan/Rum gibi davranan ve bu şekilde inancını Bizans'a karşı gizlemek zorunda kalan kişiler ve köylerden bahsedilmektedir. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 188.

⁴⁶⁷Mevlâna, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 135.

⁴⁶⁸Kur'an-ı Kerim 2/217, 39-65.

⁴⁶⁹Kur'an-ı Kerim 2/217, 39-65; Mevlâna, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 135; Nihat Dalgın, "Temel Kaynaklar Çerçevesinde Dinden Dönme ve İnanç Özgürlüğü", *Malakat* (1-1999), s. 41-47, 51-53; İkinci de, irtidanın cezasının Osmanlı hukukunda ölüm olduğunu yazmıştır. Bk. İkinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 338.

⁴⁷⁰Ocak, "Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat", s. 438.

⁴⁷¹Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 86; Ancak yine de belirtmek gerekir ki özellikle Türkmen beylerinin, diğer beylere karşı üstünlük kurmalarının en önemli argümanı; *İslamlaştırma* politikası nedeniyle zorla Müslüman yapma hadiseleri (destanlardaki

Ancak aşağıda verilecek olan örneklere bakıldığında Selçuklu özelinde durumun böyle olmadığı görülmektedir. Zira hem Selçuklu hanedanından, hem ileri gelen devlet adamlarından ve hem de bazı alt tabakadan kişilerin mürted olduğu ve daha sonra yaşamlarını devam ettirdikleri görülmektedir. Ne var ki Aksarayî’de bir emirin mallarını almak için zayıf kişilere dayak attırması olayı, “*dinden çıkanlara bile reva görülme*”⁴⁷² deyimiyle açıklanması, bu kişilerin belli bir baskı veya eziyet altında tutulduklarına işaret etmektedir. Yine benzer bir misal 1170 yılında Mardin’de Hasan bar Kolaib isimli bir rahibin kardeşlerine öfkelenip önce Müslüman olması, daha sonra tekrar Hıristiyan olup Kudüs’e kaçması akabinde vuku bulmuştur. Bunu haber alan Mardin valisinin mürtedin kardeşlerini ve diğer rahipleri tutup işkenceye maruz bırakması olayı da yukarıdaki deyimi desteklemektedir. Bu, İslam’ın *kişinin günahını diğerinin yüklenmemesi* prensibine de birebir aykırı olması hasebiyle münferit bir vaka niteliğinde değerlendirilmelidir.⁴⁷³

İrtida hareketleri bilhassa Hıristiyanlığa geçme şeklindedir. Bunda da en büyük etken Bizans İmparatorluğu’dur. Çünkü Bizans hizmetine girmek veya Rum bir kadınla evlenmek isteyen herkes öncelikle Hıristiyan olmak zorundaydı. Esasında Doğu Roma İmparatorluğu, Ortodoksluk potasında bu insanları eritiyor, Bizanslılaştırıyordu. Şükürov: “*Gönüllü olarak Hıristiyanlaşmak bir Türk göçmenin Bizans toplumu içinde yaşamasının belki de tek yolu*du.” diyerek bu durumu izah etmiştir. Bu nedenle Bizans’a gelip hâkimiyetini tanıyan pek çok Müslüman vaftiz edilmişti. Bu kişiler aynı zamanda Müslüman isimlerini de Hıristiyan isimlerle değiştirmek zorundaydılar.⁴⁷⁴

I. Gıyaseddin Keyhüsrev için Hıristiyanlara olan hoşgörüsünden dolayı mürted olduğu yönündeki iddialardan önceki bölümlerde de bahsedilmişti.

sayılar abartılı olsa bile) gerçekleşmiştir. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 192, 202, 214, 233-234.

⁴⁷²Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 203.

⁴⁷³*Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 225; Ayrıca *Dânişmend-nâme*'de aile bireylerinden babanın Hıristiyan, oğulların Müslüman olduğu, daha sonra tekrar Hıristiyanlığa dönüldüğüne dair örnekler vardır. Bk. *Dânişmend-nâme*, s. 262-263.

⁴⁷⁴Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, s. 120; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 176; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 104, 366; Brand, “Bizans'ta Türk Varlığı”, s. 141, 143.

Dönemin Bizanslı yazarı Georgios Akropolites sultanın İstanbul'dayken vaftiz edildiğini ve Aleksios tarafından oğul edinildiğini söylemektedir.⁴⁷⁵ Sultan II. İzzeddin Keykavus da Kırım'a kaçıışı sırasında çıkan söylentileri doğrulamış ve Hıristiyan olduğunu itiraf etmişti. Keykavus'un Bizans'tan Altınordu'ya gittiği zaman İstanbul'da kalarak vaftiz edilerek Hıristiyan olan ve *Melik Konstantin* adını alan bir evlat bıraktığı da bilinmektedir.⁴⁷⁶ Erzurum emiri Mugisüddin Tuğrulşah b. Kılıç Arslan, Gürcistan Kraliçesi Tamara'nın kızını oğluna almak istemiş, ancak Tamara bunu, meliğin Hıristiyanlığa geçmesi şartıyla kabul etmişti. Tuğrulşah da bu şartı kabul etmiş, oğlu Hıristiyanlığa geçip Gürcistan'a gidip prensesle evlenmiştir.⁴⁷⁷ Bunlar gibi Musul Emiri Kürboğa'nın da savaşta yenilince vaftiz olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁷⁸

Bizans hanedan mensubu olan kronik yazarı Anna Komnena, Skaliarios isimli bir Türk'ün ünlü bir komutanken Bizans tarafına geçip vaftiz edildiğini söylemektedir. O, yine bir Türk emirinin Bizans ordusuna karşı koyacak gücü olmadığı için şehri Aleksios'a teslim edip akrabalarıyla birlikte imparatorun tarafına geçtiği ve vaftiz edildiğini, daha sonrasında da Bizans'ta ücretli asker olarak çalıştığını anlatmaktadır.⁴⁷⁹ Selçuklu komutanlarından Cemaleddin Horasanî'nin "mürted" lakabı ile anılması onun da dinden döndüğünü göstermektedir.⁴⁸⁰

Dönemin diğer İslam devletlerindeki uygulamalarına dair değerli bilgiler veren Usame İbn Munkız'ın babasının esirleri arasında yer alan Hıristiyan bir genç Müslüman olmuştu, hatta namaz ve orucuna bakılacak olursa muttakî bir kişiydi. Usame'nin babasının evlendirdiği bu kişi daha sonra karısı ve iki çocuğunu da alıp Afamiye'deki Frenklere katılmış ve tekrar Hıristiyan olmuştur.⁴⁸¹ Ayrıca Ferîdüddin Attâr'ın verdiği bilgiye

⁴⁷⁵ Akropolites, *Vekayinâme*, s.27.

⁴⁷⁶ Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 111, 113; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 375b; Turan, *Resmî Vesikalar*, s 11; Huart, *Konya*, s. 116; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 152-154.

⁴⁷⁷ El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 354; Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, Ankara: TTK Yayınları, 2013, s. 56.

⁴⁷⁸ Anonim *Haçlı Tarihi*, s. 132-133.

⁴⁷⁹ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 209, 404.

⁴⁸⁰ İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 570.

⁴⁸¹ Usame İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, s. 166.

göre bir şeyh, dinden dönüp Hıristiyan olmuş ve Hıristiyan sokağında onlarla yaşamaya başlamıştı.⁴⁸² Görüldüğü gibi hanedan üyelerinden, komutanlar ve emirlerden olduğu gibi sıradan halktan ve hatta esirlerden dahi mürted olanlar vardı ve o günün koşullarında öldürülme cezası verilmeyip, baskı uygulanıyor fakat insanlar tercihleri doğrultusunda yaşayabiliyorlardı.

2.2. Birlikte Yaşam Pratiğinin Doğal Sonuçlarından Biri Olarak Müslim-Gayrimüslim Evlilikleri

Birlikte yaşam kültürünün yoğun şekilde varlığının görüldüğü bu dönemde doğal bir sonuç olarak hem hanedan üyeleri ve devlet adamlarında ve hem de halk kesiminde müslim-gayrimüslim evlilikleri sık karşılaşılan bir durum olmuştur. Selçuklu sultanlarının gayrimüslim kadınlar ile yaptıkları evlilikler hakkında pek çok örneğe ve detaya sahip bulunmaktadır. Denilebilir ki Orta Çağ İslam dünyasında hiçbir devlette bu durum bu denli olağan karşılanmamıştır. Evlilikler esir kadınlarla olabildiği gibi, bir din görevlisinin veya rakip ve düşman bir devlet hükümdarının kızı ile de olabilmektedir.⁴⁸³ Evlilikle ilgili talep eden taraf konusunda eşitlik söz konusudur. Hıristiyanlar, kızlarını Selçuklulara verdikleri zaman gurur duyuyorlar, böylece konumlarını güçlendiriyorlardı. Buna bağlı olarak Kir Fard siyasal düşüncelerle kızını sultana vermekte, Gürcü kraliçesi kızını Konya'ya göndermekteydi. Tahta karşı her hangi bir suikastı olmayacağı için Bizans imparatorları da Türklere daha çok güveniyor ve onlara unvanlar ve mevkiler verip evlilikler yoluyla da bağlarını güçlendiriyorlardı.⁴⁸⁴

Gayrimüslimlerin evlilikler konusunda istekli olmalarının bir sebebi de kızlarının dinlerini özgürce yaşayacaklarını bilmeleridir. Selçuklu haremde şapel, papaz ve Hıristiyan hizmetlilerin olması olağan bir durumdu. Konya'daki Eflatun Manastırı ve Alanya'daki Selçuklu sarayındaki kilisenin muhtemelen sultanların eşleri, cariyeleri ve Hıristiyan saray adamlarının ibadetlerini yerine getirmeleri için kullanıldığı

⁴⁸²Ferîdüddin Attâr, *Mantku't-Tayr*, s. 82-101.

⁴⁸³Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 167-168.

⁴⁸⁴Demirkent, "İoannes Aksukhos", s. 59-60.

bilinmektedir.⁴⁸⁵ Bu konuda II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in İstanbul'daki Latin imparator II. Boudouin'e akrabalarından birisi ile evlenmeyi teklif ettiğinde evleneceği kişinin dinini özgürce yaşayacağını, sarayda kendisine şapel ve papaz verileceğini garanti etmesi ve örnek olarak da Hıristiyan annesine babasının hiç karışmadığını söylemesi dikkat çekicidir.⁴⁸⁶

Evliliklerin bir amacı da düşman devletin sosyal hayatına girerek onu dostça kuşatmaktı. Selçuklu sultanlarından çoğu Bizans'ta bir süre sürgün hayatı yaşamış, orada Rum kültüründen etkilenmiş ve bir Rum kızı ile evlenmişlerdi. Bu durum Hıristiyan ve özellikle Bizans kültürünün korunarak ve çevresini etkileyerek canlı biçimde devam etmesini sağlamıştır. Ayrıca zaman geçtikçe Müslüman kökenlilerle sonradan Müslüman olanlar arasında ve karışık evliliklerden doğanlar arasında da ayırım kalmamış, ortak bir kültür oluşturulmuştu.⁴⁸⁷ Bu etkilenme için Taylor'un ifadesi açıklayıcıdır: "*Kimliğimizi her zaman, önemli saydığımız öbür kişilerin bizde görmek istedikleri şeylerle diyalog içinde, bazen de çatışma içinde tanımlarız. Bu öbür kişilerin bazılarını –örneğin ana babalarımızı- büyüdüğümüzde geride bıraksak da, onlar yaşamlarımızdan çıkıp gitseler de, yaptığımız karşılıklı konuşmalar, yaşadığımız sürece içimizde sürüp gider.*"⁴⁸⁸ ve denilebilir ki yeni kimliklerin oluşmasında da etkili olurlar.

Sultanların eşleri genellikle Rum, Gürcü Frenk ve Ermeni asıllıydı. Özellikle Rum kadınlar evliliklerde öncelikle tercih ediliyordu. Bizans'ın ev hayatını ve mutfağını benimseyen seçkin Türkmenler için Rum kadınları evlenilebilecek en değerli kadınlardı. İstanbul'daki sürgün hayatından dönen sultanlar Rum kültürüne aşına olarak geliyorlardı. Bu kültürü yaşamaya devam etmek istemeleri Rum kadınlarla evlenmelerinde çok büyük etken

⁴⁸⁵Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 147-149, 152; Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks".

⁴⁸⁶Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, s. 227; Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks", s. 163; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 145; Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", s. 388-389.

⁴⁸⁷Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 155; Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, s. 49; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 147-149, 152.

⁴⁸⁸Charles Taylor, K. Anthony Appiah, Jurgen Habermas vd.; *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, haz. Amy Gutmann, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (5. Baskı), s. 53.

oluyordu.⁴⁸⁹

Haçlı kroniği yazarı Türklerle olan evliliklere çokça şahit olmuş olmalı ki: “*Urfalı kadınlar Türklerle evlenip Tanrı'nın ruhuna acı veriyorlardı.*”⁴⁹⁰ diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir; ancak Rum, Ermeni ve Süryani kaynaklarda bu evliliklerin yanlış ve üzücü olduğuna dair bir söylem bulunmaması dönem için bu durumun yadırganmadığını göstermektedir.

Selçuklu sultanlarının gayrimüslim kadınlarla olan evlilikleri onların gayrimüslim halka daha müsamahalı davranmasına sebep olmuştur. Türklerin Hıristiyanlığa bu denli saygı duymalarındaki en büyük etken Hıristiyan kadınların hareme dâhil olması yani evlilikler münasebetiyledir. Bu nedenle bazı Selçuklu sultanlarının Hıristiyan oldukları bile iddia edilmiştir. Tam burada Nureddin Zengî'nin de II. Kılıç Arslan'ı gayrimüslim olmakla suçladığını hatırlamakta fayda var. Bu ağır suçlama kabul edilemezdi, ancak Selçuklu sultanlarının Hıristiyanlara karşı doğrudan sempatik bir tavır içinde değillerse de olumsuz bir önyargıya da sahip olmadıkları ortadadır.⁴⁹¹

Haçlı prensesleriyle evlilikler, Selçuklu sultanlarının zaman zaman Haçlılara karşı nefes almalarını, kendilerini güvende hissetmelerini sağlamıştır. Buna mukabil Sultan I. Kılıç Arslan Haçlı komutanlarından IV. Raimond'un kız kardeşi İsabella evlenirken 100.000 filorin başlık ödemesi gibi durumlar da meydana gelmiştir.⁴⁹²

I. Mesut'un eşi Büyük Rus knezi II. Svyatoslav'ın torunuydu ve bu kadın II. İzzeddin Kılıç Arslan'ın annesidir.⁴⁹³ Sultan I. Mesud kızlarından birini Bizans hanedan ailesine mensup Ioannes Komnenos ile evlendirmişti. Bu kişi daha sonra Müslüman olup Selçuklu hizmetinde yer almıştı. 1146 yılında Bizans imparatoru Selçuklular üzerine sefere çıkıp galip gelmesinin

⁴⁸⁹Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 48, 95; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 332-333; İsmail Çiftçioğlu, “Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri”, *Journal of World of Turks*, V.5, No.1, 2013, s. 10, 20.

⁴⁹⁰I. ve II. Haçlı Seferleri *Vekayinamesi*, s. 60.

⁴⁹¹Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam I*, s. 37; Hasluck, *Hıristiyanlık ve İslam II*, s. 14; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 334.

⁴⁹²İsabella, devlet işlerini de yakından takip eden birisi olmuştur. Bk. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 303, 333; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 59, 92; Çiftçioğlu, “Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikler”, s. 10.

⁴⁹³Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 136-137.

ardından Konya'yı da kuşattığı sırada Sultan I. Mesud Aksaray'a kaçmıştı ve Konya'yı Ioannes Komnenos'un karısı olan sultanın kızı savunmuştu.⁴⁹⁴

II. Kılıç Arslan 1162 yılındaki İstanbul ziyaretinde Bizans sarayına mensup bir prensesle evlenmiştir ve bu evlilik ile Anadolu'daki diğer emirleri kışkırtan Bizans'ın tarafsız kalmasını sağlamıştır. Kadının ismi bilinmemekle beraber Anonim Selçuknâme'ye göre bu kişi Tekfur Kaloyan'ın karısı Despina'nın kız kardeşidir, daha sonra Müslüman olmuştur ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in de annesidir.⁴⁹⁵

Alanya kalesi hâkimi Kir Fard isimli Rum, kaleyi teslim ettiğinde kızlarından birini de Sultan Alâeddin'le evlendirmek üzere göndermişti. Bu kişi kaynaklarda *Huand Hatun* veya *Mahperi Hatun*⁴⁹⁶ isimleriyle geçmektedir. Aziz Esterâbâdî ondan bahsederken Rum kökenli olduğunu belirtir. Mahperi Hatun Sultan Alâeddin Keykubat ile evliliği boyunca Hıristiyan olarak kalmış ancak daha sonra oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında Müslüman olmuştur; fakat babası Kir Fard ve kardeşleri Kir Haya ve Kir Hadid dinlerini değiştirmeden kalmışlardır. Kir Fard ve oğulları Mahperi Hatun'un oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasıyla Selçuklu siyasetinde önemli roller oynamaya başlamışlar, bu durum sultanın ölümünden sonra da devam etmiştir. Sultan II. İzzeddin Keykavus tahta geçtiğinde sadece 17 yaşındaydı ve denilebilir ki ülkeyi sadece görünüşte yönetiyor, fakat esas olarak sarayın ileri gelenleri ve bunlar arasında da sultanın dayıları yönetimi elinde tutuyordu. Hatta yeğenleri 1257'de Bizans'a kaçtıkları zaman onlar Anadolu kalmaya, sultanın kardeşi Rükneddin'in tarafında olmaya devam ettiler. Bununla birlikte Kir Hadid Sultan II. İzzeddin Keykavus'u bırakıp Bizans tarafına geçti. Kir Haya ise sonuna kadar sultanın yanında durdu ve bunu hayatıyla ödedi. Sultan II.

⁴⁹⁴Niketas Khoniates, *Historia*, s. 36; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 206-207; Çiftçiöğlü, "Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikler", s. 11; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 61; Ancak Merçil, evlenen kişinin Sultan I. Mesud'un kızı değil kız kardeşi olduğunu yazmaktadır. Bk. Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, s. 114.

⁴⁹⁵*Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 27; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 137; Çiftçiöğlü, "Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikler", s. 12.

⁴⁹⁶Simbat, sultanın Hıristiyan olduğu için karısıyla münasebette bulunmadığını belirtir; ancak bu kişinin Müslüman olup Mahperi Hatun adını aldığı, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in de annesi olduğu bilinmektedir. Bk. *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 80; Turan, "Les Soverains Seldjoukides", s. 82.

İzzeddin Keykavus, Rum dayısı Kir Haya'yi kardeşine gardiyan olarak tayin etmişti. Aksarayî, sultanın Burgulu kalesinde hapisteyken kendisine yapılan muameleye karşılık Kir Haya'yi 1265'de cesedinin köpeklere parçalatılarak öldürüldüğünü rivayet eder. Kir Haya'nin kızı da Sahip Fahrettin Ali'nin oğlu Tacettin'in nikâhlı eşidir.⁴⁹⁷

Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Gürcü Hatun Tamara, Konyalı Hıristiyan bir zenginin kızı, bir Rum papazının kızı, Rum bir cariyeye ve bir de Ermeni Kir Barta'nın kızıyla evliydi. Bunlardan cariyeye olan kişiden IV. Rükneddin Kılıç Arslan, Rum papazının kızı olan Berduliye'den II. İzzeddin Keykavus, Tamara'dan da II. Alâeddin Keykubat doğmuştur. Berduliye'yi İbni Bibi: "Barduliya" şeklinde yazmıştır. Ebu'l-Ferec de onun Rum bir papazın kızı olduğunu söylemiştir. Bu kadın Müslüman olmamış ve Hıristiyan kalarak hayatına devam etmiştir. Müslüman yazarlar Berduliye'nin iki kardeşinden (Sultan II. İzzeddin'in dayılarından) genellikle olumsuz olarak bahsederler. Berduliye'nin II. Gıyaseddin Keyhüsrev öldükten sonra vezir Sahib-Ata Şemseddin tarafından eş olarak alınması da tepkiyle karşılanmıştır. Berduliye daha sonra oğluyla İstanbul'a gelmiş, oğlunun Kırım'a kaçmasından sonra da Konstantinapolis'te imparatorluk saraylarının birinde sultanın ailesine mensup diğer kadın ve çocuklarla birlikte yaşamıştır.⁴⁹⁸

Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Köseadağ bozgunundan önce iletişime geçip İstanbul'un Latin imparatoru II. Boudouin ile yaptığı anlaşma maddeleri arasında onun yeğeni Eudes de Montaigu ile evlenme de vardı. Ancak bu gerçekleşmedi.⁴⁹⁹ Bunlardan başka Müverrih Krigos, başka hiçbir kaynakta yer almayan, Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kardeşinin

⁴⁹⁷İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 270; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 31, 62; Başkumandan *Simbat Vekayinamesi*, s. 80; Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 55; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 372; Turan, "Les Souverains Seldjoukides", s. 82; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 138, 188, 194, 252, 255; Çiftçioğlu, "Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikler", s. 14; Hacıgökmen, "Kir Fard", s. 121-122, 127; Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks", s. 161-162.

⁴⁹⁸İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 21, 566; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-Dîn Süleyman*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970, s. 58; Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *XI. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara 1990, s. 717.

⁴⁹⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 456; Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 60-61; Huart, *Konya*, s. 73; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 333; Shukurov, "Harem Hıristiyanlığı", s. 105; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 139-141, 175-178, 183, 249; Çiftçioğlu, "Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikler", s. 16.

Ayasluğ'da hâkimiyet süren Rum imparatoru Laskaris'in kızıyla evlendiği bilgisini verir.⁵⁰⁰

Selçuklu tarihinde önemli yeri olan gayrimüslim sultan eşlerinden birisi de Gürcü Hatun olarak bilinen Tamara'dır. Tamara'nın annesi Gürcü kraliçesi Rosudan Hıristiyan olmasına rağmen, Selçuklu soyundan birisiyle evlenmek istemiş ve Erzurum hâkimi Tuğrulşah'ın oğlu ile evlenmiş ve bu evlilikten David ve Tamara isimli çocukları dünyaya gelmişti. Dönemin atmosferi düşünüldüğünde Rosudan'ın uyguladığı politika, siyasi evlilikler için önemli bir örnek sunmaktadır. O, bu şekilde dönemin güçlü bir devleti olan Selçukluları müttefik durumuna getirmeyi hesaplamış ve devamında da kızı Tamara'yı Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'le evlendirerek bu durumu perçinlemiştir.⁵⁰¹

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci eşi Tamara ile evlenmesi konusunda Kraliçe Rosudan kızının din değiştirmemesini şart koşmuş ve bu koşul kabul edilmişti. Tamara, Hıristiyan kıyafetleri ile gelmiş, yanında mukaddes eşyalarını, hizmetçilerini, katolikos ve papazları ile bir de kuzenini getirmişti. Ancak Tamara daha sonra kendi isteği ile Müslüman olmuştu.⁵⁰² Tamara'nın Müslüman olması ile yanındaki papazla Rosudan'ın yeğeni hapse atıldılar. Böylelikle Rosudan taht için tehlikeli gördüğü yeğenini damadı aracılığıyla ortadan kaldırmıştır.⁵⁰³

Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev eşi Tamara'ya tutkulu şekilde âşıktı ve büyük saygı duyuyordu. Onun için Müslümanlarca hiç hoş karşılanmayan

⁵⁰⁰Kiragos, *Moğollar*, s. 63.

⁵⁰¹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 99, 414, 582; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 79.

⁵⁰²Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 350; Turan, "Les Soverains Seldjoukides", s. 81; Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks", s. 164; Ancak 1280'li yıllarda Tamara'nın Kapadokya-Belisırma'da bulunan kiliseye başta bulunması Hıristiyan topluluklarla bağı koparmadığını göstermektedir. Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 145; Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", s. 388-389.

⁵⁰³*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 537-538; Kiragos, *Moğollar*, s. 62; Turan, "Les Soverains Seldjoukides", s. 81; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 94; M. Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, Hz. Erdoğan Merçil, Ankara: TTK Yayınları, 2003, s. 356; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 141; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 57, 334; Çiftçioğlu, "Gayrimüslim Kadınlara Evlilikler", s. 14-15; Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", s. 389; Kaynaklar Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hapse attırıp öldürdüğü kişinin ismini David olarak vermektedir. Ancak bazı yazarlar bu kişinin Tamara'nın kardeşi olduğunu yazarken bazıları sadece Rosudan'ın yeğeni olduğunu yazmaktadır. Her iki durumda da sonuç olarak bakıldığında ortadan kaldırılan kişi Kraliçe Rosudan için ilerde tehlikeli olabilecek bir kişiydi ve isteği damadı tarafından yerine getirilmişti.

bir davranış olarak karısının portresini akçe ve dinarlar üzerine bastırmak istedi. Ancak halktan çok fazla tepki alınca bundan vazgeçip paraya aslan ve güneş resmi bastırmıştı. Aslan kendisini, güneş ise karısını temsil ediyordu. Tamara Müslüman olduktan sonra sıkı bir Mevlana müridi olmuş, daha sonra ise vezir Muineddin Pervane ile evlenmiştir.⁵⁰⁴

⁵⁰⁴Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 129, 243, 348-353; El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 142; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 168; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 91; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 352; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 73, 92; Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", s. 384, 392-395; Çiftçioğlu, "Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikler", s. 14-16.

3. BÖLÜM

SELÇUKLU EKONOMİK HAYATINDA

GAYRİMÜSLİMLER

3.1. Selçuklu Ekonomisi ve Ticaret Politikaları

Ekonomik olarak Orta Çağ Bizans şehri ticaret ve zanaattan çok toprağa dayalıydı.⁵⁰⁵ Bu durum Selçuklular zamanında hızlı bir değişim gösterdi ve Anadolu coğrafyasındaki şehirler müthiş bir inkişaf dönemine girdi. Selçuklu sultanlarının sistematik olarak ilerleyen fetihleri ticarete verdikleri değerin delilleridir. Bunun yanında Anadolu'nun bir baştan bir başa güvenlik ağlarıyla donatılması da bunu göstermektedir.

13. yüzyılın ilk yarısında Selçuklular yalnızca kendilerinin değil tüm Anadolu'nun ekonomik hayatına önemli katkı ve değişim sağlayacak faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Bunların başlıcası gayet bilinçli ve ekonomik hedefli olduğu anlaşılan Karadeniz ve Akdeniz'deki önemli limanları ele geçirmeyle sonuçlanan askerî harekâtlardır. Ele geçirilen Sinop ve Antalya liman şehirleri Anadolu içine sıkışıp kalmış, denize doğrudan ulaşamayan Selçuklu ticari ve dolayısıyla ekonomik ağının denizlere ulaşarak rahat bir nefes almasını sağlamıştır. Selçuklular bu önemli liman şehirlerini kısa sürede kendi ticari ağlarına entegre etmeyi başarmışlardır. Denizlere ulaşmayla birlikte bu ağı çok daha etkin hale getirmek için önemli adımlar atmışlar, bu yollar üzerinde kervansaray ve hanlar inşa ederek ticari güvenliği en üst seviyeye çıkartmışlardır. Bu yolları tercih edecek tüccarlara güvenlik zaafı ile ortaya çıkacak kayıplara karşı güvence vermişlerdir ki bu da onların kurmuş oldukları sisteme ne kadar güvendiklerinin göstergesidir denilebilir. Bu yapılanlara ilaveten tüccarlara verilen imtiyazlar Selçuklu Anadolusunu ticaret ehli için cazip bir alana dönüştürmüştür. Böylece kadim İpek Yolu'nun ve Avrupa'nın tüccarları Anadolu'ya akmaya başlamış, böylece uygulanan bu ticari politikalar ülke ekonomisine artı değer olarak dönmüştür.

⁵⁰⁵Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", s.57.

Paranın değerinin sahip olduğu kıymetli madenle eş anlama geldiği bir dünyada para, bir ülkenin ekonomik gücünün önemli göstergelerinden biriydi. Türkiye Selçukluları devrinde basılan altın ve akçeler, ayarlarının yüksekliği dolayısıyla yabancı memleketlerde rağbetle aranır duruma gelmişti ki bunda onların izlediği ve yukarıda kısaca bahsedilen faaliyetlerin önemli rolü vardı.⁵⁰⁶

Selçuklular fethettikleri bölgelerdeki Bizans yol sistemini muhafaza edip kullandılar. Bizans'ın bozulmaya terk ettiği yolları yeniden kullanılacak hale getirmek için eski köprüleri güçlendirip yeni taş köprüler inşa ettiler. Böylece Anadolu coğrafyası bu dönemde barınma ve güvenlik sağlayan hanların bulunduğu bir yol ağına sahip oldu. Tüccarlar ve bu yollar üzerinde seyahat edenler kervansaray ve hanlarda zengin-fakir, hür-köle, müslim-gayrimüslim fark etmeksizin ücretsiz yemek yiyip kalabiliyorlardı. Ancak şehre girerken ve şehirden çıkarken bac yani vergi olarak birer akçe veriyorlardı. Yaz-kış yolu düşen herkesin rahatça kalabileceği hanlarda bir insanın ihtiyaç duyabileceği hamam, yatak, kap-kacak ve ilaçlar gibi ihtiyaç malzemelerinin mevcut olduğu bilinmektedir.⁵⁰⁷

Selçuklular ticaretin gelişmesi için çok çaba harcıyorlar, tüccarları korumaya yönelik her türlü önlemi almaya gayret gösteriyorlardı. Daha Orta Asya'dayken şekillenmiş olan Türk ticaret hukukunu Küçük Asya'da da

⁵⁰⁶Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 207; Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 385; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 131; Turan, "Selçuk Kervansarayları", s. 473; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 212; Seton Lloyd ve D. Storm Rice, *Alanya (Alâiyya)*, çev. Nermin Sinemoğlu, Ankara: TTK Yayınları, 1989, s. 3; İbni Cübeyr, hacdan dönerken Sultan Mesud'un kızı ile aynı kafiledeydi ve sultanın kızının zenginliğini, cariyelerinin atlarının başlık ve eyerlerinin altınlarla süslendiğini eserinde anlatmaktadır. Bk. İbni Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 168-169, 173-174.

⁵⁰⁷El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 138; Turan, "Sivas", s. 454; Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", s. 517; Faruk Sümer, *Yabanlı Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1985, s. 2-3; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 100-101; Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu*, s. 24; Selçukluların ticarete verdiği önem nedeniyle Selçuklu camilerinden daha görkemli Selçuklu kervansarayları vücut bulmuştur. Bk. Gary Leiser, "Anadolu Selçuklularına Dair Araştırmalar, Geline Son Seviye Üzerine Bazı Yorumlar", *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), s. 206; Karatay Vakfiyesi sayesinde bu durumun en net ifadesi görülmektedir: "Hana gelen ve handan geçen Müslüman, kâfir, erkek, kadın, hür ve köle her yolcuya, günde okkası yüz dirhem olan üç okka iyi ekmek ve pişmiş yemekten bir çanak ile bir okka pişmiş olan etten verilmesi; ayakları çıplak, ayakkabısı olmayan her fakire ayakkabı temin edilmesi, hana gelen herkesin hayvanlarına yetiyecek kadar saman ve arpa sarf edilmesi..." Bk. Turan, "Celâleddin Karatay", s. 54-59.

yerleştirmeye çalışıyorlardı. Tüccarların korunmasında çok hassas olan Selçuklular her türlü önleme rağmen soyguna uğraması durumunda tüccara gerekli yardım ve desteği sağlıyorlardı. Soyguncunun bulunup cezalandırılması için devlet olayın üzerine gidiyor, tüccarın zararı savaş ganimetlerinden veya valinin elindeki yedek paradan karşılanıyordu. Zararın tazmin edilmesinde olayın geçtiği mahallin yöneticileri zorlanırsa ödeme hazineden karşılanıyordu. Tüccara zarar verenin tespiti mümkün olduğunda ise gerekli hukuki işlemler sonucunda ortaya çıkan zarar bu kişi veya kişilerden tahsil ediliyordu.⁵⁰⁸

Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Antalya'nın fethine çıkmasını tetikleyen olay tüccarların Antalya'daki Frenk melikleri tarafından zarara uğratılmalarıydı. Sultan, daha önce zarara uğramış olan tâcirlerin kayıplarının bir listesini çıkarttırmış ve ganimetlerden alınan beşte bir devlet vergisinden ziyanların giderilmesi talimatını vermiştir. Orta Çağ'da geçerli olan hukuk kaidesine göre, Müslüman doğuda ve Hıristiyan batıda bir memleketin sahillerine fırtına veya başka bir sebeple hasarlı gemilerin vurması durumunda gemideki her şey sahiline vurdukları devlete aitti. Selçuklu sultanlarının yazılı olarak taahhüt icabı olsa da olmasa da teamül olarak zarara uğrayan tüccarların mallarını yağma etmek yerine bilakis zararlarını karşıladığı ve böylece de bir devlet sigortası oluşturdukları görülmektedir.⁵⁰⁹

Selçukluların izlemiş olduğu ticaret politikaları bölgede etkisini kısa sürede göstermeye başlamıştı. Avrupalı tüccarların sayısındaki artışla beraber Bizanslıların elinde bulunan ticaret İtalyanların eline geçti. Bu, Anadolu'ya daha fazla Avrupalı tüccarın gelmesi, diğer bir ifadeyle deniz

⁵⁰⁸Turan, "Selçuk Kervansarayları", s. 473; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 209, 215; Aynı politikanın Kasımüddevele Ak-Sungur tarafından da uygulandığı, hâkimiyeti altındaki bir beldede tek kişi veya bir kafilenin zarara uğraması durumunda o beldenin bunu ödemekle yükümlü olması uygulamasından görülmektedir. Detaylı bilgi için Bk. İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab*, s. 98.

⁵⁰⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 125-126, 129; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 106b-109b; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 113-114, 127-128, 144; Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", s. 216; Turan, "Selçuk Kervansarayları", s. 474; Melek Delilbaşı, "Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış", *BELLETTEN*, C. XLVII, S. 185, Ocak 1983, s. 96; Turan, İtalyan denizci devletlerinde meydana çıkan sigorta müessesesinde Türkiye Selçuklularının tesirlerinin olduğunu belirtmektedir. Bk. Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 129.

aşırı ticaretin Selçuklular adına gelişmesi manasına da geliyordu.

İtalyanların Anadolu transit ticaretinin oldukça kârlı olduğunu fark etmeleri çok uzun sürmedi. Bu pastadan pay kapma peşinde olan İstanbul'daki Venedik podestası, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den kendi vatandaşları adına ticari imtiyaz istedi. Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve I. İzzeddin Keykavus bunu memnuniyetle kabul ettiler. Yine 1220'de, Alâeddin Keykubat'a Venedik Dukalığı'ndan Jacobus Teopulu adlı elçi gelmiş ve yeni bir anlaşma imzalamayı başarmıştı. Özenle hazırlanan anlaşmayı taraflar adına elçi Teopulu ile Emir Sipehsalar Şemseddin Emîrû'l-Gazi imzalamışlardı. Alâeddin Keykubat da Venediklilerin Türkiye'ye serbestçe girip çıkmalarını, ticaret yapmalarını, mallarını nakletmelerini, transit olarak geçecek mallardan da %2'den fazla gümrük vergisi alınmayacağını, bu hususta önceki hükümdarlar olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve ağabeyi I. İzzeddin Keykavus'un fermanlarındaki kuralların uygulanacağını tasdik etmiştir. Bu anlaşma ile ticarete alınan gümrük vergisi %10'dan %2,5'e düşürülmüştü. Ayrıca değerli taşlar, inci, altın ve gümüş külçeler, sikkeler ve mısırdan vergi alınmayacaktı. Ortak güvenlik önlemleri ve denizde kaybolan malların telafisi konusunda da uzlaşma sağlandı. Buna göre kurala uymayanlar cezai işlem görecekti. Anlaşma aynı zamanda Selçuklu ekonomisinin dünya ticareti ile bütünleşmesini de sağlamıştı. Yine bu anlaşma, ticari meselelerin yanı sıra diğer hukuki sorunlara da çözüm getirecek maddeler içeriyordu. Buna göre, Venedikler, Pisalılar veya Provensiyalılar gibi diğer Latinler arasında çıkan anlaşmazlıklarda yetkili merci Venedik mahkemesi olacaktı. Bunun dışında Selçukluları veya Frenkleri içeren sorunlarda, cinayet ve hırsızlık vakalarında ise Selçuklu mahkemesi yetkili olacaktı.⁵¹⁰

Bahsedilen türden anlaşmalar ve izlenen ekonomi politikaları şüphesiz

⁵¹⁰Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 82; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 110-111, 124, 125, 134, 136; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 103; Demir, *Sivas Şehri*, s. 138; Delilbaşı, "Ahidnameler", s. 96-98; Uyumaz, *Elçiler*, s. 60; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 473-474; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 106; Sultan Alâeddin ile Venedik dukası arasında yapılan anlaşmada Turan, dükânın Hıristiyan mukaddesatına yemin etmesi, fakat Sultan Alâeddin Keykubat'ın sadece emir ve ferman vermekle kifayet etmesi nedeniyle Sultan Alâeddin'in daha üst mertebede olduğu yazmaktadır. Bk. Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 134.

Venedik ve Cenevizlilerin Türkiye’de ticari faaliyetlerini çok artırmıştı. Zikredilen bu İtalyan devletlerinin Anadolu’nun bazı şehirlerinde ticaret kolonileri kurması ve mühim merkezlerde bir takım konsolosluklar açmaları, onların bölgedeki artan ticari faaliyetlerinin bir delilidir. Bunun bir neticesi olarak ticari hareketliliğin çok arttığı 13. ve 14. yüzyılda Sivas’ta Cenevizlilere, Konya’da Venediklilere ait birer konsoloshanenin mevcut olduğu bilinmektedir.⁵¹¹ Bu politikanın sonucunda 1250’lerden itibaren Sivas’taki ticari canlılık sebebiyle burada Türk, Hıristiyan, Yahudi, Avrupalı ve farklı milletlerden Müslüman tüccarlardan oluşan kalabalık bir Orta Çağ şehir görüntüsü oluşmuştur.⁵¹²

Orta Çağ’da ticarete ve tüccarlara yarı kutsal gözüyle bakılıyor, Müslüman bir ülkede tüccara bir zararın gelmesi, hükümdarın kötü anılmasına sebep oluyordu. Bu, savaş zamanlarında da böyleydi. Bir tüccarın casus da olabileceği durumu daha fazla tedbiri gerektiriyor, ancak prensibi değiştirmiyordu. Her iki taraf için de geçerli olan yabancı devletlere silah ve stratejik ürün satılmamasına dair bulunan yasağın ise her zaman uygulanmadığı görülmektedir. İbni Cübeyr, Müslümanların Hıristiyan memleketlerine gittiklerinde vergi ödeyip güven içinde olduklarını, Hıristiyan tâcirlerin de Müslüman bölgelerinde mallarının değerine göre bir vergi ödeyip anlaşma içinde olduklarını, hatta savaş zamanında bile tüccar ve halkın yolunun kesilmediğini yazmaktadır. Ancak tabii ki tüccarların da yollara, geçiş ve vergi usullerine hâkim olup kurallara uymaları gerekiyordu.⁵¹³

Bizans’ın devlet koruması altında Karadeniz’de faaliyet yürüten -ki bunlar ordu mensupları da olabilir- korsanlar, bölgedeki tüccarlar için büyük bir tehdit oluşturuyordu. Bu korsanlar tarafından malları yağmalanan

⁵¹¹Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 116, 136; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 126-127, 317; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 104; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 75, 212, 215; Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 150.

⁵¹²Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Nüzheti’l-Kulüb*, s. 94; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 116; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 317; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 75; Ayrıca Gök Medrese Vakfiyesi’nden Sivas şehrine bağlı köylerden %58’inin Ermenice ve Rumca, Sivas şehri içinde ve civarındaki yer adlarının ise %59’u Türkçe, Arapça ve Farsça olması bu kozmopolit yapının bir göstergesidir. Bk. Demir, *Sivas Şehri*, s. 96-97, 111.

⁵¹³İbni Cübeyr, *Endülüs’ten Kutsal Topraklara*, s. 212; *Şeyh Evhadü’-d-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, s. 182; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 207.

tüccarlar, kendilerine yardım etmesi hususunda Rükneddin Süleymanşah'ı bir kurtarıcı olarak görüp durumlarını ona arz etmişlerdi. Bunun üzerine sultan Bizans'tan derhal zararların tazmin edilmesini istemişti. Bunun gerçekleşmesinden başka, Bizans belli bir haraç vermeyi de kabul etmek durumunda kalmıştı. Ticaretin kesintiye uğramaması ve tüccarın korunup kollanması konusunda titiz bir tavır sergileyen Selçuklu sultanları, Kilikya Ermenilerine karşı da buna benzer bir tedib hareketinde bulunmuştur. Bu nedenle tüccar kabilelerinin emniyetini bozan Ermeniler Selçuklu yaptırımlarıyla sürekli karşı karşıya kalmışlardır.⁵¹⁴

Sultan Alâeddin Keykubat'ın Sudak'ı fethine giden yolda yine tüccarların zarara uğraması hadisesi devleti harekete geçiren önemli bir kıvılcım olmuştur. Bir grup tüccar haydutlar tarafından soyulmuş, ellerinde ne var ne yoksa alınmıştır. Onlar haklarını aramak için Sultan Alâeddin Keykubat'a gelip, Divan-ı Mezâlim'de: "...Eğer Hıristiyanlar bu dergâhtan korkmazlarsa, uğradığım zulmün derdine hangi sultanın adaletinden derman isteyeyim." sözleriyle dönemin güven ve adalet devleti olarak Selçukluları gördüklerini göstermişlerdir. Sultan Alâeddin tüccarların uğradığı bu gasp üzerine mütessir olarak zararın hazineden ödenmesini, tüccarların durumlarının iyileştirilmesini emretmiş, suçluların da cezalandırılmaları gerektiğini dile getirmek suretiyle, Sudak'ın fethi için harekete geçmiştir.⁵¹⁵

Başta tüccarlar olmak üzere insanlar çağdaşı devletlere nazaran kendilerini daha çok güvende hissetmeleri sebebiyle Selçuklu Anadolu'na akın ediyorlardı.⁵¹⁶ El-Ömerî'nin "*Diyar-ı Rum'da gıda maddelerinin fiyatları ucuzdur. Bunun çeşitli sebepleri vardır: düşük vergi, bol mera, aktif ticaret ve deniz limanları.*" cümlesi Selçuklu sultanlarının izledikleri doğru politikaların bir ürünüydü.⁵¹⁷

⁵¹⁴Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 81; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 122-123.

⁵¹⁵İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 318-319; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 208b-210b; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 154.

⁵¹⁶İbni Cübeyr, Sultan Mesud'u anlatırken adaleti ile ünlü olduğunu yazar. Bk. İbni Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 168-169.

⁵¹⁷Ömerî, Anadolu'da kışlar çok soğuk olduğu için kışa hazırlık yapıldığını ve ürünlerin depolandığını kaydetmiştir. Bk. El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 145-146.

Selçuklulardaki toprak yönetimi ve mülk edinme de burada üzerinde durulması gereken önemli bir mevzudur. Selçuklular Anadolu'yu fetih şeklinde aldığı için topraklar mîrî sayılıyordu ve toprağı ekip biçen müslim-gayrimüslim herkes kiracı konumunda bulunuyordu. Bu durum, Bizans aristokrasisinde ezilen köylüler için hem toprak hem de özgürlüklerini elde etmek demektir. Devlet, kiracı durumunda olan reayanın vergilerini verip topraklarını sürdürdüğü müddetçe -kendilerinin devretmesi dışında- müslim-gayrimüslim fark etmeksizin kimsenin toprağı işleme hakkını elinden almıyordu.⁵¹⁸ Ancak bunun dışında hususi topraklar da vardı. Hususi topraklar genellikle şehir ve kasabaların etrafında bulunuyordu. Tasarruf edenlerin inanç kimliği üzerinden bu topraklar ikiye ayrılmış olup Müslümanların elinde olanlar “öşri”, gayrimüslimlerin elinde olanlara ise “haracî” olarak adlandırılıyordu. Ele geçirilen bu topraklarda o ana kadar uygulanmakta olan arazi kanunları şer'î hükümlere aykırı olmadığı sürece cari kalabiliyordu. Cahen, Selçukluların çoğu zaman topraklara Bizans imparatorlarının görevlileri gibi girip kendilerine zarar verilmediği takdirde kurumsal yapıya zarar vermediklerini, yani eski toprak düzeninin devam etmesinde sakınca görmediklerini söyler ki Sivas Darüşşifası Vakfiyesi'nde yer alan bilgiler de bu durumu teyit etmektedir.⁵¹⁹

Sivas Gök Medrese Vakfiyesi'nde, şehirlerdeki gelir vakıflarının bilgileri verilirken gayrimüslim mülklerine de rastlanmaktadır. Kasaplar çarşısında Yahudi evleri, Buğday pazarında Kanesk ve Hartuk, Koyun pazarında Korkirif, Horhuruf Mahallesi'nde Ekmekçi Kersid ve Sübaşı Mahallesi'nde de Afilsendoris isimli şahıslara ait mülkler bulunmaktadır. Bunun yanında Aşçılar çarşısı ile Kayseriye kapısında kiliselere ait iki gelir vakfının bulunması da Selçuklu devri Sivas'ında Müslüman ve

⁵¹⁸Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 348; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 76; Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 362, 548, 560; Turan, Bizans'taki toprak aristokrasisinin böylece sona ermesinden dolayı sosyal adaletin sağlandığını belirtir ki bu durum ahaliyi dinî hürriyet kadar etkilemiştir. Bk. Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 357, 369.

⁵¹⁹Turan, “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku”, s. 550, 553-554, 559, 562, 563; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 137; Bayat, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, s. 9; Caca Oğlu Vakfiyesi'nde geçen; Dalyan'ın evi, Zimmî İsos'un mülkü, Konstantin arazisi, Yahudi mülkü, Zimmî Geleniç'in bağı, Papazın bağı... örnekleri mülk edinmenin varlığına dair önemli ipuçları sunmaktadırlar. Bk. Temir, *Caca Oğlu Nur el-Din'in Vakfiyesi*, s.123-125.

gayrimüslim halkın birlikte yaşadıklarını ve mülklerinin varlıklarını göstermektedir. Gayrimüslimlerin yoğun olarak ayrı yaşadıkları mahalleleri olsa da istisnalar mevcuttu. Hamnatyan, Hurhurof ve Köfortifos gibi gayrimüslim mahallelerinde Müslümanlara, Bahaeddin Ezferdar ve Sübaşı mahallelerinde ise gayrimüslimlere ait mülkler bulunuyordu.⁵²⁰

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in, 1197'de Bizans imparatorunun tüccarları hapsedmesi üzerine gösterdiği tavır, Selçuklu sultanlarının ülkenin ekonomik hayatına verdikleri öneme bir delil olabilir. O, bu olumsuz davranış üzerine harekete geçmiş, Menderes Nehri vadisi boyunca ilerleyerek, Karia ve Tantalus halkından 5.000 kişiyi esir alıp Akşehir'e yerleştirmişti. Getirdiği bu insanların ülke ekonomisine katkıda bulunmaları için gerekli her türden yardımı yapıp onları beş yıl da vergiden muaf tutmuştu. Bu insanlar yeni hayatlarından o kadar memnun kalmışlardı ki iki taraf arasında uzlaşma sağlanmasına rağmen Bizans topraklarındaki eski yerlerine geri dönmemişlerdi.⁵²¹

İbni Bibi'nin Selçuklu emirlerinin bir yeri ele geçirdiklerinde, çiftçi ve köylülere topraklarını iade ettiklerini, onlara mal, tohum ve hayvan verdiklerini, eskiden verdikleri normal vergileri yeniden tespit edip azalttıklarını ve çiftçiliğe özendirdiklerini anlatması yine Selçukluların toprakların işlenmesi konusunda gösterdikleri hassasiyeti gözler önüne sermektedir.⁵²²

Bu anlayış diğer Türk emirlerinde de mevcuttu. Danişmend Gazi, Malatya'yı alınca halkın şehri boşaltmış olduğunu görmüş ve onları teselli edip yurtlarına dönmeleri ve şehirde kalanların veya şehre dönmek isteyenlerin serbest olduklarını söylemişti. Ayrıca halka tohumluk buğday ve hayvanlar dağıtmıştı. Danişmend Gazi'nin Malatya'ya girmesi hakkında Ebu'l-Ferec, *nihayet* kelimesini kullanarak hislerini dile getirmiştir. Bu

⁵²⁰Bayat, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi", s. 9; Kucur, "Sivas Gök Medrese", s. 346, 348.

⁵²¹Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 349; Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri*, s. 165; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 122; Mustafa Daş, "Selçuklu Ülkesinde Bizanslı Mülteciler", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 84, Aralık 2000, s. 11.

⁵²²İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 418; Turan, "Les Souverains Seldjoukides", s. 76; Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri", s. 82; Zencânî, çiftçileri memleketin asıl sahipleri olarak görmüş ve onları korunmanın hükümdarın vazifesi olduğunu belirtmiştir. Bk. Zencânî, *Sultana Öğütler*, s. 223.

sayede Ermeni ve Süryanilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde büyük bir ferahlık gözlemlenmiştir.⁵²³

Müslim-gayrimüslim fark etmeksizin insanları iskân ettirip ihtiyaçları olan toprak ve tohum gibi yardımları sunarak üretimi artırmak ve halkının rahatını sağlamak, Selçukluların Anadolu'yu bayındır ve müreffeh bir seviyeye getirmek için ustaca uyguladığı bir siyasetti. Selçuklu sultanları bu hususa oldukça büyük bir önem atfederek gerektiğinde savaş sebebi bile saymışlardır. Diğer taraftan diğer Türk beyliklerinin de üzerinde siyaset geliştirdiği bir durum olmuş ve neticede herkes kendi toprağının işlenmesini istediği için bir diğerinden Hıristiyan çiftçi kaçırmaya gelinmiştir. Özellikle Selçuklu-Danişmendli mücadelesinin önemli sebeplerinden biri de bu mesele olmuştur.⁵²⁴

Genel olarak Türkler hayvancılık ve yaylacılık ile uğraşırken gayrimüslim halk köylerde çiftçilik, şehir ve kasabalarda da zanaatkarlık yapıyorlardı. Esnaf, kırsalda yaşayanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde üretim yapmakta, şehirlilerin ihtiyaç duyduğu temel tüketim maddeleri de çiftçiler ve konargöçerler tarafından karşılanmaktaydı. Çiftçilerin ürettiği tahıl ile konargöçerlerin ürettiği hayvansal ürünler şehirlilerin hayatta kalmasının ön koşuluymuştu. Bu nedenle ticaret, gayrimüslim halk ile Türkmenleri yakınlaştırıyor, Selçuklular da bu yakınlaşmadan memnuniyet duyuyorlardı.⁵²⁵

⁵²³Ebu'l-Ferec Tarihi, s. 359; Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi, s. 83, 112; I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, s. 47-48; Sevim, Selçuklu-Ermeni İlişkileri, s. 20; Aynı şekilde Belek Gazi de Gerger emirini yendikten sonra halka merhamet göstermiş, onları esir almamış, hayvan ve eşyalarını teslim etmiş ve onlara köyler tahsis edip kendi bölgesi olan Hanzit'e yerleştirmiştir. Ancak bir daha Gerger'e dönmeyeceklerine dair yemin almıştır. Bk. Ebu'l-Ferec Tarihi, s. 357; Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi, s. 68-69; I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, s. 33.

⁵²⁴Turan, "Les Souverains Seldjoukides", s. 88-89; Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu, s. 117; Vryonis, "Nomadization and İslamization in Asia Minor", s. 59; 12. yüzyılda Sivas'ta ziraat ihtiyacının karşılanması için Hıristiyan çiftçilerin yerleştirilmesi zorunlu hale gelmiş ve Hıristiyan çiftçi meselesi Türkiye Selçuklularıyla Danişmendliler arasında çiftçilerin kimin topraklarına yerleşeceği konusunda mesele haline gelmiştir. Bk. Demir, Sivas Şehri, s. 129; II. Kılıç Arslan'a karşı Emir Yakup Aslan da Ligandon memleketine girip Hıristiyan halkını kendi memleketine nakletmiştir. Bk. Urfalı Mateos, Vekayi-nâme, s. 314; Demir, Sivas Şehri, s. 32; Ayrıca Türkler, Maraş'a geldikleri zaman şehirde kalan Hıristiyanlara iyi muamele edip, kaçtıktan sonra gelenlere de evlerini, bağlarını ve tarlalarını vermişlerdir. Bk. Ebu'l-Ferec Tarihi, s. 395.

⁵²⁵Akdağ, İktisadî ve İctimaî Tarih, s. 81; Cahen, Doğu ve Batı, s. 200; Tülüce, Öteki Selçuklu Kimliği, s. 26-27; Demir ve Turan, "Gayr-i Müslim Kimliği", s. 194.

Anadolu’da Selçukluların kurmuş olduğu müslim-gayrimüslim temelli bu ekonomik düzen Moğol istilasıyla en büyük darbeyi yemişti. 13. yüzyılın sonlarına doğru Moğolların Anadolu’da ilk istila dönemi geçtikten ve görece bir düzen kurulduktan sonrasında halk normalleşme beklentisindeydi, ancak bu olmadı. Bir devlette idarecilerin, adaletin, ekonomi politikalarının ne denli önemli olduğunu, bunlar eksik olduğunda halkın başına neler gelebileceğini gösteren bir ayna Moğol tahakkümündeki Türkiye’dir. Zira savaş bitmiş olsa da ekonominin bozulması ve iyi idarecilerin iş başında olmaması en çok ahalinin ezilmesine yol açmıştır. Bu insanlara güçlerinin çok üstünde vergiler konulmuş, zulm edilmiş ve sonuçta Selçuklu Anadolusundaki refahtan eser kalmamıştır. Öyle ki Aksarayî’nin ifadesiyle *halkta yakacak bir mum* bile kalmamıştır. Bu dönemlerde Mevlana da vergi yükünün hafifletilmesi için idarecilerle ilişkilerini iyi tutmaya özen gösterip sık sık ricalarda bulunmuştur.⁵²⁶ Ne var ki tüm bu ve benzeri girişimler, bireysel çabalardan öteye geçmeyecek, ekonomik ve siyasi istikrarsızlığın bir biriyle ne denli sıkı ilişki içerisinde olduğunu Türkiye Selçukluları yaşayarak tecrübe edeceklerdir.

3.2. Selçuklu Türkiyesinde Gayrimüslimlerin Meslekî Uğraşları

Türkiye Selçuklu Devleti kurulduğunda yoğun bir gayrimüslim nüfusa ve aynı derecede doğudan göç eden Müslüman nüfusa sahipti. Selçuklu Türkleri Anadolu’ya geldiklerinde gayrimüslim halkın meşgul oldukları meslekler daha sonrasında da pek fazla değişmemiştir. Ancak zamanla Müslüman Türkler gayrimüslim komşularından daha önce bilmedikleri zanaatları öğrenmiş ve iş yükünü paylaşmışlardır. Dokumacılık, maden işçiliği, madenî eşya yapımı ve inşaat işlerinde yerli Hıristiyan ustalar Türkler geldikten sonra da çalışmaya devam etmişler ve bu birliktelik kaynaşmayı da beraberinde getirmiştir.⁵²⁷

Devlet tüm esnaf ve zanaatkârları kayda geçirip vergi alıyordu. Bunlar devletin siparişlerini yerine getiren resmî atölyeler gibiydiler. Zamanla bu

⁵²⁶Mevlânâ, *Mektuplar*, s. 54; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbar*, s. 114-116; Köprülü, *Anadolu’da İslâmiyet*, s. 53; Bayram, *Konya’da Dinî ve Fikrî Hareketler*, s. 28.

⁵²⁷Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 18, 376; Vryonis, “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, s. 62.

kişiler kurumsallaşmaya başlayıp fütüvvet ve runûd teşkilatlarını da oluşturdular.⁵²⁸ Altun-apa Vakfiyesi'ndeki dükkân sahiplerinin isimlerine bakarak 12. yüzyılın sonu 13. yüzyılın başından itibaren burada gayrimüslimlerin bir hayli azaldığı görülür. Buna karşın şehir dışında gayrimüslim isimlerine rastlanması, şehir içi esnaf teşkilatlanmasının zamanla Türklerin eline geçtiğini veya halkın İslam'a girdiğini göstermektedir.⁵²⁹

Marco Polo, 13. yüzyılın sonlarına doğru, Türkmenlerin başlıca geçim kaynağının hayvancılık olduğunu, Rumlar ve Ermenilerin ise ticaret ve el sanatlarıyla meşgul olduğunu yazmaktadır.⁵³⁰ Araştırmacılar da Türkiye Selçuklularında hükümet işlerinin Müslüman İranlı ulemada, imar ve zanaat işlerinin Hıristiyanlarda, askerlik ve yaylacılığın da Türklerde olduğunu söylemektedirler.⁵³¹ Yukarıda bahsedildiği gibi Anadolu'nun Müslüman halkının nüfusu arttıkça gayrimüslim halkın meslekî etkinlikleri azalmaya başlamış, ancak asla yok olmamıştır. Merçil, bununla ilgili olarak 13. yüzyılda Anadolu'da mesleklerde gayrimüslimlerin azınlıkta olduğunu ifade etmektedir. Örneğin şehirdeki 31 mimardan üçünün, 32 doktordan yedi veya sekizinin, 19 tüccara karşın iki Avrupalı tüccarın olduğunu, buna dayanarak da Türk-İslam toplumunun iş yaşamında artık çoğunluğa geçtiğini belirtmektedir.⁵³² Akdağ, yaylacı Türkmenler ile zanaatkâr Rum ve Ermenilerin birbirlerini tamamladığını,⁵³³ Baykara ise sadece yaylacı Türkmenlerin değil zanaat bilen, şehrli Türkmenlerin de Anadolu'ya geldiğini ve bu nedenle de ticari hayata hemen egemen olduklarını, Konya zanaat erbabının yerli unsurlardan ziyade Müslüman Türklerden oluştuğunu, Konya, Kayseri, Sivas, Kırşehir gibi büyük Selçuklu şehirlerinde ticari hayatta Müslüman Türklerin etkin olduğunu belirtmekte ve bu durumun 13.

⁵²⁸Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 158-160; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 191.

⁵²⁹Turan, "Şemseddin Altun-Aba", s. 221; Baykara, *Konya*, s. 100; Es-Serrâc'ın Birecik'te Yahudi Osman adında bir sarrafın Müslüman olmasından bahsetmesi, bu durumun örnekleri arasındadır. Bk. es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh*, s. 223.

⁵³⁰Marco Polo'nun *Geziler Kitabı*, s. 19-20.

⁵³¹Akdağ, *İktisadî ve İctimâî Tarih*, s. 376; Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", s. 59.

⁵³²Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 195.

⁵³³Akdağ, *İktisadî ve İctimâî Tarih*, s. 81.

yüzyılın başından itibaren bu şekilde olduğunu iddia etmektedir.⁵³⁴

1250'lerden itibaren Sivas'ta, ticari canlılık sebebiyle Türk, Hıristiyan, Yahudi, Frenk tüccar ve Türk olmayan Müslüman tüccarlardan oluşan kalabalık bir Orta Çağ şehri görüntüsü vardı.⁵³⁵ Aynı görüntü Konya'da da mevcuttu.⁵³⁶ Marco Polo, kumaşların ve Selçuklu halılarının Hıristiyan işçiler tarafından imal edildiğini söylese de atölyelerde Müslüman-Hıristiyan halkın birlikte çalıştığı akla yatkın görünmektedir. Ancak yine de uzun süre gayrimüslim halk dokumacılıkta söz sahibi olarak kalmıştır.⁵³⁷ İbn Battûta'ya göre 13. yüzyılda Erzincan halkının çoğunu Ermeniler oluşturmaktaydı. Buradan çok güzel kumaşlar çıkıyordu ve muhtemelen dokumacılık burada Ermenilerin elindeydi.⁵³⁸

İbn Battûta Rum kadınların pamuklu kumaş dokumacılığı yaptıklarını, bir kısmının da cariye olarak hamamlarda çalıştıklarını belirtmiştir. Ayrıca Denizli'de zanaat ehlinin -özellikle dokumacılıkta- Rum kadınlardan oluştuğunu yazmaktadır. Özellikle Alaşehir ve Balıkesir taraflarında üretilen ipeklerin Rum ve Frenk memleketlerine satıldığı ve Bizanslı dokumacılar tarafından da sıkça alındığı da bilinmektedir.⁵³⁹

Eflakî bazı kasapların Ermeni, bazı şarap imalatçılarının da Yahudi olduğunu belirtmiş ve Konya'da Taniel adında Ermeni bir kasabın Mevlana önünde secde edip hidayete ermesini anlatmıştır.⁵⁴⁰ Sivas'ta yaşayan Yahudi evlerinin Kasaplar Çarşısı'nın içinde olduğu ve bu insanların ticaret ile

⁵³⁴Baykara, *Konya*, s. 101-102; Tuncer Baykara, "Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu", *BELLETEREN*, C. LX, S. 229, Aralık 1996, s. 683.

⁵³⁵Demir, *Sivas Şehri*, s. 111.

⁵³⁶Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 316.

⁵³⁷Marco Polo'nun *Geziler Kitabı*, s. 19-20; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 33; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 114; Bakır, "Uluborlu", s.59; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 182; Selçuklu Anadolusundaki kumaş pazarı, bezciler hanı ve dokumacılar hakkında bk. Temir, *Caca Oğlu Nur el-Din'in Vakfiyesi*, s. 106, 108, 112, 115, 128.

⁵³⁸İbn Battûta *Seyahatnâmesi I*, s. 418; Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, s. 209.

⁵³⁹İbn Battûta *Seyahatnâmesi I*, s. 408, 414; Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 8; Kayseri'de bezci Hıristiyan Yanıl, Sivas'ta dokumacı bir Hıristiyan Fard, Sivas'ta İpekçi Dölik, yüncü Yermubi b. Hüseyin isimlerinden hareketle gayrimüslim halkın bu mesleklerde etkin oldukları ve durumlarını uzun süre muhafaza ettikleri söylenebilir. Bk. Bayat, "Sivas Darüşşifası Vakfiyesi", s. 8-13; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 14, 18, 24, 29; İbn Battûta ayrıca seyahati esnasında aldığı köle ve cariyelere dair bilgi vermektedir. Bk. *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 408, 414, 425, 428; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 19; Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plânı*, İstanbul: Şema Yayınevi, 2006, s. 411.

⁵⁴⁰Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 170; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 57; Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya: Bilge Yayınları, 1972, s. 97.

uğraştıkları, 13. yüzyılda ticaretin artmasıyla buraya gelip yerleştikleri tahmin edilmektedir.⁵⁴¹ Kırşehir’de bir Ermeni pazarının ve bir Ermeniye ait kebab evinin olduğu, kuyumcular arasında Ermenilerin varlığı, sikke basımında dinî sembollerin kötü çizimlerinden yola çıkılarak yerli Hıristiyanların devletin sikke basım atölyelerinde çalıştığı da bilinmektedir.⁵⁴² Ayrıca Kırşehir’de Konstantin, Kayseri’de Deksadic köyünde Kırkor adını taşıyan değirmenciler, bu sektördeki gayrimüslim varlığını göstermektedir.⁵⁴³

Türkiye Selçuklularında resmî dile vâkıf olmayan halk ile devlet arasındaki münasebetlerin düzenlenmesi ve Hıristiyan memleketlerle gerçekleşen haberleşmeler ve anlaşmaların yapılabilmesi için divanda tercümanlık memuriyetinin var olduğu görülmektedir. Bu büroda Rumca, Latince, Ermenice ve Gürcüce bilenlerin istihdam edildiği ve yine burada sultanlar adına fermanlar yazıldığı bilinmektedir. Bu kişilerden bahsedilirken tercüman sıfatının yerine bazen “noter” kelimesi de kullanılmıştır.⁵⁴⁴

Tercümanlık önemli bir memuriyetti ve Selçuklular öncesinde de divanlarda gayrimüslim tercümanlar bulunuyordu. Güvenilir olmasına dikkat edilen bu kişiler vasıtasıyla Abbasî halifeleri idaresindeki Yahudiler ve Süryaniler, Grek ilminin Araplara aktarılmasında aracılık görevi üstlenmişlerdir.⁵⁴⁵ Selçukluların çağdaşı, yöneticileri Türk olan Memlük Devleti’nde de tercümanların gayrimüslim olduğu görülmektedir.⁵⁴⁶

⁵⁴¹Bayram ve Karabacak, “Sahib Ata Fahrü’-d-Din Ali’nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, s. 54.

⁵⁴²Temir, *Caca Oğlu Nur el-Din’in Vakfiyesi*, s. 110; Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 66; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 189, 242; Ancak Mevlana’nın “Kuyumcu Selahaddin” adından bahsetmesi, Müslümanların da bu meslekle meşgul olduklarını göstermektedir. Bk. Mevlânâ, *Mektuplar*, s. 85.

⁵⁴³Bayat, “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi”, s. 9; Temir, *Caca Oğlu Nur el-Din’in Vakfiyesi*, s. 123-124; Merçil, *Türkiye Selçukluları’nda Meslekler*, s. 48; Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, s. 21.

⁵⁴⁴Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları”, s. 401; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 150-152; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 19-21; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 194; Vryonis, “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, s. 62; Shukurov, “Harem Hıristiyanlığı”, s. 117.

⁵⁴⁵es-Serrâc, *Tuffâhu’l-Ervâh*, s. 327; Benjamin ve Petachia, *İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, s. 1; Ayrıca katiplik yapan mühtedi kişilerin varlığı da bilinmektedir. Bk. es-Serrâc, *Tuffâhu’l-Ervâh*, s. 275.

⁵⁴⁶İbni Tagriberdi, *En-Nücûmu’z-Zâhire*, s. 103; Osmanlı’da da geleneğin devam ettiği ve tercümanların genellikle gayrimüslimlerden oluştuğu bilinmektedir. Bk. Kenanoğlu,

Tercümanlar dile hâkim olmaları nedeniyle çoğunlukla gayrimüslimlerden seçiliyordu; ancak bunların bazılarının İslamiyeti kabul ettikleri de görülmektedir. Sultan II. Kılıç Arslan'ın müzakere yapmak için İmparator Manuel'e gönderdiği Pupakes, daha önce muhtemelen Bizans ordusunda görev yapmış birisiydi. Bu kişiden daha sonra Ebû Bekir ismiyle bahsedilmesi, onun Müslüman olduğunu göstermektedir.⁵⁴⁷ Abû Bakr İbn Al-Zakî'nin *Ravzat Al-Kuttâb* adlı eserinde "Bedreddin Yahya" isimli şahsın Sultan II. İzzeddin Keykavus zamanında İnşa Divanı'nda tercümanlık görevi yaptığını kaydetmektedir. Buradan yola çıkarak çoğunluğu değilse bile tercümanlar arasında Müslümanların da mevcut olduğu sonucuna varılabilir.⁵⁴⁸

I. İzzeddin Keykavus'un Kıbrıs kralına 1216 yılında yazdığı mektubun Rumca olması Rum kâtiplerin varlığına delalet eder, ayrıca kalem odalarında da Rum müstensihlerinin olduğu bilinmektedir.⁵⁴⁹ Osman Turan, Selçuklu sultanlarının komşu devletlerle yaptıkları anlaşmalardan Kıbrıs'la yapılanın Rumca olduğu, bu nedenle Venedik'le yapılanın da Latince olacağını tahmin edilebileceğini söylemektedir.⁵⁵⁰

II. Kılıç Arslan, Yakup Arslan ve diğer emirlerin kendisini düşürüp kardeşini sultan yapmak istemeleri üzerine 1162 yılında İstanbul'a gitmiş ve orada seksen gün kalmıştı. Sultan, İstanbul'a gitme isteğini divan reisi "Kristafor" ile bildirmişti.⁵⁵¹ Hâcib Zekeriyya da Türkçe ve Farsça'dan başka beş dil daha bilen yeni Müslüman olmuş bir kişiydi. Büyük olasılıkla önceden Yahudi olan bu zat Bizans'a sığınmış ve oradan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ileri gelen kişiler tarafından gönderilmişti.⁵⁵²

Bürokraside olduğu gibi Selçuklu şehirlerinde ve sarayda Rum, Ermeni, Yahudi, Frenk doktor ve âlimler Müslümanlar ile uyum içinde

Osmanlı Millet Sistemi, s. 401.

⁵⁴⁷Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 36; Brand, "Bizans'ta Türk Varlığı", s. 126-127.

⁵⁴⁸Abû Bakr İbn Al-Zakî, *Ravzat Al-Kuttâb*, s. 29; es-Serrâc da Birecik kâtibinin ihtida etmiş bir kişi olduğunu söylemektedir. Bk. es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh*, s. 275; Ayrıca bu tercümanlardan da Fars olanların çok sayıda olduğu, kültürel etkilenmelere bakılarak anlaşılabilir. Bk. İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab*, s. 133.

⁵⁴⁹Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 160.

⁵⁵⁰Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 135.

⁵⁵¹*Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 188-191.

⁵⁵²Müneccimbaşı, *Câmü'd-Düvel*, s. 34-35; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 128.

yaşamaktaydılar.⁵⁵³ Ne doktorlar ne de hizmeti alan ahali her hangi bir dinî veya etnik ayrımcılık gözetilmeksizin hizmetlerden faydalanmışlardır. Bu sebeple denilebilir ki Selçuklu çağında Anadolu'ya hekimler adeta akın etmişlerdir. Pek çok kurumunu, geleneğini Selçuklulardan alan Osmanlı İmparatorluğu'nda da böyle bir ayrımın olmadığı bilinmektedir.⁵⁵⁴ Anadolu'da Selçukluların ilk dönemlerinde Müslümanlara muallimlik yapan doğu Hıristiyanları yavaş yavaş bu mevkilerini kaybetmelerine rağmen yine de önemlerini korumuş ve faaliyetlerini devam ettirebilmişlerdir. Bununla birlikte Selçuklu ülkesinde sayıca Hıristiyanlara göre az olmakla beraber Yahudi doktorların da varlığı bilinmektedir.⁵⁵⁵

Ebu'l Ferec'e göre Araplar Yahudilerle görüşmeye tenezzül etmezler, ancak debbağ, boyacı veya terzilik işlerinde muhatap olurlardı. Bunlardan talihlileri tıp ve kitabet sanatında yükselirken, bu meslekler dışında kimsenin çalışmaya tenezzül etmediği işlerde çalışırlardı.⁵⁵⁶ Anadolu'da ise dinî kimliğine bakılmaksızın meslek sahipleri ehliyetlerine göre saygı görürlerdi. İbn Battûta, Anadolu'da bir medreseye konuk olduğunda Yahudi bir doktor çağırılmış, bu doktor geldiğinde İbn Battûta kızgınlıkla beraber şaşkınlık yaşamış ve Yahudi birinin Kur'an-ı Kerim okuyanlardan daha ön tarafta oturmasına tepki göstermişti. Buradan yola çıkarak Selçukluların oluşturduğu kültürün ve yaşam biçiminin Anadolu coğrafyasında ne denli etkili olduğu, onların ilme ve ilim insanına verdikleri değerlerin büyüklüğü görülebilmektedir.⁵⁵⁷

⁵⁵³Mevlâna, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 158; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 345; Baykara, *Konya*, s. 94; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 323; Balivet, *Ortaçağda Türkler*, s. 105; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 113.

⁵⁵⁴Fatih Vakfıyesi'nde hastanede müslim-gayrimüslim ayrım yapılmadan eşitlik gözetilmesi ve doktorların seçiminde de din ayrımına bakılmaması belirtmiştir. Bk. Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında*, s. 101; Kuban, "Anadolu-Türk Şehri", s. 68; A. Süheyl Ünver, *Selçuk Tababeti*, Ankara: TTK Yayınları, 2014, (2. Baskı), s. 88.

⁵⁵⁵Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 53; Yazarlardan İbnü'l-İbrî Malatya'da Yahudi bir hekimin oğluydu. Bk. İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, s. 1, 21.

⁵⁵⁶*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 636.

⁵⁵⁷*İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 423; Ayrıca dönemin ilim merkezi olan Bağdat'ta ünlü hekimlerin yetiştiği de eserlerden izlenmektedir. Bk. Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hıristiyan-Yahudi Tebaa", s. 346; Bunlardan bazıları şunlardır: Hıristiyan hekim Talmidh oğlu Eminüddevlle Ebu'l-Hasan b. Et-Tilmiz et-Tabib (ö. 1165) Bk. İbnü'l-Ezrak, *Mejjâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s. 145; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 402; Halife doktoru Sayfa oğlu için bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 412; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 200; Yakubî Eminüddevlle Ebül Kerem Said (ö. 1223) için bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 516; Minhac isimli eserin yazarı olan Cezleoğlu Yahya (daha sonra

II. Kılıç Arslan zamanında emir-i ahur Seyfeddin ile İhtiyareddin Hasan'ı tedaviye Urfalı hekim Hasnun'nun geldiği ve Hıristiyan tabiplere ihtiyaç hissedildiği görülmektedir. Urfa'da diğer bir hekim de Gabriel idi ve Süryanice pek çok eser kaleme almıştı. Yine Hasnun'un öğrencisi İsa da Malatya'da doktorluk yapıyordu. Süryani Ebû Salim ve Harputlu Şam'ün (Ebu'l-Kerem) yine burada zikredilebilir. Şamlı Muhadab adlı bir doktorun da pazar yerinde para ile hastaları tedavi ettiği bilgisi eserlerde yer almaktadır. Bu kişi ölümünden önce evladı olmadığı için evini bir tıp okuluna çevirmiş, kitaplarının orada muhafaza edilmesini vasiyet etmiş, ancak Müslüman ve Yahudilerin eve girmelerini yasaklamıştır.⁵⁵⁸

Selçuklu sultanlarının kişisel doktorları Hıristiyan ve Yahudi olabilmekteydi. Sultan Alâeddin Keykubat bir düğün merasimi için Malatya'ya giderken hastalanınca Müslüman ve Hıristiyan hekimler tedavi için birlikte uğraşmış, sonunda Vasil isimli bir Rum hekim sultanı tedavi edebilmiştir. Bu doktorun Keykubat'ın ölümüne kadar yanından ayrılmadığı bilinmektedir.⁵⁵⁹

Selçuklu vezirlerinin önde gelen ismi Celaleddin Karatay'ın kardeşi Kemaleddin Karatay da hekimdir ve Konya darüşşifasının banisidir.⁵⁶⁰ Mevlana'nın da kişisel doktoru olan Ekmeleddin'den ve Sultan Alâeddin Keykubat ve sonraki iki sultan dönemlerinde tabiplik yapan Ebâ Bekr b. Yûsuf ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında tabiplik yapan Rıdvan b.

Müslüman olmuştu) (ö. 1099) için bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 341; Ayrıca Bağdat'ta Yahudi bir doktor Ebu'l-Berekât da bulunmaktaydı bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 495; Yine dönemin önemli merkezlerinde öne çıkan gayrimüslim doktorları görmekteyiz. Şeyzer'de "Sabit" adlı Hıristiyan bir hekim için bk. Usame İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, s. 168; Mitranoğlu olarak bilinen Şam doktoru Muvaffak Asad (ki daha sonra Müslüman olmuştur) (ö.1188) için bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 449; Halep'de bir dükkânı ve öğrencileri olan "Yuhanna İbn Butlan" isimli bir Hıristiyan doktor için bk. Usame İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, s. 222-223; Nusaybinli Muvaffak adlı bir Hıristiyan hekim için bk. İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, s. 47; Malatyalı Süryani kaynaklarından Ebu'l-Ferec'in babası Tabib Ahron için bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 557.

⁵⁵⁸*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 523-524, 545, 624; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 54; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 375; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 114.

⁵⁵⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 314; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 344; Turan, "Celâleddin Karatay", s. 24; Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 89; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 129; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 115,123; Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 91; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 91.

⁵⁶⁰Ünver, *Selçuk Tababeti*, s. 64; Ancak Turan, onun Ekmeleddin (Mevlana'nın da doktoru olan Hekim Ekmeleddin bk. Abû Bakr İbn Al-Zakî, *Ravzat Al-Kuttâb*, s. 23) ismiyle karıştırılmış olduğunu ve hekim olmadığını yazmaktadır bk. Turan, "Celâleddin Karatay", s. 48, 73.

Ali'den yola çıkılarak Selçuklu döneminde Müslümanların da bu alandaki varlıkları görülmektedir.⁵⁶¹

Saray görevlileri arasında da oldukça fazla sayıda gayrimüslim memur ve hizmetlilere rastlanmaktadır. Saray idari amiri diyebileceğimiz emirdar, şölen sırasında hizmet eden çarşıgırlar,⁵⁶² sofracılar, şarapsalarlar,⁵⁶³ üstâdü'd-dâr⁵⁶⁴ gibi görevlerde bulunan kişiler sultanın güvendiği kişileri ve bunlar genellikle Rumdu.⁵⁶⁵ 13. yüzyılda Selçuklu sarayında Kazvinli, Deylemlî ve Frenklerden 500 kişi vardı.⁵⁶⁶ Sarayda hizmet eden halayıklar, harem ağaları, dadılar, hizmetçiler ve gulamlar yükselerek önemli görevlere gelebiliyordu. Bunlar esas itibarıyla maaşları ile yaşıyorlar ve mülk edinmiyorlardı.⁵⁶⁷ Selçuklu sarayında görev yapan bu köleler iki kısma

⁵⁶¹ Abû Bakr İbn Al-Zakî, *Ravzat Al-Kuttâb*, s. 23; İbn al-'Adîm, *Buğyat at-Talab*, s. 311-314.

⁵⁶²Çarşıgırlar, bizzat sultanın sofrası ile ilgilendikleri için yemeği önce kendileri tadarlardı. Bu görev, haciplik ve üstâdüddarlıktan sonra en önemli devlet göreviydi. Bu nedenle çok güvenilir kişiler bu göreve layık görülürdü. Önemli Selçuklu Emiri Emir Mübarizeddin Çavlı da İbni Bibi'de çarşıgır olarak geçer. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 144, 147, 201, 208, 296; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal Büyük Selçukliler, Anadolu Selçuklileri, Anadolu Beylikleri, İlhâniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*, Ankara: TTK Yayınları, 1988, s. 80-81; Ergin Ayan, "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emîrler (I) Mübârizeddin Çavlı" *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Temmuz 2009, S. 3, s. 126; Ayrıca Sultan Mesud'un çeşnicibaşısı da "Farkus" isminde bir gayrimüslimdi. Bk. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 31.

⁵⁶³Şarabsalar (veya şarabdâr), Selçuklu sarayında içki hazırlamak ve tatmakla görevli olan kişilerdir. Bk. Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara: TTK Yayınları, 1995, s. 506; Sultan II. İzzeddin Keykavus'un dayısı olan Kir Hadid, Selçuklu sarayında şarapsalardı ve bu dayılar yerli Rum soylulardandı. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 589; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 175; Şükürova, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 174; Önemli kumandanlardan olan kondistabl Emir Eseddin Ayaz'ın şarabsalar olarak görev yaptığı da bilinmektedir. Bk. M. Ali Hacıgökmen, "Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Eseddin Ayaz", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2010, S. 27, s. 475.

⁵⁶⁴Saray nazırı demek olan bu görevli, sarayın gelirlerine bakıyor, mutfak ve şarabhane memurlarının da başında bulunuyordu. Kölelikten gelen Antalya Subaşısı Ertokuş'un azatlı kölesi Atabeg Mübarizeddin Hacı Armağanşah da sarayda üstâdü'd-darlık görevi yapmıştı. Bk. Turan, "Mübârizeddin Er-Tokuş", s. 420; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 506.

⁵⁶⁵Şikârî, *Karamannâme*, s. 110; Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi, s. 260; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 293; Vryonis, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", s. 95-96.

⁵⁶⁶Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 126.

⁵⁶⁷Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 139; Başlangıçta Selçuklu saraylarında görev yapan kişiler, ilerleyen zamanda saray dışında daha önemli görevlere gelseler bile saraydaki görevlerine ait unvanları kullanmaya devam ve tercih ediyorlardı ki bu durumun sebebi bu sıfatların sultanlara yakınlığı göstermesi nedeniyledir. Bk. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), s. 26.

ayrılıyordu. Bunlardan *gulamân-ı has* denilen köleler, sultanın şahsına ait olup sultan değişince değişiyordu. İkinci kısımdaki *el-memâlikü's-sultaniye* ismi verilen köleler ise saltanat hizmetinde olup daimi olarak görev yapıyorlardı.⁵⁶⁸

Selçuklu sarayında ve şehirlerde müzikli eğlencelerin yapıldığı, genelev şeklinde çalışan yerlerin varlığı bilinmektedir. Kaynaklar kadın müzisyenler ve genelev çalışanlarının hepsinin gayrimüslimlerden oluştuğunu söylemektedir. Mevlana zamanında Sahip-Ata Hanı genelev işlevi de görüyordu. Eflâkî'ye göre Mevlevîler de buralara uğramaktaydılar. Yüzlerce kadın kölenin de olduğu, çalgılı gürültülü meyhanelerde şarap kupalarla çoğunluğu ihtişamlı giydirilmiş Hıristiyan kölelerce servis ediliyordu.⁵⁶⁹

Selçuklular, dönemin diğer İslam devletlerinin aksine resim ile ilgili olarak taassup göstermemiş, Orta Asya geleneklerini devam ettirmiş ve aynı zamanda özellikle Rum mimar ve ressamı da çalıştırmışlardı. Zira Bizans'ın ev hayatını ve mutfağını benimseyen seçkin Türkmenler için Rum kadınları evlenilebilecek en değerli kadınlardı. Rum ve Ermeni mimar ve ressamlar da onların görsel sanatlardaki zevklerini beslemişlerdi.⁵⁷⁰ Özellikle Kubadabad Sarayı'nın çinileri üzerindeki resimlerde bir takım kadın ve erkek tasvirleri bulunması gayrimüslim ressamların bulunduğunu ve Orta Asya geleneklerinin tesirlerini açıkça ortaya koymaktadır.⁵⁷¹

Selçukluların Anadolu'ya bıraktıkları eserler eşsiz birer mimari abidelerdir. Bu eserleri vücuda getirirken sağlıklarının yanında estetiğe ne denli önem verdiklerini görmemek mümkün değildir. Selçuklular, bunları Anadolu'ya miras bırakırken yerli Hıristiyan unsurlardan oldukça yardım almış ve hatta başka ülkelerden de ustaları çalıştırmışlardır. Kendi ülkelerinde ağır koşullarda yaşayan bu kişiler Selçuklu ülkesine

⁵⁶⁸Ayan, "Mübârizeddîn Çavlı", s. 126.

⁵⁶⁹Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 431; Şikârî, *Karamannâme*, s. 146, 149; Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi, s. 145; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 106; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 232; Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, s. 67; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 89.

⁵⁷⁰Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 385-386; Vryonis, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", s. 102-103; Balivet, *Ortaçağda Türkler*, s. 60; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 48.

⁵⁷¹Turan, *Resmi Vesikalar*, s 14; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 386.

memnuniyetle yerleşmişlerdir.⁵⁷²

Yerli Hıristiyan ustalar Türkler geldikten sonra da işlerine devam etmişler ve işlerini onlara öğretmişlerdir.⁵⁷³ Büyük sanat gerektiren işler genellikle Hıristiyanların elindeydi. Ressamlar, mimarlar Rum veya Ermeniydi. Duvar yapma gibi nispeten basit işlerde de Hıristiyanlar çalışıyordu. Konya'daki zenginler Rumları Türklere tercih ediyordu. Mevlana'nın bu konudaki tercihinin de aynı yönde olduğu bilinmektedir. O, evinin ocağını bir Rum mimara, medrese damının sıvasını da Rum işçilere yaptırmıştı.⁵⁷⁴ Ayrıca cami inşaatlarında da gayrimüslim ustalar çalışabilmekteydi; ancak bu kişiler caminin hemen yanında yapılan hamamda her sabah yıkanarak işe başlatılırdı.⁵⁷⁵ Mimar ve ustalar arasında Hıristiyanların yanı sıra yeni Müslüman olmuş kişiler de bulunmaktaydı. Ressam Kalayun ve Aynüddeve Rumdu. Kalayun Selçuklu döneminin Mimar Sinan'ıydı, Konya'lıydı ve zengin bir aileye mensuptu. Müslüman olmadan önce de önemli eserler vermiş, Müslüman olduktan sonra ise Karatay Medresesi, Sahib-Ata hayratı ve İnce Minare gibi iyi bilinen yapıları meydana getirmiş ve Kelük bin Abdullah adını almıştır.⁵⁷⁶

Selçuklu mimarları arasında Hıristiyanların milliyetlerini öğrenmek güçtür. Sivas mimarlarından Kaloyani'nin (Kaluyan) Rum veya Ermeni olduğuna dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Bunun gibi Sıryanus ve Sebastos Kayserevî'nin de gayrimüslim mimarlar oldukları bilinse de milliyetleri hakkında kesin bir hüküm vermek mümkün değildir.⁵⁷⁷ Ayrıca Alâeddin Keykubat'ın emriyle yapılan caminin mimarı Şamlı Havlan Oğlu Muhammed'in (Muhammed bin Havlan ed-Dımaşki) ismine bakarak sadece gayrimüslim olmasının muhtemel olduğu söylenebilir.⁵⁷⁸

Türkiye Selçukluları devrinde adına rastladığımız *iğdiş*, *iğdişbaşı*,

⁵⁷²Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 240; Fazlıoğlu, "Selçuklular Döneminde Anadolu'da Felsefe ve Bilim", s. 165-166.

⁵⁷³Akdağ, *İktisadi ve İctimai Tarih*, s. 18, 376.

⁵⁷⁴Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 380, 596; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 84, 103; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 188, 241.

⁵⁷⁵Baykara, "Ulucami", s. 47.

⁵⁷⁶Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 429-430; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 91; Baykara, *Konya*, s. 113.

⁵⁷⁷Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 85; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 241; Vryonis, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", s. 102-103.

⁵⁷⁸Huart, *Konya*, s. 93, 139.

iğdişlik teşkilatı konusu ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Kelime temel anlamıyla Farsça kökenli olup, kısır edilmiş anlamında kullanılmaktadır. Cahen ve Vryonis'e göre Türkiye Selçuklularında *iğdiş* adıyla din değiştiren yerliler ve Türk kadınlarından doğan melezler kastediliyordu. Turan da bunun olabileceğini savunur.⁵⁷⁹ Baykara, kişilerin hayvan besleyip satmaları ile alakalı olarak bu adı aldıklarını düşünmektedir.⁵⁸⁰ Şükürov ise kelimenin küçük düşürücü bir tarafının olduğunu ve Anadolu halkının da bu anlamda kelimeyi kullandığını söylemektedir.⁵⁸¹ Fakat kanaatimize göre teşkilatının bile aynı isimle anılması, bu ifadenin küçük düşürücü bir anlamının olmadığını göstermektedir.

Turan ve Cahen *iğdiş*lerin askerî bir sınıf oluşturduğunu belirtir. Yine Sümer, 12. ve 13. yüzyıllarda Anadolu'da maliye memurları için bu kelimenin kullanıldığını yazmaktadır. Baykara ise Kayseri'deki Hacukoğlu'ndan başka, baba adından da yola çıkarak gayrimüslim kökenli bir *iğdiş*in var olmadığını, bu kişilerin her şehirde olan, büyük tüccarlar olduklarını, *iğdiş*başlıların da halkı temsil eden üst düzey birer kişi olduklarını söylemektedir. Şehir ahalisi ile üreticiler arasında bir düzen meydana getirmekte olan *iğdişlik* teşkilatının hemen her şehirde görülmesi şaşırtıcı değildir.⁵⁸²

Kenanoğlu, Osmanlı'da millet sistemi yerine alternatif olarak sunduğu *iltizam* sistemindeki gayrimüslim mültezimleri, ruhani birer reis olarak görüp; idari, mali ve cezaî yetkilerinin olduğunu ve bir esnaf kethüdası loncasının kethüdası mesabesinde olduğunu belirtir. Tarafımızca

⁵⁷⁹Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 394; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 259; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 108,154-155; Vryonis, "Nomadization and İslamization in Asia Minor", s. 59; Cahen, *iğdiş*lerin Bizans'taki "Türkopol"lere tekabül ettiğini söylemektedir bk. Claude Cahen, "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 17, Ekim 1955-Temmuz 1956, No. 1-4, s. 357.

⁵⁸⁰Baykara, "Selçuklular Devrinde *iğdişlik* ve Kurumu", s. 693.

⁵⁸¹Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 251.

⁵⁸²El-Hoyî, *Selçuklu İnşâ Sanatı*, s. 96, 124, 137, 156; *Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, s. 62-63; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 393; Faruk Sümer, "Selçuklu Tarihinde *iğdiş*ler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 35 (Nisan 1985), s. 9-23; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 259; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 108,154-155; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 39; Baykara, "Selçuklular Devrinde *iğdişlik* ve Kurumu", s. 686-689.

Selçuklu'daki iğdişler, bu mültezimlerin çekirdeğini oluşturmuştur.⁵⁸³ Bu nedenle iğdişlerin vazifeleri arasında herkese gücünün yettiği kadar vergi koymaları, zengin-fakir arasında fark gözetmemeleri, kimseyi himaye etmemeleri, mal sahipleri ve zayıfları ezmemeleri ve maaşlarıyla tasarruf etmeleri sayılmıştır.⁵⁸⁴

Kaynaklardan İbni Bibi ve Mevlana da iğdiş/başı olarak bahsedilen kişilerin şehirlerde önemli birer ileri gelen, ayan olduklarını söylemektedir. Ayrıca Mevlana şehirlerde evleri sınıflandırırken öncelik sırasına göre sultanların, emirlerin, tâcirlerin, zanaatkârların ve iğdişlerin evleri diye derecelendirmektedir. Buradan yola çıkarak sosyal tabakalaşmada dördüncü derecede önemli kişiler oldukları da söylenebilir.⁵⁸⁵

Kaynaklar yorumlandığı zaman, kelimenin gerçek anlamı dışında ileri bir sosyal sınıf için kullanıldığı açıktır. Anonim Selçuknâme'de yer alan, “*Emirü'l-egadiş Fahredain hastalanarak 20 Safer 678'de öldü. Bu, son Konya reisi oldu.*” cümlesi durumu teyit etmektedir.⁵⁸⁶ Ancak bu tabakanın Müslüman Türklerden mi yoksa mühtedilerden veya melez kişilerden mi oluştuğu konusunda net bir sonuca ulaşmak oldukça güçtür. Evhadiye tarikatı mensupları Kayseri'yi Moğollara karşı 15 gün var gücüyle savunurken, Ermeni asıllı mühtedi Hüsameddin-i Hacukoğlu isimli iğdişbaşı gizlice Baycu ile anlaşıp şehre girmelerini sağlamıştı. Bu nedenle Akdağ'ın dediği gibi iğdişler ve iğdişbaşılar halk mümessili oldukları için içlerinde Hıristiyan olan kişilerin olması mümkündür.⁵⁸⁷ Ebu'l-Ferec'in eserinde Malatya Moğollarca alınınca Muin İğdişbaşı adındaki bir kişinin ölümü kaydedilmiştir.⁵⁸⁸ Yine Hâcib Şemsü'l-Hicâb Muhammed İğdiş isminden Müslümanların da teşkilat içinde olduğu görülmektedir.⁵⁸⁹ Ayrıca II. Rükneddin Süleymanşah, I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in sultanlığına itiraz ettiğiinde, Konya'nın ileri gelenleri *serveran ve iğdişanın* arabuluculuk

⁵⁸³ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 462-463.

⁵⁸⁴ Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 178.

⁵⁸⁵ İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 61, 480; Mevlâna, *Fihî Mâ Fih*, s. 205; Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 224; Demir, *Sivas Şehri*, s. 119.

⁵⁸⁶ *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 41.

⁵⁸⁷ *Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, s. 62-63; Akdağ, *İktisadî ve İctimâî Tarih*, s. 27; Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 56.

⁵⁸⁸ *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 565.

⁵⁸⁹ İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s. 39.

yapmaları bunların muteber durumuyla açıklanabilir. Fakat zamanla iğdişlik teşkilatı önemini yitirirken yerini ahiliğe bırakmıştır.⁵⁹⁰

Selçuklular zamanında ismi sıkça zikredilen ve gayrimüslimlerle alakalı diğer bir meslek veya sıfat da *kondistabl*'dir. *ıstabl*, Latince'de atların bulunduğu yer manasına gelmektedir.⁵⁹¹ Anna Komnena da *Kontostaulos* kelimesini hükümdarın ahırlarının/atlarının komutanı şeklinde kullanmıştır.⁵⁹² Müslümanlar tarafından *imrahur*, *mirâhur*, *emir-i ahur* diye de çevrilen ve kullanılan kondistabl kelimesi muhtemelen Haçlılar ile münasebetlerin başlamasının ardından ve Haçlı etkisiyle kullanılmıştır. Kelimenin esas manası hükümdarın ahırlarının/atlarının komutanı olsa da aşağıda verilen örneklere bakarak bu kelimenin daha çok subaşına benzer bir görev veya sıfat olarak özellikle gayrimüslim kişiler için söylendiği tahmin edilebilir. Ancak Müslümanlardan da birçok kişinin bu görevi ifa ettiği bilinmektedir.⁵⁹³

İbn Kalanîsî, *kund establ* kelimesi ile Frenklerin yanındaki kişileri kastetmektedir.⁵⁹⁴ Ermeni Başkumandan Simbat da Sir Baudouin için övgü vesilesi olarak, “*Her türlü medhe şayan gunstable*” sıfatını zikretmiştir.⁵⁹⁵ Sis Hâkimi Ermeni Leon'un amcası da bu sıfatı kullanmıştır.⁵⁹⁶ Yine Sultan I. İzzeddin Keykavus Gaban Kalesi'ni (Meryemçil Kalesi/Kahramanmaraş) alınca Ermeni büyük baronu olan *Kundestabl (Connetabl) Konstantin*'i esir etmişti.⁵⁹⁷ Ermeni krallık naibi Kostantin, oğlu Simbat'ı *gundsrabl (connetable)* unvanı ile başkumandan tayin etmişti.⁵⁹⁸ Kilikya kralı Hetum'un büyük oğlu da *kondistabl* olarak vasıflandırılmıştı.⁵⁹⁹ Tüm bunlardan kolayca anlaşılabilir ki *kondistabl* itibarlı bir üst düzey görev ve

⁵⁹⁰Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 163; Baykara, “Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu”, s. 691; Uyumaz, *Elçiler*, s. 31.

⁵⁹¹Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 133, 168; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 317.

⁵⁹²İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 82; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 166; Akropolites, *Vekayinâme*, s. 130.

⁵⁹³İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 259,295, 302, 304-305, 313; İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, s. 22; Şikârî, *Karamannâme*, s. 125, 169, 194, 197, 200, 212-213; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 127.

⁵⁹⁴İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 78.

⁵⁹⁵*Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 63.

⁵⁹⁶Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 54.

⁵⁹⁷*Hetum Vekayinamesi*, s. 14.

⁵⁹⁸*Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. II, IV, 77, 86.

⁵⁹⁹*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 545.

kumandanlıktı.

Selçuklularda, müslim-gayrimüslim tüm komutanlar için kelimenin iki formunun da kullanıldığını görmekteyiz. Selçuklu devlet adamlarından emir-i ahur Seyfeddin,⁶⁰⁰ emîr-i âhur Zeyneddin Başara⁶⁰¹ ve Emir-i Ahur/Fahredden Arslan Doğmuş bu duruma birer örnektir.⁶⁰² 1252-1261 yıllarında sultanın dayıları Kir Haye ve Kir Hadid'in beylerbeyi görevlerinde buldukları bilinmektedir.⁶⁰³ II. İzzeddin Keykavus Moğol yenilgisi ardından 1262'de yine Kondistabl olarak zikredilen birisini İznik Rum İmparatorluğu'na elçi olarak göndermişti.⁶⁰⁴

Esededdin Ayaz, İbni Bibi'de bazen *emir-i ahur* bazen de *kondistabl* sıfatları ile anılmaktadır. Gürcü bir mühtedi olduğu bilinen bu zat Sultan Alâeddin Keykubat zamanında Çemişkezek kalesinin fethi ile görevlendirmiştir. Buradan hareketle bu terimin vali/şihne veya kumandan anlamında kullanıldığı da söylenebilir.⁶⁰⁵ 1280 yılındaki hadiseleri anlatırken Anonim Selçuknâme'de geçen emir ahur kelimesi, Selçukluların son dönemine kadar bu görevin varlığını göstermektedir.⁶⁰⁶

3.2.3. Selçuklu Anadoluşunda Kölelik

İslamiyet köleliği tamamen kaldırmamakla beraber, köle temin etmenin yegâne yolu olarak savaşı kabul edip ticari yollarla köle temin etmeyi uygun görmemiştir. Malum olduğu üzere Kur'an-ı Kerim'de köle azat etmek tavsiye edilmiş ve döneme göre kölelere oldukça önemli haklar verilmiştir.⁶⁰⁷ Savaş sonrasında Müslüman kişiler köle yapılamaz, gayrimüslimler ise devletin verdiği karara göre bazen karşılıksız bazen fidye ödemek şartıyla veya karşı devletteki Müslüman esirlerin değış tokuşuyla

⁶⁰⁰Ebu'l-Ferec Tarihi, s. 523; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 83; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 114.

⁶⁰¹Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 57, 63.

⁶⁰²İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 562, 575-577; Akropolites, *Vekayinâme*, s. 133; Uyumaz, *Elçiler*, s. 90.

⁶⁰³Turan, "Les Soverains Seldjoukides", s. 82.

⁶⁰⁴Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 373b-374b; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 718; Uyumaz, *Elçiler*, s. 106.

⁶⁰⁵İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 259, 295, 302-305, 313; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 198a; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 63; Mikâil Bayram, *Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2008, s. 25; Hacıgökmen, "Esededdin Ayaz", s. 472-473; Uyumaz, *Elçiler*, s. 56.

⁶⁰⁶*Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 41.

⁶⁰⁷Konu ile ilgili olarak bk. Kur'an-ı Kerim 5-89, 58-3, 4-25, 47-4.

salıverilebilirlerdi. Ayrıca hür zimmîler de köle yapılamazdı. Fakat savaşla fethedilen bir yerde halk doğrudan köle olarak alınabilir, beşte biri devlet hazinesine, geriye kalanı da savaşa katılan gazilere verilebilirdi.⁶⁰⁸ Orta Çağ İslam dünyası için kölelik Avrupa'ya kıyasla daha fazla kullanılan ve geçerliliği olan bir kavramdı; ancak bu kölelik Avrupa'daki gibi toprağa bağlı değil, şehirlerde zanaata ve eve ilişkindi. Askerî köleliğin ise apayrı bir konu olduğu bilhassa belirtilmelidir. Doğuda askerî kölelerin hemen tamamı Türkler arasından devşiriliyordu. Türk köleler askerî makamları ellerinde tutuyorlardı. Sivil köleler ise daha çok Slav kökenli veya zenciydi.⁶⁰⁹ Aşağıda görüleceği üzere Selçuklu ordusunda gayrimüslim kökenli komutan veya emirlere oldukça sık rastlanmaktadır. Diğer taraftan köleler ağır işlerde çalıştırılabilir, sahibinin malı sayıldığı için, İslam hukukuna uymasa da alınıp satılabilir veya hediye edilebiliyordu.⁶¹⁰ Kölelerin sayısını bilmek ise mümkün değildir ancak El-Ömerî, Sahib-Ata Fahreddin Ali'nin 200 adet kölesinin varlığından bahsettiğine göre Selçuklu devrinde emirlerin çok sayıda köleye sahip olduklarını söylemek mümkündür.⁶¹¹

Bir yer fethedildiğinde eğer yönetici topraklarını anlaşma yoluyla teslim ettiyse halk özgürlüğünü koruyor, yaşam eski akışını sürdürüyordu. Ancak Selçuklular direnişle karşılaşır ve fetherse, Antalya'da olduğu gibi, belirli bir süre yağma oluyor ve halk köle olarak alınabiliyordu. Fakat süre dolunca eman verilip sağ kalanlar evlerine dönebiliyorlardı. İnsanları öldürmek yerine halkın iş gücünden faydalanmak, vergiye bağlamak ve hatta onlara iktalar vermek daha kârlı bir işti. Selçuklularda kölelere de ikta verildiği görülmektedir. Sultan Alâeddin Keykubat'ın Şam seferinden sonra köle ve esirlere ikta verdiği bilinmektedir.⁶¹² Süryani Patrik Mihail, Selahaddin Eyyûbî'nin Kudüs fethinden sonra yaptıkları hakkında verdiği bilgiler ile dönemin İslam devletlerinin uygulamasına dair detaylı bir örnek sunmuştur. O, Kudüs'ü alınca her bir gayrimüslimin on dinar verip serbest olmasını

⁶⁰⁸M. Akif Aydın ve Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, C. 26, 2002, s. 238-239.

⁶⁰⁹Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 28, 247.

⁶¹⁰Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 167.

⁶¹¹El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 141; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 367.

⁶¹²*Anonim Selçuknâme*, s. 42.

sağladı. Ancak bunu veremeyen 20.000 kişi esir edildi, bunlardan da 4.000 yaşlı olan kişi serbest bırakıldı, 5.000 kişi köle olarak askerlere dağıtıldı, 5.000 kişi surların inşası için tuğla yapmak üzere Mısır'a gönderildi, 5.000 kişiyi de sur inşası için Kudüs'te bıraktı.⁶¹³

Köleler dış görünüşünden hemen belli oluyordu. Kulaklarında halka, saçları usturaya vurulmuş oluyor, giysi yerine de çul giyiyorlardı. Bu kişiler kaçsa bile dış görünüşünden hemen anlaşılıp sahibi aranıyordu.⁶¹⁴ Sultan Alparslan Gürcistan seferinde birçok Gürcü'yü esir almış, bunlardan bazıları Müslüman olmuştu. Alparslan'ın "Bîşkîn" adlı bir köleye at nalı gibi bir *kölelik küpesi* taktığı, yine Diogenes'i yendiği zaman da tıpkı bir köle gibi kulaklarına halkalar taktığı bilinmektedir.⁶¹⁵

Kölelerin özgürlüklerine kavuşması Türkiye Selçuklularında olağan bir durumdu. Münferiden özgürlüğe para veya hizmet karşılığı kavuşulabildiği gibi bazen de efendisine sadık ve iyi ahlaklı olması kölenin özgürlüğünü elde etmesini sağlıyordu.⁶¹⁶ Köle azadıyla ilgili ayrıntıları Selçuklu inşaat sanatına dair değerli bilgiler veren el-Hoyî'nin "Âzâdnâme Sureti" başlığıyla yazdığı belgeden takip edebilmekteyiz.⁶¹⁷

Selçuklu sultanlarının köleleri topluca azat ettikleri de vakidir. Süleymanşah toplumsal bir reform gerçekleştirip Anadolu'daki büyük yurtluklarda çalışan tüm köleleri özgür ilan edince insanlar akın akın İslam'a geçmeye başlamıştı. Hakikaten de Selçuklular bu yolla Bizans köylülerini kendilerine çekebilmişlerdir.⁶¹⁸ İbn Bibi, Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in her yıl 100.000 köleyi -rakam abartılı olmakla beraber- Müslüman yapıp, iman elbisesi giydirdiğini bildirmektedir.⁶¹⁹ II. Gıyaseddin Keyhüsrev de 12.000 esiri kölelikten azat etmişti.⁶²⁰ Crucis'in kaydına göre Müslümanlar ataları için hayır işlemek istediklerinde de bir esiri veya köleyi

⁶¹³Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 280.

⁶¹⁴Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 167.

⁶¹⁵Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 34; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 143.

⁶¹⁶Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 183.

⁶¹⁷El-Hoyî, *Selçuklu İnşâ Sanatı*, s. 166.

⁶¹⁸Turan, "Les Soverains Seldjoukides", s. 75; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 170.

⁶¹⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 56.

⁶²⁰*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 537.

alıp azat ediyorlardı⁶²¹ ki Caca Oğlu Vakfiyesi'nde bu duruma dair önemli örnekler mevcuttur.⁶²²

Köle fiyatları konusunda kaynakların verdiği bilgiler farklılık arz etmektedir. Bununla beraber özellikle savaşlardan sonra doğal olarak köle fiyatlarının düştüğü bilinmektedir. Mesela Ermeni kralı II. Leon'a karşı yapılan savaş sonunda çokça ganimet elde edilmiş, Kayseri'de bir Ermeni erkek veya kadın köle 50 akçeye satılmıştı. Bu, kış aylarındaki bir keklikten daha pahalı değildi. Hatta bazen bir parça ipek, insandan daha değerli olabiliyordu.⁶²³ Antakya, Haçlılardan alındıktan sonra çocuk ve genç esirler o kadar ucuzlamıştı ki kölelerin bile kölesi olmuştu.⁶²⁴

Selçuklular devrinde ev işlerinde kullanılan, bugünkü anlamda hizmetli sınıfına giren ancak o dönem için köle denilen kişiler özellikle Rum ve Ermenilerden oluşmakla birlikte Rumlar daha çok tercih edilmekteydiler. Zira Rum kadınlarla evlenen Selçuklu Türklerinin çocuklarının Rum kültürü etkisinde yetişmesi, Rumları Ermenilerden daha yüksek bir yere koymuş olmalarına sebebiyet vermiş olmalıdır.⁶²⁵ Mevlana'nın eş ve çocuklarının bakıcıları Rumdu ve bunlar çocuklara Rumca lakaplar verebiliyorlardı. Mevlana'nın kızının adı *Efendipulo*, torunu Amir Arif'in kızının adı *Despina* idi. Mevlana'nın müridi Bahaeddin-i Bahrî de Rum hizmetçisiyle Rumca konuşuyordu.⁶²⁶

Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu'ya Orta Asya'dan da köleler geliyor, bunlar sultanın hassa birliğine giriyordu. Bunlardan kabiliyetlileri askerî-idari yüksek mevkilere gelebiliyorlardı.⁶²⁷

Sultanların haremeleri esirlerle doluydu, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in diğer bir eşi ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın annesi de Rum bir köleydi. Sultan eşlerinin Hıristiyan kadınlardan oluşan kendi halayık ve köle kadrosu

⁶²¹Crucis, *Bir Dominiken Keşişin Doğu Seyahati*, s. 86.

⁶²²Temir, *Caca Oğlu Nur el-Din'in Vakfiyesi*, s. 95, 120, 133.

⁶²³İbni Bibi, *Selçuknâme*, s.195; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 77-79; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 182; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 169, 235; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 97.

⁶²⁴Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 55.

⁶²⁵Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 145; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 168.

⁶²⁶Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, s. 295, 428; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 404; Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, s. 76; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 330-331.

⁶²⁷Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 17; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 168.

bulunuyordu. Dışarıdan getirilen veya yerli olan kölelerden güzelleri seçiliyor, saray hizmetine alınıyordu. Bu ihtişamlı giydirilmiş Hıristiyan köleler törenlerde konuklara içki ve yiyecek sunuyorlardı.⁶²⁸

Köleler, Orta Çağ dünyasında İslam hukukuna göre yasak olmasına rağmen devletler, hanedanlar, emirler ve durumuna göre halk tarafından da hediye olarak alınıp verilen ve ticareti yapılan bir unsurdur. Türkiye Selçuklularında bunun pek çok örneğine rastlanmaktadır. Sultanın, yaptığı geziler sırasında geçtiği yerdeki emirler ve beyler sultana güzel erkek veya kadın köleler, değerli taşlar, atlar hediye ediyorlardı. Özellikle Rum kölelerin hediye edildiğine dair ifadeler İbn Bibi’de rastlanmaktadır.⁶²⁹

Selçuklu sultanlarının Bağdat Abbasî Halifeliği’ne ve diğer devletlere köleler hediye ettiği bilinmektedir. Sultan II. Kılıç Arslan Miryakefalon Zaferi’ni haber vermek için, Bağdat’a ve Horasan’a köleler göndermiş,⁶³⁰ Sultan Rükneddin Süleymanşah da kendisine şiir yazan bir şaire 10 cariye ve 10 güzel yüzlü köle hediye etmiştir.⁶³¹ I. İzzeddin Keykavus’un hilafet makamına çok sayıda kadın köle göndermesi,⁶³² Moğollara karşı yardım isteyen hilafet elçisi el-Cevzî’nin dönerken diğer hediyelerin yanında beş Rum erkek köle getirmesi,⁶³³ Sultan Alâeddin Keykubat’ın hilafet elçisi el-Sühreverdî ile halifeliğe yolladığı hediyeler arasında Rum kölelerin de bulunması gibi köle hediye etmeye dair daha birçok kayıt bulunmaktadır.⁶³⁴ Yine Sultan Alâeddin Keykubat’ın Celaleddin Harzemşah’ın elçisine verdiği hediyeler arasında 10 Kıpçak, Rum ve Rus köle yine aynı milletlerden 10 cariye, 30 nefer gulam yolladığı da bilinmektedir.⁶³⁵

Köleler aynı zamanda bir vergi unsuru olarak da görülüyor, tâbiyet şartları arasında yer alıyor ve bazen savaşı engelleme amaçlı hediye yerine de geçiyordu. Bu anlayışa bağlı olarak Bizans, Alaşehir Savaşı’ndan sonra

⁶²⁸Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 104, 168, 303; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 140-141; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 89.

⁶²⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 283; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 163.

⁶³⁰Süryani Patrik Mihail’in *Vekainamesi*, s. 249-250; *Hetum Vekayinamesi*, s. 7; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 61.

⁶³¹Müneccimbaşı, *Câmiu’-d-Düvel*, s. 32.

⁶³²Uyumaz, *Elçiler*, s. 71.

⁶³³Uyumaz, *Elçiler*, s. 120.

⁶³⁴İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 257; Münecimbaşı, *Câmiu’-d-Düvel*, s. 59-60; Uyumaz, *Elçiler*, s. 119.

⁶³⁵İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 372; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 98; Uyumaz, *Elçiler*, s. 80, 120.

barışı sağlamak için 1211’de elçi ile birlikte altın kemerli gümüş tenli erkek köleler ve cariyeler göndermişti. I. İzzeddin Keykavus 1216’da Ermeni Krallığı üzerine sefere çıkınca, Kral Leon sultana itaat edeceğini, haracını ödeyeceğini bildirmek üzere elçiler ve elçilerle beraber Frenk kadın köleler göndermişti.⁶³⁶ Kir Fard da Alanya’nın fethi sırasında Sultan Alâeddin Keykubat ile barış yönünde anlaşma sağlanınca daha önce satın aldığı edepli ve namuslu kadınların seçkinlerinden birisini İslam’ın emirlerine uygun olarak hazırlayıp sultanın haremine göndermiştir.⁶³⁷ İbn Battûta; Birgi emirinin kendisine Mihail adında bir Rum köle hediye ettiğini, İzmir’de Umur Bey’in Şeyh İzzeddin’e verdiği hediyeler arasında da cariyeler bulunduğunu yazmaktadır.⁶³⁸

Köle ticareti Orta Çağ dünyası için önemli ve kârlı bir uğraştı. Cenevizliler, Karadeniz’in Anadolu ve Kırım kıyılarında satın aldıkları binlerce köleyi Akdeniz’e taşıyorlardı. Bunda, 1000 yılı civarında Orta ve Doğu Avrupa’daki Slavların Hıristiyanlığa geçmesiyle Hıristiyan ülkelerden köle temin edilmesinin imkânsız hale gelmesi etkili olmuştur.⁶³⁹ Hıristiyan köle pazarının çok kârlı olduğunu anlamalarıyla Selçuklular da bu alana yöneldiler. Kimi zaman sermaye olması için satın aldılar, kimi zaman da savaşlarda topraklarını kaybeden köylüleri ele geçirip sattılar. Özellikle Gürcüler oldukça iyi gelir sağlıyordu. Bu pazarda diğer ülkelerden gelen Hıristiyan Türkler, Gürcüler ve diğer milletlerin yanı sıra Rum köleler de mühim bir yere sahipti. Selçuklu devlet adamlarının bir kısmı da bunlardan oluşmaktaydı. Gayrimüslim ülkelerden getirilen köleler genellikle beş ile on beş yaşları arasındaydılar.⁶⁴⁰

Selçuklu şehirlerinde köle pazarlarının olduğu bilinmektedir. Bunlardan Yabanlu pazarında Hıristiyan Türk kölelerin yanında Rus kadın ve erkek köleler de satılıyordu. Konya’da esirlerin tutulduğu *esirler methali* denilen

⁶³⁶Uyumaz, *Elçiler*, s. 55-56.

⁶³⁷İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 270; Yalnız İbni Bibi’nin köle olarak kaydettiği bu kişi, Kir Fard’ın kızıdır.

⁶³⁸İbn Battûta *Seyahatnâmesi I*, s. 419, 422, 424-426.

⁶³⁹Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 64; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 213.

⁶⁴⁰Mevlâna, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 109; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 184; Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 14-15, 17; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 100; Vryonis, “Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”, s. 95.

bir yer vardı.⁶⁴¹ Sinop hakkında yazılan bir şiirde köle kızlar için Rus, Alan, Rum, Kıpçak, Karluk ve Keşmir oldukları ve hepsinin de çok güzel olduğu yazmaktadır.⁶⁴² Buradan yola çıkarak Karadeniz'in kuzey-kuzeydoğusundaki kaynaklardan edinilen kölelerin Anadolu'ya ilk çıkarıldığı yer olan Sinop'taki köle ticaretinin yoğun olduğu söylenebilir. Ebu'l Fidâ'dan edinilen bilgiye göre ise Antalya yöresinde yaşayan Türkmenler de kolay zenginleşme aracı olarak Hıristiyan çocuklarını kaçırıp Mısır'da Müslümanlara satıyorlardı.⁶⁴³ Yine Türkler, Haçlılardan esir aldıklarını Horasan, İran, Antakya ve Halep'e götürüyorlardı.⁶⁴⁴ Ayasluk'ta (Selçuk/ İzmir) da önemli ölçüde köle ticareti yapıldığı, Ege adalarından Girit, Naksus, Rodos ve Sakız adalarının önemli pazarlardan olduğu bilinmektedir.⁶⁴⁵

İbnü'l-Adîm'in, Afşin'in Antakya seferi hakkında verdiği bilgiler arasında, Halep'teki vergi memurlarının tuttıkları defterlerde, Bizans ve öteki memleketlerden alınıp satılanlar dışında Afşin'in aşağı yukarı 70.000 kadın ve erkek köle sattığını kaydetmesi önemlidir.⁶⁴⁶ Sudak'ı ele geçiren Çoban Bey'in de Kırım'dan partiler halinde köle gönderdiği bilinmektedir. Özellikle savaşlardan sonra şehir pazarları kölelerle doluyordu. Bunlar hem Akdeniz'den hem de Kıpçak'dan getiriliyor, büyük kâr sağladığı için barış zamanında da ticareti devam ediyordu.⁶⁴⁷ Ebu'l-Ferec, 1186'da 36.000 Ermeni'nin Türkler tarafından köle olarak alınıp satıldığını yazmıştır.⁶⁴⁸ El-Ömerî Karesi Beyliği için; “*Bu Beyliğin köleleri çok.*” ifadesini kullanmaktadır. Bu kölelerin çoğunun Rumlarla yapılan savaşlardan elde edildiğini tahmin etmek güç değildir. Eserlerde Aydınoğulları'nın hâkim

⁶⁴¹İbni Tagriberdi, *En-Nücûmu 'z-Zâhire*, s. 41, 49; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, s. 361, 364; Turan, “Şemseddin Altun-Aba”, s. 213; Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 9; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 230; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 457; Demir, *Sivas Şehri*, s. 140; Yabanlu Pazarı hakkında daha detaylı bilgi için bk. Zekeriya b. Muhammed el-Kazvîni, *Asârü 'l-Bilâd ve Ahbârü 'l-İbâd*, s. 357.

⁶⁴²Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 160-171.

⁶⁴³Ebü'l-Fidâ, *Ebü 'l-Fidâ Coğrafyası*, s. 302.

⁶⁴⁴Anonim *Haçlı Tarihi*, s. 53-54.

⁶⁴⁵Cahen, “İbn Sa'id Sur L'Asie Mineure Seldjuqide”, s. 42; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 167; Cafer Çiftçi, “XIV. Yüzyılda Anadolu'da Uç Beyliklerinin Siyasî ve İktisadî Faaliyetleri”, *TÜRKLER*, C. 7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 608.

⁶⁴⁶İbnü'l-Adîm, *Zübdetü 'l-Haleb*, s. 17

⁶⁴⁷Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 166.

⁶⁴⁸*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 440.

olduğu Birgi'den bahsedilirken onların Rum, Frenk ve Ben-i Asfar (korsan) taifeleriyle sürekli savaş durumunda olduğu yazılmakta, uzak denizlerden Rumları ve onların beyaz ve güzel kadınlarını esir ettikleri belirtilmektedir.⁶⁴⁹

Yukarıda örnekleri verilen bilgilerden yola çıkılarak denilebilir ki; İslam, köleliği tamamen ortadan kaldırmamakla beraber önemli ölçüde bir düzenleme getirmiş, kölelerin özgürleştirilmesi özendirilmiş ve köle hediye etme veya ticareti kesinlikle yasaklanmıştır. Ne var ki köle ticareti veya hediye edilmesi dönemin diğer İslam devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçukluları'nda da sıkça rastlanan bir durumdu. Hakikaten de Türkiye Selçukluları'nda kölelik toplumsal ve ekonomik hayatta önemli bir yer işgal etmekteydi. Yine denilebilir ki Selçuklu Türkiyesinde köleler aynı dönemdeki batı devletlerindeki kadar daha iyi hayat şartlarına sahiptiler. Kabiliyet/ehliyet sahibi olanları devlette en üst yönetici durumuna bile gelebilmekteydi.

3.3. Gayrimüslimlerin Tâbi Oldukları Vergiler

Selçuklular Anadolu'yu fethettikleri için toprakların mülkiyeti devlete ait sayılıyordu ve toprağı ekip biçen halk Müslüman ve gayrimüslim hepsi kiracı konumundaydı. Kiracılar vergilerini verip toprağı sürdüğü müddetçe, kendilerinin devretmesi dışında, devlet kimsenin toprağı işleme hakkını elinden almıyordu. Hatta çiftçi, sadece emeğini katmakta, devlet ise topraktan başka gerektiğinde tohum ve hayvan da temin etmekteydi. Selçuklular Anadolu'yu fethettiklerinde çiftçi halkın çoğu Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Bu halktan alınan ürün vergisinin nakdî olanına *haraç-ı muvazzaf*, aynî olanına ise *haraç-ı mukassem*⁶⁵⁰ deniliyordu. Zamanla tarlalar Müslüman çiftçiye geçince bunların yerine bu vergilerin karşılığı olarak *çift resmi* ve *öşür* kelimeleri kullanıldı. Bu tür arazilerin en eski kayıtlardaki yıllık nakdî icarı Müslümanlar için 22, Hıristiyanlar için 24 akçe idi. Mahsulden alınan vergi ise arazinin verimliliğine ve muhitine göre %10'dan, %50'ye kadar değişebilmekteydi. Anadolu ahalisi ise ortalama

⁶⁴⁹Yücel, *Anadolu Beylikleri*, s. 200-201; *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, s. 425-426.

⁶⁵⁰Selçuklu egemenliğini kabul eden Kir Aleksî, vergisini süt ürünleriyle ödüyordu. Bk. Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 255; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 175.

olarak sekizde bir ödemekteydi. Haraç, daha çok tahsil edildiği bölgenin ihtiyaçlarına harcanıyor, cizye ise doğrudan saraya gönderiliyordu. Bu nedenle cizye, devletin gelirleri arasında önemli bir yere sahipti. Gayrimüslim reaya, bu vergi ile askerlik hizmetinden muaf olma hakkını da elde ediyordu.⁶⁵¹ Şer'î bir vergi olan cizye, sadece gayrimüslim erkek vatandaşlardan alınan kabaca baş vergisiydi.⁶⁵² Belirtmekte yarar var ki Müslüman veya gayrimüslim din adamlarından ve mabetlerden vergi alınmazdı.⁶⁵³ Genel olarak vergiler cizye, haraç ve bac isimleriyle geçse de; vüchât ve vucûh-i emvâl terimleri de vergiler anlamında kullanılıyordu. Bunlardan başka yol güvenliği için verilen vergiye *Bedraqa*, pazarlarda alınan vergiye ise *Mükûs* denilmekteydi.⁶⁵⁴

Şer'i vergiler genellikle çiftçiyi, örfî vergiler ise daha çok şehirliyi, ticaret erbabını ilgilendirmekteydi. Müslüman şehirliden %2,5 zekât (zanaat ve ticaretten), çiftçiden ise %10 öşür alınıyordu. Şehir etrafındaki bahçelere çok önem veriliyor, bahçeler vergiden muaf tutuluyordu.⁶⁵⁵ İktâ sahibi beyler, civarlarındaki yerleşim yerlerinin vergileri ile geçinip bölgelerini korumakla görevliydi. Varsa artan vergiyi merkeze göndermek ve gerektiğinde asker hazır etmek de onların yükümlülüklerindendi.⁶⁵⁶

⁶⁵¹İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 116; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 362-364, 453, 548, 560, 563; Yörük, *Aksaray Sancağı*, s. 153; Gordlevski, askerlik için reyanın ayrıca "*bedel*" vergisi ödediklerini ileri sürer. Bk. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 274; Cizye olarak bir bölgenin toprağın verilmesi hakkında bk. Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 124.

⁶⁵²Aksarayî, kanunu uygulamakla görevlendirilmiş olan tahsildarların çoğunun kanunlardan habersiz olduğunu, divana döndükleri zaman getirdikleri belgelerin çok karışık ve eksik olduğunu ve "onların yazdığı o belgede o Rum kanunların en büyük kapısı olan cizye" kelimesinin bulunmadığını yazmaktadır. Bk. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 121.

⁶⁵³es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh*, s. 268-270; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 12; Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 211; Ermeni katalikosu Barseğ, Sultan Melikşah'a dinî liderlerden ve kiliselerden vergi istenildiğini şikayet etmek için 10.000 altın, gümüş, kıymetli kumaşlar ve yanında bir ruhani heyet ile gitmiştir. Sultan ise onları çok iyi karşılayıp kilise, manastır ve ruhanileri vergiden muaf tutulacaklarını söylemiştir. Bk. Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 176.

⁶⁵⁴*Azîmî Tarihi*, s. 25, 36; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 21; Baykara, *Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarih*, s. 136.

⁶⁵⁵Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", s. 560; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 364, 564, 668; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 280.

⁶⁵⁶Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 150; Baykara, "Ulucami", s. 37; Gordlevski, Selçukluların, feodallerin sadece verdikleri vergiler ve askerle ilgilendiğini, feodallerin keyiflerine bırakılan köylülerin ise zulüm ve haksızlığa uğradığını ileri sürmüştür. Bk. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 163, 341; Ancak istisnalar olsa dahi İbni Bibi'nin, iktâ sahibi kimseler halktan normal verginin dışında kesinlikle hiçbir şey alamazdı, "*bir tavuk kanadı dahi isteyemezdi*" sözleri iddiayı çürütmektedir. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 460.

Selçuklularda gayet gelişmiş bir zirai hukuk sistemi vardı ve bu sistem içinde vergilerin tespiti için mali usuller doğmuştu. Tüm esnaf ve zanaatkârlar kayda geçiriliyor ve vergi ödüyorlardı. Önceki sayfalarda da izah edildiği üzere bunlar, gerektiğinde devletin ihtiyaç duyduğu ürünleri sipariş usulüyle yerine getiren yarı resmî atölyeler gibiydiler. Bir de şehirlerden köylere ve göçebe kabilelere kadar vergiye tâbi nüfus ile ürünlerin kaydının tutulduğu defterler vardı. Bu defterlerin başında vergi kanunları bulunurdu. Bu kanunlar genel olmayıp her bölgeye göre değişiklik gösterirdi.⁶⁵⁷

Her türlü vergi miktarı dirhem veya adet denen gümüş para ile ölçülüyordu. Ülkede diğer devletlerin paraları da yasal olarak kabul ediliyor, ancak önemli bir gelir olan haraç, altın olarak tahsil ediliyordu.⁶⁵⁸ Şehir sakinleri vergilerini sivil yöneticilere, askerî tımar sahipleri üst rütbelerine, vakfa veya dinî bir otoriteye ait bir yerde yaşayanlar bu otoritenin temsilcilerine, özel mülk sahipleri de vergilerini doğrudan hazineye gönderiyorlardı.⁶⁵⁹ Bir madenin işletilmesi, yolun korunması ve köprü yapılması gibi devletin yapması gereken bir sorumluluğu üstlenen köy veya köyler diğer vergilerden muaf tutuluyordu. Ayrıca savaş zamanlarında sınır bölgesindekilere, maden ocaklarının işlenmesi, yol ve köprülerin yapım ve onarımı gibi sorumluluklar yüklenen halka devlet vergi indirimi uyguluyordu.⁶⁶⁰

Türkiye Selçukluları'nda halka, özellikle de gayrimüslim halka, gücünün üzerinde bir vergi yüklenildiğine dair genellikle kaynaklarda bahis bulunmamaktadır. Râvendî, hükümdarlık ve devlet işlerini derecelendirirken üçüncü sırayı haraç ve cizyenin hakkıyla alınmasına ayırmıştır. Bu, üzerinde

⁶⁵⁷Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları", s. 406; Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 361; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 191, 251; Tüaçar isyanı sırasında Selçuklu gelir defterleri yağmalanmış ve defterin iki cildi bir dirhem değerine satılmış, böylece defterler her yere dağılmıştır. Bk. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 173; Demir, *Sivas Şehri*, s. 57.

⁶⁵⁸Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 360; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 110; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 223.

⁶⁵⁹Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 108.

⁶⁶⁰Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 80-81; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 176; Sultanın ordularının Ceyhan'dan geçmesi sırasında kayıkçıların ücretlerini Antakya'ya havale ettiğini yazmaktadır. Bk. Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 41.

dikkatle durulan bir konuydu ki ahalinin, Selçuklu hâkimiyetini seçmelerinde bu hususun etkisi büyük olmalıdır. Anadolu’da toplu bir halde İslamiyete girme olayına rastlanmaması da durumun bir göstergesidir. Ayrıca gayrimüslimlerden alınan vergiler önemliydi ve bu nedenle bu unsurlar devletin daima himayesinde tutuluyordu.⁶⁶¹

Hıristiyan devletlerden alınan yerlerde eski mahallî kanunların ve özellikle vergi kanunlarının devam etmesi bir Orta Çağ Türk İslam devleti geleneğidir. Köprülü’ye göre vergi kanunlarında şer’i vergi sistemi uygulanıyor gibi görünse de gerçek böyle değildi. Fiiliyatta örfî vergi sistemi geçerli olup bu sistem de önceki yönetim şekline benzemektedir. Buna bağlı olarak Selçuklular üzerindeki Bizans vergi sisteminin etkisi yadsınamazdı. Denilebilir ki Türkler, aldıkları yerde eskiden var olan vergi türünü İslamlaştırarak devam ettirmişlerdi.⁶⁶²

Yerel yönetimlerde genel olarak vergilerden sorumlu memur olan muhtesibin görevleri, kamu ahlakının korunması, yerel ticaret ve mesleklerin denetlenmesi, men, miskal ve dirhemlerin ölçü ve ayarlarının denetlenmesi, bî-zaminân’a⁶⁶³ müsaade etmemesi, suçlulara suçun neticesinde ceza vermesi, hudut ve kalelerde gümrük işlerini düzenlemesiydi. Muhtesibe bağlı bir güvenlik kuvveti bulunmuyordu, ancak dilediği zaman böyle bir yardım alabilirdi. Gayrimüslimlerin ve ticaretin denetimine de onlar bakıyorlardı.⁶⁶⁴ Daha üst düzey bir görevli olan müstevfi, bütün mali işlerin başı olarak vergilerin toplanmasını ve

⁶⁶¹Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 357; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 117, 168; Sümer, “Anadolu’ya Yalnız Göçebe Türkmenler mi Geldi?”, s. 577; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 170; Vergilerin ağırlığı hakkında üç ayrı örnek için bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 377; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, s. 45; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 183; İbni Bibi Selçuklu emirlerinin Ermen tarafına gittiklerinde kayıpların malları ve mülklerini kaleme aldıklarını, çiftçi ve köylülere topraklarını iade ettiklerini, onlara mal, tohum ve hayvan verdiklerini, eskiden alınan normal vergileri yeniden tespit edip azalttıklarını ve çiftçiliğe özendirdiklerini anlatması durumu göstermesi açısından önemlidir. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 418.

⁶⁶²Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihi’nin Yerli Kaynakları”, s. 406, 408; Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 361, 451.

⁶⁶³Turan bu ifadeye kefaletsizler demektedir ki muhtemelen zimmî olmayan ve eman belgesine sahip bulunmayan gayrimüslimler kastedilmiştir. Bk. Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 35

⁶⁶⁴Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, s. 39, 58, 63; El-Hoyî, *Selçuklu İnşâ Sanatı*, s. 157; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 245; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 154; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 6, 35; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 231.

harcamaları kontrol ederdi.⁶⁶⁵ Selçuklu Devleti'nde *işraf* yani müfettişlik makamı da çok önemliydi. Bu göreve gelecek kişilerde en başta güvenilirlik vasfının olması aranmakta ve rüşvete meyletmemeleri için de kendilerine dolgun bir maaş tahsis edilmekteydi. Hasan Bin Abdül Mümin el-Hoyî tarafından yazılan inşa kitabında bir beldenin müşrifi olarak tayin edilen Uluğ Has Müşrif Bey'in vazifeleri anlatılırken; vergilerin artırılmasına gayret etmesi, yeni vergi ve müsaderelerde kuvvetli ve zayıf arasında fark gözetmesi, halkın gücünün yettiği nispette tahsilâta bulunması, divan işlerinde hiçbir şeyin bilgisinden kaçmaması, vilayetin mamur ve vergilerin de çok olmaması öğütlenmektedir.⁶⁶⁶ Burada hem halkın hem de devletin hukukuna riayet edilmesi üzerinde önemle durulan meseledir.

Tüccarlar, yollara ve vergi usullerine hâkim kişilerdi. Onlar, belirlenen gümrük vergilerini vermek şartıyla serbestçe Selçuklu ülkesine girebiliyor, iç pazarda ticaret yapmak isterse vergisi karşılığında bunu yapabiliyor veya sadece gümrük vergisiyle transit geçiş hakkını elinde bulunduruyorlardı.⁶⁶⁷ Tüccarlar yollardaki kervansaraylarda ücretsiz yemek yiyip kalabilirlerdi, ancak şehirlerdeki hanlarda ücret karşılığı kalırlar, şehre girerken ve şehirden çıkarken de baç olarak birer akçe verirlerdi. Ticaretin gelişmesi için güvenlik en önemli maddeydi. Bu nedenle tehlikeli bölgelerde yer alan hanlarda bir garnizon ve silah deposu bulunmaktaydı. Örneğin 13. yüzyılda Erzurum'a giden tehlikeli yolu kullanan kişiler koşulan her at için özel bir vergi öderlerdi ve bu vergi yolun yapılandırılması için kullanılırdı. Selçuklular Alanya'ya gelen bütün Avrupalılardan %2,5 vergi alıyordu, bu vergi Akdeniz ticaret yolu güvenliğinin yüksek olması ve bu nedenle tüccarların kayıplarının yok denecek kadar az olması nedeniyle kolayca verilebilecek bir miktardı. Muhtemeldir ki devlet bu vergiyi tüccarlar için bir sigorta fonu oluşturmak niyetiyle alıyordu.⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 192; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 95.

⁶⁶⁶ El-Hoyî, *Selçuklu İnşâ Sanatı*, s. 155; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 21.

⁶⁶⁷ Gümrüklerdeki geçiş vergisine; *tamga* veya sadece *baç* denilirdi. Cahen, bu verginin Selçuklular zamanında olmadığını, Moğollar zamanında bir cins geçiş vergisi olduğunu yazmıştır. Bk. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 318-319.

⁶⁶⁸ *Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, s. 182, 184; Turan, "Sivas", s. 454; Turan, *Resmi Vesikalar*, s. 115; Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", s. 216; ; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 101, 103-104, 106; Gordlevski, *Anadolu*

Haraca bağlamak veya bir devletin diğerine haraç yani vergi vermesi tâbiyet anlamı taşıyordu. Tâbi devlet, metbu devlete kararlaştırılan miktarda vergiyi vermekle esasında kendi güvenliğini temin etmiş oluyordu. Bunun yanında verginin zamanında ödenmemesi veya eksik olması savaş sebebi demektir.⁶⁶⁹ Ege taraflarının alınamayışının sebebi Selçuklu sultanlarının buralardan haraç almasıydı. Zira sultanlar haraç alınan yerlere karşı uç beylerinin izinsiz sefere çıkmalarına izin vermiyorlardı. Daha sonraları Selçukluların siyasi otoriteyi kaybetmesiyle uçlardaki beyler bağımsız hareket etmeye ve dolayısıyla buralar fethedilmeye başlanmıştır.⁶⁷⁰ Haraç vermek sadece gayrimüslim vatandaş ve de tâbi devlete mahsustur; ancak Müslüman yöneticilerin olduğu bazı devletlerden de vergi olarak haraç istenmiştir. Hiçbir şekilde dinî kaideye bağlı olmayan bu durum, tamamen siyasi ve ekonomik temelli bir tavidir. Mesela Süleymanşah'ın Antakya'yı alması üzerine Melikşah'a bağlı Şerefüddeve, Süleymanşah'tan daha önce kâfir beyinin verdiği vergiyi istemişti. O ise ancak gayrimüslimlerden haraç alınacağını belirterek, “*Mülk İslam'a girdiği için haraç istenemez.*” demiş ve vergi vermeyip savaş yolunu tercih etmişti.⁶⁷¹

İbni Bibi, hem Müslüman emirler, hem Ermeni tekfurları ve hem de Rum kayserlerin verdiği vergiler için devlet hazinesine haraç ve bac ödediklerini yazmaktadır. Türkiye Selçukluları Bizans İmparatorluğu'ndan, Trabzon İmparatorluğu'ndan ve Kilikya Ermenilerinden önemli vergiler alıyorlardı. Ayrıca I. Gıyaseddin Keyhüsrev, İstanbul'da olduğu sırada

Selçuklu Devleti, s. 224; Delilbaşı, “Ahidnameler”, s. 96; Bazen de sultanlar bazı vergilerin kaldırıldığını ilan ediyorlardı. Örnekler için bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 130; *Azîmî Tarihi*, s. 25, 36; İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s. 177.

⁶⁶⁹İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 55; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 61; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 36, 71; *Anonim Selçuknâme*, s. 23, 36; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 267; Urfalı Mateos'a göre Melikşah'a 12 millet tâbi idi ve vergiyle mükellef idiler. Bk. Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 172; İbni Bibi, Sultan Alâeddin'i anlatırken Müslüman ve Hıristiyan bütün emirlerin sultanın kölesi olduğunu ve ona vergileri, malları, hediyeler ve bağışları hiç geciktirmeden zamanında gönderdiklerini, bir ihmal olduğunda sultanın derhal cezalandırdığını yazmaktadır. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 247-248

⁶⁷⁰Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 86, 101.

⁶⁷¹Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, s. 297; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, s. 114; Münecimbaşı Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 7; Kesik, *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir Adli Eseri*, s. 2; Umur Bey de Timur Taş Beye Müslümanız diyerek haracın sadece gayrimüslimlerden alınacağını söylemesi hakkında bk. *Düsturnamei Enveri*, s. 18.

Frenk dükünün borçları nedeniyle çıkan tartışmada ona, dedelerinin her yıl yüklerle kendi dedelerine bağ ve haraç gönderdiğini söylemesi, Frenklerden de haraç alındığını göstermektedir.⁶⁷²

Anadolu'nun bayındır ve müreffeh durumu Moğolların gelmesiyle sona erdi ve ekonomi düzeni alt üst oldu. Moğolların istila dönemi bitse de zulüm kılık değiştirip Anadolu'da devam etti. Moğol idaresi, ahaliyi ağır vergiler altında ezerek baskı uyguladı. Bilinen bir gerçektir ki savaş ortamı ilk olarak üretimi ve ekonomiyi vurur, bu alanlardaki düşüş de devletin gelirlerinin, vergilerinin azalmasına sebep olur. İdareciler de bu açığı kapatmak için ilk çare olarak vergileri artırma yoluna giderler. Bu durumun bir örneği Moğol döneminde yaşanmıştır. Öyle ki Moğol görevlilerinin, insanlara sadece yaşamlarını sürdürebileceği kadar mal bırakıp, geri kalan her şeyi vergi olarak yazdıkları, halkın canına bile vergi koymaya kalkıştıkları eserlerde yer almaktadır. Moğol zulmünden nasibini alan Aksarayî, Rum muhasebelerini araştırmak için Moğol emirlerinin Konya tarafına geldiklerini, burada bir toplantı yaptıklarını: “*Ben zavallıdan hazine maliyesinin defterlerini (varak-ı mal-ı hizane) istediler. Onun üzerine büyük bir gürültü, patırtı kopardılar. Onların maksadı büyük divanın beratlarının ve altın damganın bulunmadığı bütün vergileri, masraflara mahsub etmemek, fitne çıkarıp bana zarar vermektir*”.⁶⁷³ cümleleriyle aktarmış ve yaşadığı korkuyu anlatmıştır.

⁶⁷²İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 106; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, s. 121; Anonim *Selçuknâme*, s. 37, 40, 42; Şikârî, *Karamannâme*, s. 156, 162, 171, 173, 201; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 99-100; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 40; Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)*, Ankara: TTK Yayınları, 1997, s. 24; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 28-29; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 300-301; Ancak İsfahânî'nin kaydı ile görülmektedir ki Sultan Melikşah'a da Bizans'ın her yıl 300 bin altın vermesi kararlaştırılmıştı. Bk. İsfahânî, *Zubdat al Nusra*, s. 69;

⁶⁷³Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 117, 175, 177, 185; El-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 155, 190; Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 89.

4. BÖLÜM

SELÇUKLU ANADOLUSUNDA GAYRİMÜSLİMLER

EKSENİNDE SİYASET

4.1. Selçuklu Savaş Politikası

Türkler, Orta Asya'daki atalarının son derece hareketli ve savaşçı toplum yapısını, göçle birlikte doğal olarak, Anadolu'ya taşımışlardı. Selçuklu hâkimiyeti altındaki Türklerin faaliyetleri incelendiğinde oldukça savaşçı, hareketli bir yapıya sahip oldukları dikkat çekmektedir. Anadolu'da yerleşmeye çalışan bu insanların, diğer zümrelere göre çok daha agresif bir yapıya sahip olabileceklerini akıldan çıkarmamak gerektir. Ancak bu, onların savaş çıkarmak için bahaneler arayıp sürekli savaş durumunda olmayı tercih ettikleri manasına da gelmez. Anadolu'da güçlü bir devlet kurmak isteyen Selçuklular, var olmanın, siyasi yapının devamının yalnızca savaşla mümkün olamayacağını, Orta Asya'dan Anadolu'ya ulaşan uzun yolculuklarında edindikleri tecrübelerden muhakkak biliyorlardı. Onlar bu yolculuk esnasında, devlet tecrübesi konusunda oldukça zengin bilgi birikimi ve güçlü bir belleğe sahip Pers coğrafyasından geçmişlerdi. Kuşkusuz istihdam ettikleri İranlı devlet adamları kanalıyla bu bilgiden faydalanmışlardı.

Türklerin, Selçuklu adı altında kurdukları devlet, yurt edinmeye çalıştıkları topraklar, köklü bir siyasi geleneği olan Doğu Roma arazisiydi. Böyle bir siyasi birikimle mücadele yalnızca savaş yolu ile mümkün değildi. Savaşların meydana gelmesi için gerekli şartlar kuşkusuz pek çok kez ortaya çıkmış olmalıdır. Bizlere muhtemelen daha çok savaşla sonuçlanan bu gerilimler kaydedildiği için ulaşılmış olmalıdır. Sulh yoluyla çözülenler ise daha önemsiz olduğu düşünülerek belki de devrin kaynaklarında kendilerine yer bulamamıştır.

Anadolu'yu yaşanılabilir, müreffeh bir yer haline getirmeyi amaç edinmiş Türkler için savaş muhtemelen en son tercih idi. Zira ekonomiden imara, sağlıktan eğitime ve kültüre kadar yapılacak faaliyetlerin, planlanan

amaçların gerçekleşebilmesi savaş ile değil barış ile mümkündür. Hatta dikkatli incelendiğinde görülecektir ki kurmaya çalıştıkları yeni vatanlarındaki yaşanılabılır dünyayı tehdit veya ortadan kaldırma girişimleri, Selçukluların yapmış oldukları savaşların pek çoğunun gerekçesini oluşturmuştur. Selçuklular için savaş halinde olunması tercih edilen bir durum değildi. Göçebe Türkmenlerin Hıristiyan köylerine girip yağma hareketlerinde bulunmalarını, toplum düzenini bozma girişimlerini engellemeleri, Selçukluların Anadolu'yu yerel halkıyla birlikte barış içerisinde yaşanılan bir yer haline getirme gayretinin izlerini taşır.

Savaş belki de hiç de istemedikleri bir durum olsa da yaşadıkları coğrafya ve dönem itibariyle Selçukluların bundan uzak durmaları pek mümkün olamamıştır. Stratejik durumuna, etnik ve mezhebî yapıdaki farklılıkların da eklenmesiyle Anadolu sık sık çatışmalara sahne olan bir sahaya dönüşmüştür. Asırlardır Bizans ile Müslüman Araplar arasındaki siyasi çekişmeler altında istikrarı bozulmuş olan Anadolu'ya gelen Türklerin, bölgede kısa sürede düzeni yeniden inşa etmeleri kolay değildi. Anadolu'ya yerleşmeye çalışan Türkler, doğal olarak o toprakların hâkimi konumundaki Bizans veya ona tâbi yerel siyasi güçlerle savaşmak zorunda kalıyordu. Büyük Selçuklu Devleti Anadolu'ya yerleşenlerin daha bağımsız hareket edebilecekleri devletler/beylikler kurmalarına pek de ses etmemiş veya edememişti. Bu, daha sonraki süreçte Anadolu'da Türk siyasal birliğinin kurulmasının önünde büyük bir engele dönüşecek ve çatışmalara yol açacaktı.

Türkiye Selçukluları, tüm Anadolu'yu kendi siyasi çatıları altında bir araya getirmek için büyük mücadele etmişlerdir. Bu amaca giden yolda önlerine çıkan müslim-gayrimüslim fark etmeksizin her siyasi güç ile mücadeleden ve savaştan kaçınmamışlardır. Tersine bir ifadeyle de onlar, büyük bir emek sarf ederek önemli ölçüde inşa ettikleri Anadolu Türk siyasal birliğini parçalama yönündeki her türlü girişime karşı büyük bir direniş göstermişlerdir.

Türklerin savaşçı bir millet olduğu yönünde yaygın bir kanaat hâkimdir. Ancak bu, onların her fırsatta savaş yaptığı anlamına gelmemektedir. Özellikle Türkiye Selçuklu sultanlarının, savaştan önce barış teklif ederek

sorunları sulh yoluyla çözmeye, Anadolu halkı ile düşmanlık tohumları ekmek yerine dostluk temelli bir ilişki kurmaya çalıştıklarını pek çok örnekle kanıtlamak mümkündür. Bu barışçıl politika aynı zamanda savaşın getireceği yıkım, göç ve esaret gibi pek çok olumsuz gelişmeleri engellemeye hizmet etmektedir. Tao-te Ching'e ait, "*Silahlar kötü kehanetin araçlarıdır, bu nedenle kullanılması kaçınılmaz olmadıkça kullanılmamalıdır.*" şeklindeki sözü adeta Selçukluları tanımlar gibi gözükmektedir. Tüm bu kaçınma politikalarına rağmen Selçuklular Anadolu'da irili ufaklı pek çok savaş yapmak zorunda kalmışlardır. Bu savaşların veya çatışmaların çıkmasında siyasi, sosyal, ekonomik ve güvenlik gibi pek çok etken rol oynamıştır.

Selçukluların savaş hukukunun şekillenmesinde İslam anlayışı belirleyici olmuştur. Böyle olmakla birlikte Orta Asya Türk gelenek, anlayış ve teamüllerinin etkisi de unutulmamalıdır. İslam savaş hukukunda da sulh esastır. İslam savaşa tüm sulh yollarının denenip barış kapılarının sonuna kadar zorlanmasına rağmen hâlâ çözüm üretilmemesi ve barış adına artık yapacak bir şey kalmaması durumunda cevaz verir. Bundan ötürüdür ki Selçuklular da savaşlardan önce karşı tarafa mutlaka barış teklifinde bulunmuşlardı. Yazarlar, bu konuda hükümdarların barış teklifi sunduklarına dair pek çok örneği paylaşmışlardır. Örneğin, Malazgirt Zaferi öncesi Sultan Alparslan, Diogenes'e barış teklif etmiş, ancak Diogenes bunu kabul etmemiştir.⁶⁷⁴ Urfa'nın alınması ile ilgili olarak da Zengî: "...*Şehri kılıçla zaptedilmektense teslim ediniz.*" çağrısında bulunmuş ama teklif kabul edilmemiştir. Sonuçta ise şehirdeki genç-yaşlı, kadın-erkek ve din adamına kadar çok kişi savaşın getirdiği ölümden kaçamadı. Yaşanan bu korkunç sahnelere müdahale eden Zengî, Süryani, Ermeni ve Rumlardan herkesin evine dönmesine izin verdi. Muhtemelen barış yolunun seçilmesini engelleyen Frenklerin öldürülmelerine ise engel olmadı. Savaşın getirdiği yıkımın izlerini silmeyi ve hayatı normal rutinine döndürmek isteyen Zengî, Urfa halkına sığır, öküz ve hayvan yemi de dağıttı.⁶⁷⁵

⁶⁷⁴Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 142.

⁶⁷⁵Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 297-298; İbnü'l Esîr, *el Kâmil fi't-Târîh* 9, s. 169-171; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 378-380; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 128-129; I. ve

Sultan I. Alâeddin Keykubat, izlediği barışçıl yollarla en dikkat çeken Türkiye Selçuklu sultanıdır. Onun fethettiği önemli merkezlerden Alanya, Sudak ve Kögonya (Şebinkarahisar) barış ile kan dökülmeden alınan yerler arasındadır. Sultan I. Alâeddin Keykubat'ın Sudak'ı fetih ile görevlendirdiği melikü'l-ümera Emir Hüsameddin Çoban, şehrin ileri gelenleri ile görüşüp her yıl belli miktarda haraç verilmesi, tüccarların kaybolan mallarının tanzim edilmesi, bazı ileri gelenlerin çocuklarının rehin olarak sultana bırakılması ve istenildiğinde savaşçılar ile Selçuklu ordusuna yardım edilmesi şartlarını içeren teslim teklifinde bulundu. Sultan I. Alâeddin Keykubat da bu anlaşmayı uygun buldu ve Sudak kan dökülmeden Selçuklu topraklarına katıldı.⁶⁷⁶ Sultan I. Alâeddin Keykubat, Melik Müzaffereddin'i de Kögonya Kalesi'ni fetihle görevlendirmişti. O da bu görevi barışçıl bir yolla yerine getirdi ve neticede kale teslim alındı. Karşılığında ise kale emirine bir yurtluk ve geçimini sağlayacak kadar araç, gereç ve ikta verilmişti.⁶⁷⁷ Sultan Alâeddin Alanya'yı da savaşmadan barışçıl yolla teslim almıştı. Karşılığında ise Alanya hâkimi Kir Fard'a Konya'nın Akşehir beyliği ile beş köyün mülkiyetini bağışladığına dair menşuru bir elçi ile göndermişti.⁶⁷⁸ Ayrıca İbni Bibi, Sultan I. Alâeddin Keykubat'ın askerlerinin Gürcü diyarına gidip, üç gün boyunca isyan eden beldelerin mancınıklar ile dövüldüğünü, dördüncü gün ise halkın aman dilediği ve komutanın da bunu kabul ettiğini yazmaktadır.⁶⁷⁹

Savaş öncesi barış teklifi Selçuklular için kaçınılmaz bir ön koşuldu. Barışa böylesine önem vermek doğal olarak barışı korumaya da aynı derecede önem vermek anlamına geliyordu. Bundan dolayıdır ki Türkiye Selçukluları için anlaşma şartlarının ihlal edilmesi savaş sebebiydi.⁶⁸⁰

II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, s. 56-57.

⁶⁷⁶İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 339-342.

⁶⁷⁷İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 365-366.

⁶⁷⁸İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 267-268, 273; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 80; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 171a-179b; Turan, "Mübârizeddin Er-Tokuş", s. 416; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 175; Lloyd ve Rice, *Alanya*, s. 4; Baykara, *Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarih*, s. 115; Uyumaz, *Elçiler*, s. 63-64; Hacıgökmen, "Kir Fard", s. 121-125.

⁶⁷⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 412.

⁶⁸⁰Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, s. 305-306; Emir Muineddin, anlaşma şartlarına uymayan Frenklere karşı savaş açtı. Bk. İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 169; Ayrıca Bizans imparatoru anlaşmada yer alan Sublaion'u tahrip etti ancak Dorylaion'a dokunmadı.

Anadolu'nun tapusu olan Miryakefalon Zaferi (1176) öncesinde Sultan II. Kılıç Arslan, İmparator I. Manuel'e elçiler göndererek mevcut anlaşmaya uyulması yönünde barışçıl bir yol izlemişti. Ancak imparatorun, anlaşma şartlarına uymamaktaki ısrarcı tutumu Selçuklular adına zaferle sonuçlanan bir savaşa yol açmıştı. Savaşı kazanmasına rağmen, Selçuklu sultanının çok daha ağır şartlarla bir anlaşma yapmak yerine, eski anlaşmaları yürürlüğe koymayı teklif etmesi benzerine zor rastlanacak olaylardan birisidir.⁶⁸¹ Bu benzersiz örnek dahi Selçuklu Türklerinin barışa ve yapılan anlaşmaya uyma, diğer bir ifadeyle bozgun çıkararak taraf olmama konusunda ne kadar hassas davrandıklarını ispatlamaya yeterlidir. Yine, Sultan I. İzzeddin Keykavus da Selçuklu ticareti için önemli bir liman olan Sinop'u fethetmek için oraya gittiğinde bunu barış ile gerçekleştirmek istemişti. Sinop civarında ele geçirilen Trabzon İmparatoru Kir Aleks'i'yi huzuruna çağırıp teselli ettikten sonra şehrin teslim edilmesi durumunda kimsenin malına ve canına hiçbir zarar gelmeyeceğini, onlara istedikleri yerde oturma izni verileceğini, haracını zamanında ve eksiksiz verip istenildiği zaman askerî yardım göndermesi durumunda Sinop'tan başka Canik idaresinin de ona

Bunun üzerine uyarı için gelen sultanın elçisine zor durumda yapılan anlaşmaya uymayacağını söyledi. Sultan da Atapakos isimli emirini yanına 24.000 kişi vererek bölgeye gitmesini, tahrip edilmedik yer bırakmamasını ve deniz suyu, kum ve kürek getirmesini emretti. Sonuçta bölgedeki pek çok yer tahrip edildi. Bk. Niketas Khoniates, *Historia*, s. 133.

⁶⁸¹Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 163-164; Niketas Khoniates, *Historia*, s.121-122, 124, 130-131; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 249-250; *Hetum Vekayinamesi*, s. 7; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 61; Ayrıca Sultan Kılıç Arslan'ın Malatya kuşatmasında, Sultan Mesud'un Geysun kuşatmasında da barış teklif ettikleri görülmektedir. Bk. *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 42-43, 158-159, 162; Uyumaz, *Elçiler*, s. 45; Yine Sultan Alâeddin Keykubat Kahta kalesini, Sultan I. İzzeddin Keykavus da Hancin kalesini barışçıl yollarla teslim almıştır. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 191-193, 300; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 95; Diğer yandan barış ile değil savaş ile alınmasına rağmen düşman tarafa canlarının bağışlanması dışında özgürlük hakkı da tanınması çok önemli bir hadise ve Selçuklu hoşgörüsünün en güzel örneklerinden biridir: Emir Mübarizeddin Çavlı, Leon üzerine çıktığı seferde Leon, Frenklerden yardım istemiş, Frenkler yardıma geldiyse de mağlup olmuşlardı. Çok sayıda Frenk esir alınmıştı. Emir Mübarizeddin bir keşişin çıkıp: "*Ne buyuracağımızı bekliyoruz, artık yapacağımız bir şey yok*", demesi üzerine Emir Mübarizeddin onlara utarılacak bir şey yapmadıklarını, kendilerini kurtarmak istiyorlarsa silahlara ve zahirelere hiç el sürmeden olduğu yerde bırakıp özel mallarını nereye götürmelerini isterlerse alıp götürmelerini ve böylece emniyette olacaklarını söylemiştir. Keşiş ise yazılı bir delil istemiş ve kâtip de hemen yazıyı yazmıştır. Yazı şöyledir: "...Devletin kendisinde sığınmak aradığı taht ve taç sahibi şahlar şahının mübarek adına yemin ederim ki benim bu ünlü ordumdan o topluluğa hiçbir zarar gelmeyecek." Ayrıca herkesin malı, ailesi, adam ve çocuklarına Selçuklular tarafından bir zarar gelmeyeceği yazılmıştır. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 348-349.

bırakılacağını ve bu hususlarda Selçukluların onlara yardım edeceğini söylemişti. Fakat aksi durumda, yani Selçukluların şehri zorla zapt etmesi durumunda, kendisinin öldürüleceğini, bütün Sinop halkının esir edilip mallarının yağmalanacağını söylemiştir.⁶⁸² Neticede şehri savunanlar sultanın bu sözlerine güvenip kaleyi teslim etmiş ve fetih barış yoluyla gerçekleşmiştir.

Yapılan anlaşmaya uymama gibi vergilerin zamanında ödenmemesi veya eksik ödenmesi de savaş sebebi idi. Anlaşmaların pek çoğunda karşı tarafın Selçuklulara düzenli olarak haraç, vergi ve hediye adı altında yapmaları gereken ödenmelerle ilgili madde bulunmaktaydı. Bu haracın ödenmemesi aslında bir bakıma yapılan anlaşmaya uymama anlamına gelmekteydi. Bu konuyla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Eserlerde Sultan I. Alâeddin Keykubat anlatılırken Müslüman ve Hıristiyan bütün emirlerin sultanın kölesi olduğu ve ona vergileri, hediye ve bağışları hiç geciktirmeden zamanında gönderdikleri, bir ihmal olduğunda ise sultanın derhal cezalandırdığı kaydedilmektedir.⁶⁸³

Ticaretin ve yol güvenliğinin zarara uğraması önemli bir savaş sebebi idi. Ayrıca kendilerine tâbi bir devletin veya zimmînin düşman bir devlet ile ittifak yapması da Selçuklular için savaş sebeplerinden birisiydi. Bu konuda Selçukluları en çok meşgul edenler ise Ermeniler olmuştur. Ermeniler Bizans'la, Haçlılarla ve Moğollarla iş birliğine girerek tâbi oldukları Türkiye Selçuklularına karşı çoğu kez isyan hareketinde bulunmuşlardı. Sultan I. Mesut Haçlılara yardım eden Kilikya Ermenileriyle 1151'de savaşıp onları tekrar vergiye bağlamıştı. Sultan I. İzzeddin Keykavus da Haçlılarla iş birliğine girişme ihtimali olan Ermeni Leon kuvvetlerini bozup onları Torosların ötesine atmıştır (1214). Bunlardan başka Sultan I.

⁶⁸²İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 179; Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s. 35-36.

⁶⁸³İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 247-248; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 61; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 51; Aleksi'den sonra Trabzon İmparatorluğu'nun başına geçen Andronik Gid, haraç vermeyi reddedecek olmuş fakat sonunda Selçuklular önünde boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bk. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 54; Sultan Kılıç Arslan 1177-1178'deki anlaşmaya rağmen borçlarını ödememesi üzerine 24.000 kişilik orduyu Ege bölgesine yağmaya göndermiştir. Bk. Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 152; Sis hâkimi Leon'un haraç verme konusundaki gevşekliği tahsildarlar tarafından sultana bildirilince sultan üzerine gitmiştir. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 190-191.

Alâeddin Keykubat'ın tahta çıkışı sırasında Ermenilerin hemen itaatten çıkıp, Haçlılar ve Kıbrıs Krallığı ile ittifak kurmaya çalışmaları da bu duruma dair örneklerdendir.⁶⁸⁴

Hem savaş zamanlarında hem de normal durumlarda Selçuklu reayası olan ahali için kabul edilmeyen ve en yüksek ceza olan idama sebebiyet veren durum casusluktu. İslam hukukunda da bu, en büyük suçtur ve cezası ölümdür. Orta Çağ dünyası için devletin stratejik noktalarını, kalelerin durumlarını, yollarını ve diğer önemli bilgilerini düşmanın bilmemesi önemli bir husustur. Bu noktada fetihlerden sonra zimmî durumuna gelen yerli halk, kolayca diğer devletlerle iletişime geçebiliyor, zaman zaman savaş konusunda tahrikte bulunabiliyor ve hatta düşmana içeriden yardım sunabiliyordu. Bu durumların olmaması için Selçuklular ağır yaptırımlarda bulunmuş olmasına rağmen isyanın ve casusluğun önünü alamamış ve aşağıda görüleceği üzere örnekler yaşanmıştır. Bu kişilerin önce taşınır taşınmaz mallarına el konuluyor, sonra da idam ediliyordu.⁶⁸⁵

Sultan Melikşah'ın, Bizans'a elçi olarak gönderdiği Siyavuş para, mal, mülk vaatleriyle kandırılıp Rum tarafına geçmiş, elindeki fermanı da Horasan aleyhine kullanarak Sinop ve civarını Rum tarafına geçirmeyi başarmıştı.⁶⁸⁶ Anlaşılabacağı üzere belki savaş ile kaybedilemeyecek bir şehir, kumandanın ihaneti nedeniyle kolayca elden çıkmıştı. 1097'de Türkler Bizanslı patrik Antakyalı İonnes'i hapsedtiler. Ancak bu, Haçlılar surların çok yakınında olması nedeniyle muhtemel bir casusluk olayının önüne geçmeye yönelik bir uygulamaydı.⁶⁸⁷ Ermenilerin Anadolu coğrafyası hakkında Haçlılara bilgi vermesi onların işlerini oldukça kolaylaştırmıştı. Hatta onların gıda yardımı, verdikleri fikirler ve yol göstermeleri ile Haçlı Seferleri'nin kaderini tayin ettikleri söylenebilir.⁶⁸⁸

1115'te Ermeni Toros'un kardeşi Stefane, Maraş'ı işgal edip pek çok Hıristiyanı öldürüp mallarına el koymuştu. Bunun üzerine II. Kılıç Arslan

⁶⁸⁴İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 14, 515; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 122; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 27, 34; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 98.

⁶⁸⁵Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 266.

⁶⁸⁶Anna Komnena, *Alexiad*, s. 195-196; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 90.

⁶⁸⁷Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013, (2. Baskı), s. 49.

⁶⁸⁸Ersan, "Ermenilerin Nazarında Haçlılar", s. 204-205.

derhal harekete geçince Stephane bir papazı da yanına alarak Maraş'tan kaçmıştı. Yöreye ulaşan II. Kılıç Arslan, Hıristiyanlara merhamet gösterip korkup şehirden kaçanların ev, bağ ve tarlalarına geri dönmelerini teşvik etmişti. Ancak düşmanla haberleşip halkı isyana teşvik eden bir Ermeni papazın derisi diri diri yüzdürülüp üç gün sonra el ve ayakları kesilip yakılmıştı.⁶⁸⁹

İbni Bibi, Sultan I. İzzeddin Keykavus'un Şam ülkesine fethini anlattığı bölümde Şam melikesinin bir hileye başvurduğunu anlatır. Buna göre melike, sultanın bütün devlet beylerinin emirlerinin ve toplantılara katılma hakkı olanların adlarını, lakaplarını bilen ve onların çoğuyla iyi ilişkiler kuran bir Rumu para karşılığında elde etmiş ve ondan bilgiler almıştır.⁶⁹⁰

Kıbrıs Latin Krallığı, gıda maddelerini Anadolu'dan karşılıyordu metbu bir devlet olarak davranmayıp her fırsatta Anadolu sahiline yerleşmenin planlarını yapıyordu. Bunun için de Antalya'nın alınması için zaman zaman şehirdeki Rumlara yardım gönderiyordu. Nitekim Antalya'nın fethinden sonra Kıbrıs'taki Frenkler, Anadolu'ya açılan kapılarının elden çıkması nedeniyle şehirdeki Rumlarla işbirliği yapıp orayı tekrar ele geçirmişlerdi. Antalya'daki halk da Frenklere şehri teslim etmek için çağrıda bulunmuşlardı. Bunun üzerine Antalya, ikinci kez olarak 1216'da ele geçirildi ve bir daha böyle bir duruma fırsat vermemek için Türklerle Hıristiyanlar arasında sur çekilerek Hıristiyanlar kontrol altına alındı.⁶⁹¹ Bu durum casusluk faaliyetleri kapsamında değerlendirilmelidir.

Dönemin diğer Türk-İslam devletlerinde de durum benzer şekildeydi. 1123 yılında Belek Gazi, Hısn-ı Zeyd'de bulunmuyorken Frenkler şehri Ermenilerin yardımı ve hile ile ele geçirdi. Belek Gazi yetişip şehri geri

⁶⁸⁹Süryani Patrik Mihail'in *Vekâinamesi*, s. 179-180; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 23-24; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 87.

⁶⁹⁰İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 215.

⁶⁹¹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 169, 174, 409; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 488, 497; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 124b-127a; Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 102-105; Osman Turan, "Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri", *BELLETTEN*, C. 28, S. 110, Nisan 1964, s. 214-215; Baykara, *Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarih*, s.110-113; Ersan, "Ermenilerin Nazarında Haçlılar", s. 204-205; Ancak Cahen, Antalya'da yerliler ile Frenkler arasında kimin egemen olacağına dair bir anlaşma söz konusu olmadığı için Selçukluların sadece Frenklerle savaştığını, yerlilerin Türkleri çağırıldığını yazar bk. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 67-68; Selçuklularda mahalle arasında sur çekilmesi hadisesi Hıristiyan nüfusun fazla olduğu yerlerde uygulanmıştır.

almış ve ihanet eden Ermenilere işkence edip derilerini yüzmüştü.⁶⁹² Josselin, Mar Bar Çauma Manastırını (1148) soyup manastırdaki buğday, şarap, yağ, bal ve kıyafetler gibi eşyaları yağma etti. Emir Gazi de Malatya'yı alınca, Hıristiyanların Malatya'yı Frenklere kendi istekleriyle verdiklerini düşünüp bu manastıra İslam hukukunda olmamasına rağmen yüksek bir vergi koymuştu. Malatya'daki Türk emiri Aynüddeve konu ile ilgili pek çok şikâyetin gelmesi üzerine durumu araştırıp Frenklerin zorla yaptırdığına kani olunca bu uygulama kaldırılmıştı.⁶⁹³

Tüm bu sebepler hâsıl olmadan da savaşlar çıkabilmiş güçlü olan devlet göstermelik bir sebep bulmakta zorluk çekmemiştir. Mesela 1149 yılında Sultan I. Mesud Maraş'ı ele geçirdi ve şehrin sakinleri olan Frenkler, Antakya'ya çekilmek koşuluyla şehri teslim ettiler. Ancak yolda Türkler tarafından kılıçtan geçirilmekten kurtulamadılar.⁶⁹⁴ I. Manuel, 1173'de II. Kılıç Arslan'ı anlaşmalara uymadığı için uyarmış, II. Kılıç Arslan ise onunla daha fazla ittifak yapamayacağını, bu durumun halifeyi kızdırdığını belirtmiştir. Niketas'a göre, Sultan II. Kılıç Arslan hiçbir sebep göstermeden, savaş bile ilan etmeden Bizans topraklarına saldırıyor, anlaşmaları ihlal ediyor, bazı anlar sadece ruh haline göre hareket ediyordu. Hatta dindaşı olan Zünnun'a da aynı şekilde davranmış, uydurma sebeplerle onu da topraklarından sürmüştü.⁶⁹⁵

4.2. Türkiye Selçuklularında Tâbiyet Hükümleri

Selçuklular çoğu zaman bir yeri fethettiklerinde tâbiyet şartları yerine getirildiği ve devam ettiği sürece yerel yönetimlerin devam etmesine müsaade ediyordu. Merkezî hükümdara bağlılığın en önemli işaretleri vergi vermek ve sultan adına sikke bastırmaktı. Tâbi devlet bir İslam devletiyse ayrıca cuma günleri sultan adına hutbe okutmak da bağlılık şartları arasında yer alırdı. Sultan, yeni anlaşma yapılan beyden artık kesinlikle başkasının yardımına başvurmamasını, yalnızca sultana umut bağlamasını isterdi.

⁶⁹²I. ve II. Haçlı Seferleri *Vekayinamesi*, s. 35.

⁶⁹³*Süryani Patrik Mihail'in Vekayinamesi*, s. 149-151; Benzer bir olayı Usame İbn Munkız'ın eserinden öğrenmekteyiz. Müslüman bir kişi, Kefertab hâkimi Theophile'nin hizmetine girip, Müslümanlara karşı ona yol gösterebilmiştir. Bk. Usame İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, s. 163.

⁶⁹⁴Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 31.

⁶⁹⁵Niketas Khoniates, *Historia*, s. 84.

Sultan bu beyleri koruyabildiği ve haklarını savunabildiği sürece bu böyle devam ederdi. Tâbi hükümdarların Selçuklulara itaati, eğilip alınlarını yere koyma, diz çökme, el bağlama, el öpme gibi hareketlerle simgelenmekteydi. Selçuklu sultanları, hâkimiyetlerini hissettirmek istedikleri tâbilerine karşı daha ağır törenler yapmaktaydı. Ancak bu da bu kişinin Müslüman mı Hıristiyan mı olduğu, bağlılık andı içmek için mi yoksa şükranlarını bildirmek için mi geldiğine göre değişiklik göstermekteydi.⁶⁹⁶

Selçuklulara tâbi olan devletlerin öncelikli yükümlülüklerinden birisi harac ve bâcı yani vergiyi eksiksiz ve zamanında vermesiydi. Bunda bir sıkıntı olması demek savaş sebebi demektir ve cezayı gerektirirdi. İbni Bibi Sultan Alâeddin Keykubat'ı anlatılırken Müslüman ve Hıristiyan bütün emirlerin sultanın kölesi olduğunu ve ona vergileri, malları, hediye ve bağışları hiç geciktirmeden zamanında gönderdiklerini, bunda bir ihmal olduğunda da sultanın derhal cezalandırdığını yazmaktadır. Bu durum Müslüman olan tâbiler için de geçerliydi.⁶⁹⁷ Sınırların ve tâbiliklerin değişken olduğu bu dönem için en dikkate alınması gereken tarih muhtemelen Alâeddin Keykubat zamanıdır. Bu dönemde İbni Bibi'nin verdiği bilgiye göre, Sultan Alâeddin Keykubat 1237 tarihinde Kayseri'de etraftaki ülkelerin her birisinin elçisinin şehinşahlık meclisinde hazır olmalarını söylemiş ve Şam, Fars, Kirman, Yemen, Taif, Rus, Bulgar, Rum ve Frenk elçileri buna icabet etmiştir. Bu durum Türkiye Selçukluların etki alanlarını göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir.⁶⁹⁸

Kilikya Ermenileri tâbi bir devlet olarak haraç ödüyordu. Sultan Alâeddin Keykubat'ın 1225 yılındaki Ermeni seferi sebebiyle Ermeni kralı, sultandan barış istemek zorunda kalmıştı. 1226 yılında imzalanan barış anlaşması ile Ermeni kralı, I. İzzeddin Keykavus zamanında yapılan anlaşmadaki vergi miktarının iki katını vereceğini, paralarını sultanın adına bastıracağını ve sultan gerek görürse asker göndereceğini kabul etmiştir.⁶⁹⁹

Bizans Türkiye Selçuklularından daha önce vergiye bağlanmıştı. Büyük

⁶⁹⁶Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 143-144, 149.

⁶⁹⁷İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 247-248; Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 150.

⁶⁹⁸İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 444.

⁶⁹⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 17; Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 66; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 58.

Selçuklu Sultanı Melikşah Rum diyarını fethetmekle Emir Porsuk'u görevlendirmiş ve sonuçta Bizans, sultana her yıl 300.000 altın, ayrıca Rum melikinin cizyesi olarak da 30.000 dinar vermeye mecbur bırakılmıştı. Türkiye Selçukluları kurulduktan sonra da Bizans rahat nefes alabilmek için vergi vermeyi taahhüt edip, bir nevi Selçuklu otoritesini kabul ettiğini beyan etmişti.⁷⁰⁰

Tâbi devletlerin önemli yükümlülüklerinden birisi de gerekli görüldüğü zamanlarda Selçuklulara askerî yardımda bulunmaktı. Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgilere göre Ermenistan kralı Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e 300 mızraklı asker ile dört ay hizmet etme yükümlülüğü taşıyordu.⁷⁰¹ İznik Kralı 400, Trabzon beyi 200, Lambron beyi 29 mızraklı asker ile sultan ne zaman isterse hizmetine girmeyi kabul etmişti. Diğer derebeyleri de ayrıca kuvvet yollamakla yükümlüydüler. Halep sultanı da 1.000 mızraklıyla istediği anda sultanın hizmetinde olacaktı.⁷⁰² Burada gönderilen asker sayısından daha önemli olan şey bu yönetimlerin Türkiye Selçuklularına asker göndermeyi kabul etmeleridir.

Selçuklu hâkimiyetini tanıyan devletler, genellikle sadece haraç ödüyorlardı. Buna karşılık dinî ve idari faaliyetlerinde tamamen özgür olup memleketlerinde kendi kanunlarına göre yaşayabiliyorlardı. Küçük Ermeni prenslikleri bunun en güzel örneklerindedir. Ayrıca sadece Hıristiyan prenslikler değil, Müslüman emirler de vergilerini verdikleri sürece aynı haklara sahip bulunuyorlardı.⁷⁰³

⁷⁰⁰İbni Cübeyr de II. Kılıç Arslan yönetimindeki Anadolu'yu anlatırken, Bizans'ın bile cizye ödediğinden bahseder. Ayrıca II. Kılıç Arslan'ın Rum Meliki Ermânûl üzerine savaş yaptığında eman dileyen melike 100.000 kırmızı dinar, 100.000 gümüş dirhem ve çuhayı toptan haraç olarak kabul edip üzerine gitmediği bilinmektedir. Bk. İbni Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, s. 168-169; *Anonim Selçuknâme*, s. 23, 37.

⁷⁰¹Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 51; Yazıcızâde Sultan I. Gıyaseddin'e Ermeni kralının hizmette kusur etmediğini yazmıştır. Bk. Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 82b.

⁷⁰²Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 96; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 142, 274; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 98; Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s. 65; Ancak Şükürov, Simon de Saint Quentin'in söylediği 1230'larda Trabzon İmparatorluğu'nun Selçuklulara istenildiğinde 200 mızrak, yani yaklaşık bin kişilik bir ordu göndermesinin, Trabzon'un Selçukluların bir vasalı sayılamayacağı, bunun bir üst krala gösterilen saygıyı ve hediyeği ifade ettiği söylenmektedir. Bk. Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 490.

⁷⁰³*Anonim Haçlı Tarihi*, s. 36; Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 189; Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 173; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 264; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 19.

Sultan I. Alâeddin Keykubat Anadolu'nun tek ve tartışmasız efendisiydi, etrafındaki Hıristiyan prenslikler ise ona tâbi olmayı kabul etmişlerdi. Paralarda da bu durum görülmektedir. Örneğin Ermenice kral demek olan “Takavor Hetum” ifadesiyle beraber Sultan Alâeddin Keykubat'ın ismi parada görünmektedir.⁷⁰⁴

Malazgirt Savaşından sonra Romanos Diogenes, özgürlüğü için verdiği meblağın dışında, elli yıllık ateşkese, bütün Müslüman esirlerin bırakılmasına ve gerek olduğunda da Selçuklu ordusunu Bizans kuvvetleriyle takviye etmeye razı olmuştur ki bu durum açıkça Bizans'ın Selçuklulara tâbi olduğunu, diğer ifadeyle Selçuklu hâkimiyetini tanıdıklarını göstermektedir. Ancak Diogenes'in kör edilip daha sonra öldürülmesi, anlaşmanın uygulanmasına fırsat vermemiş ve Anadolu coğrafyasında Bizans-Selçuklu mücadelesi ve hangi tarafın hâkimiyetinin kabul edileceği meselesi bir süre daha geçerliliğini korumuştur. Bizans, Selçukluları Anadolu coğrafyasından atmak için elinden geleni yaptıysa da her geçen gün daha geriye çekilmeye ve her anlaşma ile bozulan bir önceki anlaşma şartlarını tekrar kabul ederek Selçuklu hâkimiyetini tanımaya mecbur kalmıştır.⁷⁰⁵

Selçuklulara tâbi bir diğer devlet ise Trabzon İmparatorluğu idi. Sultan I. İzzeddin Keykavus, İmparator Kir Aleksî'yi tutsak alındıktan bir süre sonra (1214) ülkesini yönetmesi için Trabzon'a geri gönderdi. Böylece Trabzon da artık Selçuklulara tâbi bir devlet konumuna gelmişti. Kir Aleksî'nin Trabzon üzerindeki haklarını onaylayan I. İzzeddin Keykavus ona şah cübbesi, törenlerde giyilen nevruz sarığı ve bir at armağan etmiştir ki bu, Orta Asya'dan gelen adetlerdendi. Kir Aleksî, tâbi bir hükümdar olarak Sultan I. İzzeddin Keykavus'un atının çulundan tutarak yürümüş;

⁷⁰⁴İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 444; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 90-91; Halit Erkiiletlioğlu, “Sultan I. Alâeddin Keykubad Adına Metbû Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi –I. Alaaddin Keykubat Özel Sayısı-*, S. 3, Haziran 1988, s. 90.

⁷⁰⁵Süleymanşah, İznik'i alınca Bizans İmparatoru Aleksios Komnen ile yaptığı anlaşmayla her yıl vergi ve gerekli durumlarda askerî yardım yapmayı kabul ettirmiştir. Sultan II. Kılıç Arslan da Miryakefalon Zaferi'ni Patrik Mihail'e yazdığı mektupla bildirirken bu zaferle Bizans'ın tekrar Selçuklulara tâbi olduğunu söylemiştir. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 13; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 268; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihân-Nümâ*, s. 28-31; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 467; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 39; Uyumaz, *Elçiler*, s. 55.

ancak sultanın söylemesi üzerine bunu bırakıp atına binip yanında devam etmişti.⁷⁰⁶

Trabzon Rum toplumuna giren Türk unsurlar vaftiz olup Hıristiyan isimler alarak Rumlar arasında asimile olmuşlardır. Ancak oldukça büyük bir grup ise Hıristiyan olmakla beraber Türkçe konuşmaya, dillerini korumaya devam etmişlerdir. Trabzon Rumları ile Türkler arasında 14-15. yüzyıllarda yaklaşık on Rum prensesin Müslüman hükümdarlarla evlendirilmesi hadisesi görülmektedir ki bu durum hem Hıristiyan dinine hem de imparatorluk geleneklerine aykırıydı. Bu uygulama Bizans için kesinlikle hukuk dışıydı. Bu evlilik ağından hareketle, Müslüman Türkler ile Trabzon Rumları arasındaki bağların Bizans'la olandan daha ileri düzeyde olduğu ileri sürülebilir.⁷⁰⁷

Türkiye Selçuklularına tâbi bir devlet de Kilikya Ermeni Krallığı idi. Selçuklular küçük Ermenistan'ı müstakil bir devlet olarak değil, devletin tamamlayıcı bir ögesi olarak görüyorlardı. Hakikaten de daha önce Büyük Selçuklulara tâbi olan Ermeniler, artık Türkiye Selçuklularına tâbi bir krallık olarak bölgede varlıklarını devam ettiriyorlardı. I. Kılıç Arslan zamanından itibaren devam eden bu durum, zaman zaman tâbiyet şartlarının ihlali nedeniyle sekteye uğrayıp, daha sonrasında Selçukluların hâkimiyeti tekrar tesis etmesiyle devam ediyordu. Sis'i elinde tutan Küçük Ermenistan kralı II. Leon'un (1198-1220) sultana boyun eğip *bağlılık çulunu başında taşımasına* izin verilmesini istemesi bu türden bir örnektir.⁷⁰⁸ Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev Ermenistan'a varınca Ermeni Prensi I. Leon sultanın huzuruna gelip el öpüp hediyeler sunduğunda sultan ona bir at hediye ederek geri dönmesine izin vermiş, Leon yeri öperek ona veda etmiştir.⁷⁰⁹

⁷⁰⁶Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 325; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 66; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 54, 145, 148; Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler*, s. 35-36; Ancak Uzluğ tarafından tercüme edilen Anonim Selçuknâme'de ise Kir Aleksî'nin ve 30 Frenk emirinin derilerinin yüzölçümü, içlerine saman doldurularak gezdirildiği yazmaktadır. Bk. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, s. 28-29.

⁷⁰⁷Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 211-212, 225; Bu ilişki daha sonraki dönemde beylikler devrinde de devam etmiş ve Trabzon sarayından yaklaşık 11 prenses Müslüman erkeklerle evlenmiştir. Bk. Anthony Bryer, "Greeks and Turkmens: the Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, 1975, s. 135.

⁷⁰⁸Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 145-146.

⁷⁰⁹Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 82b.

1216 yılında Ermeni Leon'la arasındaki savaşı kazanan Sultan I. İzzeddin Keykavus, oldukça kazançlı bir anlaşmaya muktedir olmuştur. Buna göre savaş sırasında alınan Ermeni tutsaklar cizye karşılığında salıverilecek, bazı sınır kaleleri Selçuklulara verilecek, Ermeni Krallığı yeniden Selçuklu tâbiyetine girecek, Sis'te Sultan adına para bastırılıp hutbe okutulacak, gerekli görüldüğü zaman 500 Ermeni askeri gönderilecek ve her yıl 20.000 altın vergi ödenecek, bütün bunlara karşılık sultan da Leon'u tâbi ve Sis kralı olarak tanıyan bir menşur verecekti (1218).⁷¹⁰

Sultan I. Alâeddin Keykubat, tahta çıktığında Ermenilerin itaatsizliği ve tüccarların zarara uğratılması nedeniyle sefere çıkarak bunları tedib etmiştir. Sultan Alâeddin Keykubat, zaferle sonuçlanan bu sefer için Mübarizeddin Çavlı ve Emir Komnenos'u görevlendirdiğinde aman dileyen Ermeni kralı haracı iki katına çıkarmayı, paralarını sultan adına bastırmayı, her sene 1.000 süvari ve 500 çarhçı neferi göndermeyi teklif edip kulluktan bir daha çıkmayacağı sözünü vermişti. Bunun üzerine, Selçukluların tâbiyetini yeniden kabul etmesi, birçok önemli kale ve şehirleri Selçuklulara bırakması, gerektiğinde 1.500 kişilik bir Ermeni kuvveti göndermesi, her yıl ödenen vergiyi iki katına çıkartması, sultan adına hutbe okutup para bastırması şartları ile 1225 yılında anlaşma tekrar sağlanmıştır.⁷¹¹ Böylece daha kesin bir şekilde Ermeni Krallığı Selçuklulara bağlandı ve Anadolu-Suriye ticaret yolu güvenlik altına alınmış oldu.

4.3. Selçuklu Askerî ve Siyasi Hayatında Gayrimüslim Devlet Adamları

Selçuklular Anadolu'da, dinî ve etnik kimlikleri ön plana çıkmadığı, barışın hâkim olduğu birlikte yaşam kültürünü inşa etmeyi amaç edinmişlerdir. Onların bu ana politikasının yansımalarını siyasi, ekonomik, sosyal her alanda görmek mümkündür. Bu esas amacın doğal bir sonucu olarak devlet bürokrasisinde pek çok gayrimüslim bulunmaktaydı. Başta Selçuklu hanedanı ile akrabalık ilişkisi içinde olanlar olmak üzere pek çok

⁷¹⁰İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 67-68, 197; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 140; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 19-26, 28-29; Uyumaz, *Elçiler*, s. 64-65.

⁷¹¹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 349-350; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 227a; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 129; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 29-30; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 98-99; Uyumaz, *Elçiler*, s. 78.

gayrimüslim, devletin önemli idari ve komuta merkezlerinde görevler almışlardır. Başlangıçta yönetimin en üst kademelerinde daha çok doğudan gelen Müslümanlar, özellikle Pers kültürü kökenliler etkili olup Hıristiyanlar ise bu önemli devlet görevlilerinin ancak yardımcısı olabilmekteydiler. Anadolu'da yerleşme ve yerel halkla kaynaşma ile doğru orantılı olarak Hıristiyanların Selçuklu devlet kademelerindeki sayısı da artmıştır. Her geçen gün Müslümanların yanında gayrimüslimlere de yöneticilik verilmiş ve böylece onlarla olan kaynaşma da güçlendirilmiştir. Halk tabakası için ise Vryonis'in dikkat çektiği gibi *zimmilik* ahaliye resmî bir statü kazandırıp, komşularıyla kaynaşmalarını sağlamıştır.⁷¹²

Selçuklu siyasetinde oldukça önemli görevlerde bulunan gayrimüslim devlet adamlarından bazıları Selçuklu hanedanı akrabası olanlardır. Örneğin, 1196-1204 yılları arasında İstanbul'da kalan I. Gıyaseddin Keyhüsrev, annesinin de Hıristiyan olması sebebiyle yabancılik çekmemiştir. O, bu sırada Latinlerin İstanbul'u işgal etmesiyle bir adaya veya bir kaleye sığındı. Sığındığı bu yerin hâkimi Bizans soylularından Komnenos ailesi ile akrabalık bağları olan ve bir şato sahibi Manuel Mavrozomes'ti. Keyhüsrev, bu sırada onun kızı ile evlendi. Daha sonra tahtı ele geçirince de kayınbabasına Menderes bölgesinin yönetimini verdi. Bu kişi daha sonra kaynaklarda *Emir Komnenos* olarak geçmektedir. Sultan Alâeddin Keykubat zamanında da önemini koruyan Mavrozomes, çaşnigir ve hatta *emirü'l-ümera* görevlerinde bulunmuş, önemli askeri vazifeler üstlenmiştir. P. Wittek, Mavrozomes'in ve üç oğlunun Müslüman olduğunu ve Selçuklularda yüksek makamlara geldiklerini söylemektedir. Denizli'de (1250) Emir Karasankor ve Kemaleddin Karagaş'ın soyadlarında yer alan *kara* unvanının, önceki soyadları olan *mavros* (kara) sözcüğünden geldiği ve bu kişilerin bu aileden olduğu düşünülmektedir.⁷¹³ Komnen ailesinden bir

⁷¹²Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 391; Vryonis, "Nomadization and İslamization in Asia Minor", s. 62; Demir ve Turan, "Gayr-i Müslim Kimliği", s. 193.

⁷¹³İbnü'l Esîr, *el Kâmil fi't-Târih 10*, s. 68-69; İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 292, 321, 343; Akropolites, *Vekayinâme*, s. 8; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, s. 440; Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 103; Turan, "Mübârizeddin Er-Tokuş", s. 416-420; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 62-63, 174, 195; Paul Wittek, "L'Épitaphe d'un Comnene a Konia", *Byzantion*, X, 1935, s. 510-513; Metivier, "Les Maurozomai", s. 197-201; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 124; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 29; Çiftçioğlu, "Gayrimüslim Kadınlarla

başka kişi de gelecekte Bizans imparatoru olacak olan Mikhael Komnenos Palaiologos'tir. O, Selçuklu ülkesine sığınmış, Moğollara karşı savaşta Selçukluların Hıristiyan birliklerinin başına komutan olarak atanmış bir kişiydi.⁷¹⁴

Selçuklu Devleti'nde önemli görevler üstelenmiş bir aile de Alanya hâkimi Kir Fard ve ailesidir. Sultan Alâeddin Keykubat'ın Alanya'yı kuşatması sırasında aman dileyen Kir Fard, kaleyi teslim edeceğini, kendisine ülkesinde kalacak bir yer verilirse memnun olacağını söylemişti. Sultan Alâeddin Keykubat da bu durumdan oldukça memnun kalarak kızlarından birisini akrabalık kurmak amacıyla sarayına yollaması durumunda Kir Fard'a olan güveninin daha da artacağını söylemiştir. Bunun üzerine Kir Fard kızlarından birini Sultan Alâeddin Keykubat'ın haremine göndermiştir. Bu kişi daha sonra Müslüman olup Mahperi Hatun ismini almış ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi olmuştur. Sultan Alâeddin Keykubat da Kir Fard'a, Konya'nın Akşehir beyliği ile beş köyün mülkiyetini bağışlamıştır. Kir Fard ve oğulları Kir Haye ve Kir Hadid dinlerini değiştirmeden kalmışlardır. Kir Fard ailesi, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasıyla Selçuklu siyasetinde önemli roller oynamaya başladılar. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra da bu durum devam ettiler. Dayılar Kir Haye ve Kir Hadid yeğenlerinin çocuğu olan Sultan II. İzzeddin Keykavus ile birlikte Moğollara karşı durarak, saltanat yönetiminde ve ülke işlerinde görevler almışlardır.⁷¹⁵

Evlilikler", s. 8, 13, 19; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 67, Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 216; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 328-329; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 715; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 67; Uyumaz, *Elçiler*, s. 64-65; Detaylı bilgi için Bk. M. Ali Hacıgökmen, "Manuel Mavrozomes ve Türkiye Selçuklu Devletine Hizmeti", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırma Dergisi*, 2017, S. 18, s. 249-265; Sultan Alâeddin Keykubat, "Emirü'l-Ümera"lık makamını, Mavrozemes kumandasında karadan (ve Emir Ertokuş kumandasında denizden olmak üzere) kuvvetler gönderip Ermenilerin ve Haçlıların muhtemel saldırıları engellediğinde, ona ödül olarak vermiştir. Bk. İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 292; Ayrıca Münecimbaşı onun sıfatını "patrik" olarak kaydetmiştir. Bk. Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 35; Niğde Müzesi'ndeki Jen Komnen Mavrozomes mührü için bk. Metivier, "Les Maurozomai", s. 199.

⁷¹⁴Akropolites, *Vekayinâme*, s. 132-133; Wittek, "L'Épithaphe d'un Comnene a Konia", s. 514.

⁷¹⁵İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 21, 270, 566; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 31; Başkumandan Simbat Vekayinamesi, s. 80; Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 55; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 138, 252; Çiftçioğlu, "Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikler", s. 14; Hacıgökmen, "Kir Fard", s. 121-122, 127; Uyumaz, *Elçiler*, s. 63-64.

Bizanslı Gabrades/Gabras ailesi de Selçuklu siyasetinde önemli rol oynayan ailelerden birisidir. Bu aile, Trabzon'da dükalıklarını kurarak adeta bağımsız hareket etmişlerdir.⁷¹⁶ Bu aileden, Cahen'in belirlediğine göre en az beş kişi Selçuklu siyasetinde yer almıştır. Bu kişilerin dinlerini değiştirmeden görev aldıkları görülmektedir. Gabrades'lerden en meşhur olanı ise eserlerde adı sıkça zikredilen ve önemli görevler ifa etmiş olan *İhtiyareddin Hasan b. Gabras*'dır. Gabras, II. Kılıç Arslan'ın önemli yardımcılarında olup, onun vezirlik makamına kadar çıktığı söylenmektedir. Miryakefalon'dan sonra görüşme yapmak üzere Sultan tarafından Bizans'a gönderilen Gabras için Niketas, "*Devlet erkânının en büyük ve en nüfuzlusu Gabras'ı imparatora gönderdi. Gabras Türklere mahsus saygı selamında bulundu.*"⁷¹⁷ şeklinde kayıt düşmüştür. İsfahânî de: "*Büyük emir İhtiyâr al-Dîn al-Hasan b. 'Ufrâs, Anadolu hükümdarının en büyük dayanağıydı.*" "*İhtiyâr al-Dîn, Kılıç Arslan'ın devletinde en ileri gelen ve memleketinin halkı tarafından en çok hürmet gören bir kimseydi. Kılıç Arslan'a etki yapmış, onu avucunun içine almıştı. Sanki onun üstünde bir hükümdarmış gibi hareket ediyordu. Kılıç Arslan, onun rızası olmadan karar vermez ve icraatta bulunmazdı.*"⁷¹⁸ demiştir. Ancak bu kişinin ölmeden önce izin alıp Mengüceklere gitmesi ve Mengüceklere de mirasına sahip çıkıp ailenin mallarını koruması, dinini değiştirdiğinden şüphe duyulmasına neden olmaktadır.⁷¹⁹

⁷¹⁶Bizans İmparatoru, Trabzon'da başına buyruk hareket eden Konstantinos Gabras'ı kendine bağlamak istiyor, bu nedenle iki devlet arasında mücadele meydana geliyordu. Bk. Anna Komnena, *Alexiad*, s. 409; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 22; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 356; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 67, 71, 96; Bu kişi Trabzon'da krallığını kurmadan önce Bizans'ın önemli bir komutanıydı. Zira Bizans imparatoru Sultan II. Kılıç Arslan'a İstanbul'da bulunduğu sıradaki bir gezi esnasında o kadar çok hediyeler verdi ki sultan bu hediyelerden imparatora bir şey kalıp kalmadığını merak etti. Bu hediyelere karşılık olarak sultan Sebasteia ve çevresini imparatora bırakacağına söz verdi. Ancak söze itimat etmeyen imparator, Konstantinos Gabras'ı sultanın peşinden yolladı. Görüldüğü gibi Sultan II. Kılıç Arslan'ın peşinden giden de yine aynı kişidir. Bk. Anna Komnena, *Alexiad*, s. 409, 461; Kinnamos, *Historia*, s. 210; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 82-83; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 31.

⁷¹⁷Niketas Khoniates, *Historia*, s. 131; Vryonis, "Nomadization and İslamization in Asia Minor", s. 62-63; Bryer, "Greeks and Turkmens", s. 117; Brand, "Bizans'ta Türk Varlığı", s. 149-152.

⁷¹⁸Şeşen, "İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", s. 270, 345; Balivet, *Ortaçağda Türkler*, s. 59.

⁷¹⁹Kinnamos, *Historia*, s. 47; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 131; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 31, 56, 174-175, 191; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 49, 116, 151,

4.3.1. Kölelikten Vezirliğe: Köle Kökenli Selçuklu Devlet Adamları

Selçuklularda yüksek mevkilere gelmek için Türk veya Müslüman olmak gerekmediği gibi özgür veya köle olmak da fark etmiyordu. Selçuklularda devlet adamlığı ve komutanlık yapan, önemli zaferlerde görev alan gayrimüslim kökenli kişilerden bazıları kölelikten gelmiştir. Ehliyet sahibi kişiler din ve milliyetine bakılmaksızın hak ettikleri görevlere gelebilmişler, hiçbir ayırım yapılmadan kendilerine devlette yer bulabilmiş, önemli vazifeler üstlenmişlerdir. Bunlardan mühtedi olanlar olduysa da dinini değiştirmeden görevlerine devam edenler de mevcuttu. Ayrıca mühtedi olsun veya olmasın bu kişileri niteleyen yeni, Bizans'taki *Türkopol* gibi, bir ayırıcı sıfatları mevcut değildi ki bu da onların kolaylıkla halk ve yönetimle kaynaşmalarını sağlıyordu. Bu sebeple kaynaklarda özellikle mühtedi şahısların izini sürmek oldukça zordur. Zira bu kişileri ayırmak için net ifadeler eserlerde yer almamakta; sadece baba adlarının belirtildiği yazılan kısımlarda *İbn Abdullah* yazılmaktadır. Fakat çok kısa denilebilecek, aşağı yukarı bir nesil sonra, bu ipucu da elden gitmekte, babanın Müslüman olmasından sonraki yeni ismi ile kişilerin tespiti işi daha da zorlaştırmaktadır.

Selçuklularda önemli vazifeler üstlenmiş köle kökenli gayrimüslim devlet adamlarından Emir Celaledin Karatay, Rum asıllı bir köleydi ve hiç şüphesiz Selçuklu siyasetinde oynadığı rol itibariyle bu kişilerin başında gelmekteydi. O, Selçuklu Devleti'nde önemli vazifeler üstlenmiş ve hizmetlerde bulunmuştur. Onun zamanında müslim-gayrimüslim herkesin onun cömertliğinden pay aldığı yazılmaktadır. Şemseddin Altun-Aba da gayrimüslim bir köleydi. Belki de bu nedenle vakfiyesinde yeni Müslüman olan kişileri unutmamış ve işlerini kolaylaştırmak için Hıristiyan, Yahudi ve Mecusilerin⁷²⁰ yemek, kıyafet, sünnet olma ve namaz kılacak kadar Kur'an-ı Kerim öğrenmeleri için önemli bir pay ayırmıştı. Emir Eminatedin Mikail de Rum asıllı Müslüman bir kişi idi. Anadolu'nun divan ve hesap işlerini

239; Uyumaz, *Elçiler*, s. 38; Koçak, *Afyonkarahisar*, s. 27; Cahen, Gabras'ın ailesi için Bizans-Anadolu kırması tabirini kullanır Bk. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 38; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 256; Daş, "Bizanslı Mülteciler", s. 8.

⁷²⁰Turan bu kişilerin gerçek anlamda Mecusi olmadığını, Orta Asya'dan gelen Şaman Türkleri olduğunu söylemektedir. Bk. Turan, "Şemseddin Altun-Aba", s. 216; Turan, "Celâleddin Karatay", s. 70.

yoluna koyan Hoca Müstevfî Sadeddin Ebû Bekir Erdebîlî'nin azat ettiği kölelerinden biriydi.⁷²¹ Selçuklu Emirlerinden Şemseddin Has Oğuz için İbni Bibi, “*Her ne kadar Rum asıllı bir köle olsa da üstün faziletleri var*” demektedir.⁷²² Önemli emirlerden olan Mübârizeddîn Çavlı, çarşnigirlik yapmış, Sivas subaşılığı, Elbistan emirliği gibi oldukça önemli görevlerde bulunmuştur. Emirü'l-ümeralık makamında bulunan diğer bir kişi de Şemseddin Yavtaş'dır. Mübârizeddîn Er-Tokuş, Seyfettin Turuntay, Cemaleddin Ferruh Lala, Alemüddin Kayser de kölelikten gelen, gulamhanede yetişen önemli devlet adamlarıydılar ve bunlardan çoğunun vakıflarını azatlı kölelerine devretmesi dönemin bir uygulamasıydı.⁷²³ Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e karşı girişilen bir suikasti önleyen Emir Mergedac da önceden Hıristiyan olan köle kökenli biriydi.⁷²⁴

Kölelikten gelme olup olmadıkları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmayan, ancak gayrimüslim kökenli oldukları muhtemel devlet adamlarından bazıları hakkında şu notlar düşülebilir: Refet Yinanç, Sıpaşalar Yavaş Arslan'ın gayrimüslimken mühtedi olduğunu, Sivas'ta yaptırdığı Kesik Köprü Vakfıyesi'nden tespit etmiştir.⁷²⁵ İbn Bibi'nin ismini verdiği Hıristiyan ve Frenk ücretli askerlerinin lideri olan Emir Gürcüoğlu Zahirüddin'in mühtedi olduğu tahmin edilmektedir.⁷²⁶ İbni Bibi Moğolların Erzurum'u işgal olayını anlatırken şehrin subaşısı Yakutli Hıristiyan ve Frenk askerlerinin komutanı İstankus'un büyük kahramanlıklar gösterip

⁷²¹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 634; Vryonis, “Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”, s. 101.

⁷²²İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 522.

⁷²³İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 144, 147, 201, 208, 296, , 528, 531, 554, 557, 562; Turan, “Celâleddin Karatay”, s. 18-19; Turan, “Şemseddin Altun-Aba”, s. 211-213; Turan, “Mübârizeddîn Er-Tokuş”, s. 415, 420; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 381; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, s. 78; Vryonis, “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, s. 61; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 139; Ergin Ayan, “Türkiye Selçukluları'nda Köle Emîrler (III) Emîneddîn Mikael”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sonbahar 2009, S. 9, s. 10; Ayan, “Mübârizeddîn Çavlı”, s. 126; Uyumaz, *Elçiler*, s. 64-65.

⁷²⁴Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 52-53; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 432; Vryonis, “Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”, s. 96; Simon de Saint Quentin'in verdiği bu bilginin yanlış olduğunu belirten Nejat Kaymaz, ismin “emir-i candar” sözcüğünün yazar tarafından Latinceye aktarılırken yanlış yazıldığını, “Karaca Candar” isimli şahsın Hıristiyan köle asıllı bir memur olduğunu söyler. Bk. Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara: TTK Yayınları, 2009, s. 140.

⁷²⁵Yinanç, “Sivas Abideleri ve Vakıfları II”, s. 5.

⁷²⁶İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 506-507,522; Göksu, “Frenk Ücretli Askerler”, s. 218.

şehri korumaya çalıştıklarını söylemektedir.⁷²⁷ Sinop'a da muhtemelen yeni ihtida etmiş bir Ermeni olan Hetum vali olarak atanmıştı.⁷²⁸ Bizans soylularından olan Michael Paleologos ve Atapakos da Selçuklu ordusunda önemli görevler üstlenmişlerdi.⁷²⁹

Türkiye Selçuklularında köle mektepleri diyebileceğimiz gulamhanelerde Türk-İslam terbiyesiyle yetişen pek çok Hıristiyan çocuğu vardı. Bunların çoğunluğu Rum asıllı olup, Türk, Ermeni ve Gürcü olanlarının da varlığı bilinmektedir. Bunlar bilhassa esirler ve satın alınan köleler ve iyi silahlanmış askerler olup sayıları 4-5.000 arasındaydı. Ayrıca yakışıklı gençlerden oluşan iki tane yüzer kişilik hassa birliği de vardı. Rum gulamlardan en önemlileri Celaledin Karatay ve iki kardeşi; Seyfeddin Kara Sungur, Kemaleddin Rumtaş idi. Ankara'nın Keskin ilçesindeki Gulamuşağı köyü muhtemelen eski Hıristiyan köleler, gulamlar veya gulam toprak ağasının mülkünde yaşayan Hıristiyan inancını koruyabilmiş köylülerin var olduğunu göstermektedir.⁷³⁰

4.3.2. Türkiye Selçuklu Ordusunda Gayrimüslim Unsurlar

Büyük Selçuklu ordusunda gayrimüslim ve Türk olmayan unsurlar vardı. Bunlar arasında Hıristiyanların sultanlarına sıkıca bağlı olduğunun görülmesiyle giderek kişisel muhafızların çekirdeğini bu gruplar oluşturmaya başladı.⁷³¹ Bu durum Türkiye Selçukluları zamanında daha da ilerleme kaydetmiştir. Selçuklu ordusunun sınır boylarındaki birlikleri genelde Türkmenlerden oluşmaktaydı. Bununla beraber İran ve Arap unsurlarının yanı sıra Rumlar, Ermeniler, Gürcüler ve Frenkler de Selçuklu ordusunda yer almaktaydı. Bunun dışında harp zamanlarında devlet içinde

⁷²⁷İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 491.

⁷²⁸Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 72.

⁷²⁹Niketas Khoniates, *Historia*, s. 133-134; Turgal, "Mülga Şer'iyeh Mahkemeleri Sicilleri", s. 953; Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-Dîn Süleyman*, s. 61-62.

⁷³⁰Turan, "Şemseddin Altun-Aba", s. 215-216; Turan, "Celâleddin Karatay", s. 47-48; Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA*, C. 14, 1996, s. 183; Bayram, *Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, s. 30; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 139, 289; Vryonis, "Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri", s. 96-97; Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler", *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007, Yıl 7, S. 24, s. 68-70; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara, TTK Yayınları, 2010, s. 66-78; Ayan, "Emîneddîn Mikael", s. 10;

⁷³¹Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, s. 122-123; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 171; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 89.

çeşitli millet ve dinden olan kişilerden ücretli askerler tutabiliyorlardı. İbni Bibi sultanın yakın korumalığını yapan Kazvinli, Deylemli ve Frenk iri yapılı ve iri cüsseli 500 muhafızdan da bahsetmektedir. Zamanla Türkiye Selçuklu ordusunda gayrimüslim kişilerin etkisinin oldukça arttığı İbn Bibi'nin verdiği bilgilerden görülmektedir. Buna göre Selçuklu ordusu, Yassıçimen'de (1230) : Türk, Frenk, Gürcü, Ucî, Rumî, Rus, Arap; Akça-Derbent'de (1234): Ucî, Gürcü, Frenk, Rus; Köseadağ'da (1243): Şâmî, Rumî, Frenk, Gürcü, Ucî'den oluşmaktaydı. Bu tabloya bakarak Selçuklu ordusunun asker ihtiyacını ağırlıklı olarak Hıristiyan ücretli askerler ile karşıladığı anlaşılmaktadır. Simon de Saint Quentin'in verdiği bilgiye göre, Selçuklu sultanı 50.000 askeri yılda 1.000 Bizantinus vererek ücretli olarak tutabilirdi. Türkiye Selçuklularında ücretli askerler, siyasi ve askerî etkileri azalmakta olan Türkmenlerin boşluğunu doldurmak üzere görevlendirilmiştir. Özellikle Miryakefalon ile birlikte Türkmenlerin devlet düzeni ve ordu için tehdit haline geldiği anlaşılmış ve ordunun onlara olan bağımlılığı azaltılmaya çalışılmıştır.⁷³²

Bunların yanı sıra gerektiğinde Kilikya Ermenilerinden ve Frenklerden de askerler tedarik ediliyordu. Gayrimüslim askerler Selçuklu sultanlarına çok bağlıydılar ve tüm olaylarda onların yanlarında yer alıyorlardı. Sultan I. İzzeddin Keykavus'un evlilik töreni hakkında bilgi veren İbni Bibi, Kazvinli, Deylemli, Rum ve Frenk çavuşlarının ellerinde bayrak ve hançerlerle sultanın yanında ayakta durduklarını kaydetmiştir. Yine o, Sultan I. Alâeddin Keykubat'ın başkentte tahtı ele geçirmesi ile ilgili olayda Kazvinli, Deylemli, Frenk, Rum ve Rus 500 çavuşun demir topuz, gürz ve nacaklarla devlet sahibinin rikabında koşturduklarını anlatmıştır.⁷³³

⁷³²İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 136, 388, 434, 443, 425, 437, 495, 535, 569; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 534, 536, 541; İbnü'l-İbrî, s. 19; Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 50-51; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 166; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 80; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, s. 307; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 130-132; Turan, "Şemseddin Altun-Aba", s. 215; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 197-198; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 56; Baykara, *Konya*, s. 134-135; Baykara, *Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarih*, s. 66; Göksu, "Frenk Ücretli Askerler", s. 215-216; Osmanlı'da da gayrimüslimlerin dinlerinin, orduda görev almalarına engel olmadığı bilinmektedir. Bk. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 396.

⁷³³İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 201, 240, 497, 499; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 84; Ayrıca Asker kaydına mahsus defterlerin varlığı Ünsî'den öğrenilmektedir. Bk.

Akdeniz kıyısında Batı Avrupalı baronların ortaya çıktığı 13. yüzyıl başlarına doğru, Selçuklu sultanı Frenklerden (echor, ecrihor) kiralık birlikler ediniyordu. Frenk ücretli askerler kısa sürede dikkat çekici bir öneme haiz olmuşlar, sultanın çavuşları arasında yer almışlardır. Sultanlar her hangi bir ihanetten çekinmeden Frenk birliklerine güveniyorlardı. Maaşlı Frenk birlikleri, Türk emirlere karşı dengeleyici bir unsur oluyorlar ve iç karışıklıklara kayıtsız kalıyorlardı. Bu birlikler pahalıya mal olmasına rağmen, diğer feodal birliklerden daha dayanıklıydılar. Daha düzenli olan Frenk ordusu, çarpışmalarda ilk sırayı alıyor ve diğer birliklerin kaçmasını engelliyordu. Sultanlar, tahta çıkma yarışında bu birliklerden destek alıyorlardı. Bunun en dikkat çekici örneği ise Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasında yaşananlardır. Kayseri'de bulunan 1.000 Frenk asker sultanı alıp, Konya'ya getirip tahta oturtmuştu. Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i tebriğe gelenler ayağını öpüyorlardı. Ancak sultan sadece onu tahta oturtan Frenklerin ayaklarını öpmesine izin vermiyor, elini uzatıyordu. Tam bu noktada bu askerlerin özellikle Haçlı Seferleri sırasında tehlikeli olduğu düşünülebilir; ancak iyi bilindiği üzere bir iki karşılaşma hariç Haçlılarla Türkler direk savaşmamış, Haçlılar Anadolu'dan geçip gitmişlerdir. Bu nedenle bu askerler önemli bir tehlike oluşturmamıştır.⁷³⁴

Selçukluların Frenk askerlerini ilk olarak etkili şekilde kullandığı yer Baba İshak isyanıydı. İsyanda Selçukluların öncü kuvvetlerini Hıristiyanlar oluşturuyordu ve ücretli Frenk askerleri Türkler kaçmaktayken savaşa devam edip zafer kazanmışlardı. Zira Türkmenler Baba İshak'ı kutsal bir kişilik olarak görüp savaşa konusunda tereddütte kalırken böyle bir inanca sahip olmayan Frenk askerler isyancıları dağıtmıştı. Müteakiben sultan 300.000 sultânîyi onlara dağıtarak bu başarılarını ödüllendirmişti. Frenk ücretli askerleri Babaî İsyanı'ndan sonra da Silvan Seferi'nde (1241), Erzurum'un Moğollara karşı müdafaasında ve Köseadağ Savaşı'nda etkin

Ünsi'nin Selçuk Şehnamesi, s. 24.

⁷³⁴İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 481, 484, 494; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 39; Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 52; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 89-90, 199; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 283, 284-286; Baykara, *Konya*, s. 135; Göksu, "Frenk Ücretli Askerler", s. 218.

olmaya devam etmişlerdir.⁷³⁵

4.4. Selçuklu Dönemi Anadoluşunda Siyasi İttifaklar

Devletlerarası ebedî dostluk veya düşmanlık yoktur sözünün önemli örneklerinden biri, Anadolu'nun Türkiye'ye dönüşmesi sürecinde yaşanan ittifaklar silsilesidir. Bu dönemde oldukça şaşırtıcı olaylara şahit olunmaktadır. Devletlerin veya hükümdarların menfaatleri için hiç olmayacak ittifaklara imza attıkları görölmektedir. Çıkarlar söz konusu olunca Selçuklular Bizans ile anlaşmakta, Danişmendliler ile düşman olabilmekte, yıllarca önemli mücadeleleri omuz omuza veren Ermeniler ve Haçlılar birbirlerine karşı İslam devletlerinden müttefikler aramakta, Türkleri Anadolu'dan çıkarmak için Haçlı Seferleri'nin çıkmasında fitili ateşleyen Bizans, Frenklere karşı Türklere yardım edebilmektedir. Süryani Patrik Mihail: “*Türkler birbirlerine karşı öfkelenip, Hıristiyanlardan yardım istiyorlardı.*”⁷³⁶ diyerek durumu garipsemiş görünse de tam aksi durum Hırsityanlar için de geçerliydi.

Selçuklu-Bizans ittifakları ilk bakışta merak uyandırıcı görünmektedir. Zira aynı coğrafyada hâkimiyet kurmaya çalışan iki büyük devletin, diğer devletleri yanına alarak karşı taraftan güçlü olmaya çalışması ve sürekli savaş durumunda olmaları beklenirdi, ancak tarih böyle vuku' bulmadı. Selçuklu sultanlarının güneye ve doğuya, Bizans imparatorlarının da batıya yönelik fetihler konusunda arzulu olmaları, Türkiye Selçuklularının İslam coğrafyasında önemli mücadeleler vermesi, Bizans'ın da Roma'ya karşı olan politikası, bu ikisi arasındaki mücadeleyi geri plana itmiştir.⁷³⁷ Süleymanşah devletini henüz kurmuşken, Bizans taht mücadelelerine dâhil olmuş ve 1078'de Botaniates'e tahta çıkması hususunda yardım etmişti. Bununla birlikte Süleymanşah'ın Melikşah'a karşı kendi geleceğini de bu birliktelikte görüyordu olduğunu belirtmek gerekir.⁷³⁸

⁷³⁵İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 19, 503-504, 506-507; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 540; Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 44-45, 57; Göksu, “Frenk Ücretli Askerler”, s. 219-221; Şahin, *Orta Zamanın Türkleri*, s. 176; Duman, *Amasya Şehri*, s. 19.

⁷³⁶İbnü'l Esîr, *el Kâmil fi't-Târih* 8, s. 521-522; *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 88.

⁷³⁷*Düsturnamei Enverî*, s. 20.

⁷³⁸Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 237-239, 273; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 102; Yusuf Ayönü, “Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler”, s. 61-62.

Büyük Selçuklu emiri Porsuk'un İznik'i kuşatması sırasında zor durumda kalan Ebu'l-Kasım derhal Bizans imparatorundan yardım istemiş ve “Porsuk'a teslim olmaksızın adlarının imparatora köle oldular'a çıkmasını...” yeğlediklerini belirtmiş, İmparator Aleksios da bunun üzerine yardım etmeyi kabul etmiştir.⁷³⁹ Bizans İmparatoru, iki güçlü Türk lideri Çaka Bey ve I. Kılıç Arslan'ın arasındaki gerginlikte I. Kılıç Arslan ile olan dostluğunu kullanmış ve böylece birisinden kurtulmuştu.⁷⁴⁰ Bizans İmparatoru Teodoros Laskaris de Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in desteği ile İznik'te devletini kurabilmiştir. I. Gıyaseddin Keyhüsrev yine böyle bir mücadelede, bu sefer III. Aleksis Ange'yi tahta çıkarmak için Laskaris'e karşı giriştiği savaşta hayatını kaybetmiştir.⁷⁴¹

Politikaları çatışan Bizans ve Kilikya Ermenileri karşı karşıya geldiklerine, Bizans imparatorları iyi ilişkilerini kullanarak, Selçuklulara Ermeniler üzerine sefere çıkmayı telkinde bulunuyordu.⁷⁴² Georgios Akropolites 1206'da Bizans ve Selçukluların Trabzon Komnenlerine karşı birleştiğini söylemiştir.⁷⁴³ Ayrıca Moğol tehdidine karşı da Selçuklu-Bizans ittifakının gerçekleştiği görülmektedir.⁷⁴⁴ Ayrıca II. İzzeddin Keykavus 1259'da kardeşi tarafından iktidarı terke zorlandığında çareyi ailesiyle beraber Bizans sarayına sığınmakta bulmuştur. Sultanın yanındaki askerler (uc Türkmenleri) Bizans'tan yerleşmek için yer istemeleri üzerine Dobruca'ya yerleştirilmişlerdir.⁷⁴⁵

Selçuklu-Bizans dostluğu yine de pamuk ipliğine bağlıydı. Özellikle iki devlet liderinin, birbirlerinin iç işlerine karışma konusunda oldukça istekli olmaları bu birlikteliğin devamını zorlayan önemli sebeplerdendi. Sultan II. Kılıç Arslan zor durumda kaldığında -Niketas'a göre güçsüzken- Bizans

⁷³⁹Anna Komnena, *Alexiad*, s. 133, 142, 163, 201-202; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 45.

⁷⁴⁰Anna Komnena, *Alexiad*, s. 269-271; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 46; Uyumaz, *Elçiler*, s. 23

⁷⁴¹Akropolites, *Vekayinâme*, s. 24; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 39-40; Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 63.

⁷⁴²Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 301; Gökhan, “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri”, s. 86.

⁷⁴³Akropolites, *Vekayinâme*, s. 9.

⁷⁴⁴Akropolites, *Vekayinâme*, s. 75.

⁷⁴⁵Yazıcızâde ‘Ali, *Selçuk-nâme*, s. 374b-376a; Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, s. 122-124, 145.

imparatoruna *baba*, o da ona *oğlum* diye hitap ediyordu. Ancak buna rağmen ittifaklara uyacak kadar bile dost değillerdi. Bu durum Selçukluların kuvvetlenmesine kadar devam etmişti. Kendisine karşı neden savaş açtığını soran imparatora II. Kılıç Arslan'ın cevabı, bu dostluğun ne kadar kırılgan olduğunu göstermesi bakımından mühimdir. O, diğer mazeretlerin yanında, halifenin de Bizans ile olan dostluğa karşı olmasını bahane gösterebilmişti.⁷⁴⁶

Selçuklu-Ermeni ittifakı da dönemin kuvvetli ittifaklarından biriydi. Zira reaya olan Ermeniler ve tâbi Kilikya Ermenileri, Selçuklu hâkimiyetini tanımada hiç tereddüt göstermemişlerdi. Ermeniler hemen teba olmuş, Kilikya da hemen tâbiyeti kabul etmişti. Böylece iki taraf arasında kuvvetli bir ittifak oluşmuştu. Ermeni kaynaklarının ifadeleri de dönemin Türk-Ermeni yakınlığını en güzel şekilde sunmaktadır. Bu duruma tepki gösteren taraf ise Bizans olmuştur. İmparatorlar, Kilikya Ermenilerini dize getiremediği zamanlarda Selçukluların onlara karşı savaşa çıkması için teşviklerde bulunmuş ve hatta hırslarını İstanbul'daki Ermenilerden almaya kalkmışlardır.⁷⁴⁷

1153-1154 yıllarında Sultan I. Mesud, Ermeni Toros'a barış teklif ettiğinde; Toros, memleketini Romalılara vermeme şartıyla anlaşmayı kabul etmiş ve “*Bir hükümdar olan sana itaat ederim, çünkü sen bizim terakkimizi kiskanmıyorsun. Fakat Greklere toprak iade etmeyi asla kabul etmeyeceğim.*” demiştir.⁷⁴⁸ Sultan I. Alâeddin Keykubat'ı, kardeşi I.

⁷⁴⁶İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târîhi*, s. 183; Kinnamos, *Historia*, s. 208; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 84-85; Merçil, “Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, s. 714; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 144; Muharrem Kesik, “Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türklerin Tarihteki İlk Uçuş Denemesi (1162)”, *BELLETTEN*, C. LXVI, S. 247, Aralık 2002, s. 846.

⁷⁴⁷İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 209; Kinnamos, *Historia*, s. 206-207; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 14, 70; Süryani Patrik Mihail'in *Vekayinamesi*, s. 111, 122, 175, 184; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 70; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 43, 56; *Vahram Vekayinamesi*, s. 12; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, s. 45-47; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 169; Ersan, “Çukurova'da Hâkimiyet Mücadelesi”, s. 86; Uyumaz, *Elçiler*, s. 23-24; Kesik, “II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti”, s. 845; Ancak tabii ki durumun istisnaları da vardır; 1160'da Sultan II. Kılıç Arslan'a karşı Bizans'a istediği destek Ermeni Toros tarafından verilmiştir. Bk. Kinnamos, *Historia*, s. 145; Ayrıca Haçlı devletlerinin kurulmasıyla Bizans, Kilikya Ermenilerinin Haçlılarla ittifak kurmasından da rahatsız olmuştu. Bk. Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 194, 205, 222; Gökhan, “Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri”, s. 84.

⁷⁴⁸Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s.307-308; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 56.

İzzeddin Keykavus'a karşı destekleyenler arasında ve Harzemşahlara karşı oluşturulan ittifakta da Kilikya Ermenileri yer almıştı.⁷⁴⁹

Katolik Avrupalıların Türkleri Anadolu'dan atmak için başlattığı Haçlı Seferleri, Bizans'ın en büyük sıkıntılarından biri haline gelmişti. Bu problemden kurtulmak için imparatorlar Selçuklulardan yardım almak zorunda bile kaldılar. 1147-1148'de Kutsal Roma Germen İmparatoru III. Konrad'ın ordusu, Kapadokya üzerinden geçmek için İmparator Aleksios'dan kılavuzlar istemişti. İmparator ise onları su ve yiyecek bulamayacakları bir çöl üzerinden geçirterek, Türklerin Haçlıları bozguna uğratmasını sağladı. Haçlılar, Antalya'ya gelip gemilerle Suriye'ye geçmeye çalıştılar, geçemeyenler ise Türklerle baş başa kaldı. Crucis'in kaydına göre Rumlar, una kireç karıştırarak pişirdikleri ekmekleri Frenklere yedirmiş ve çoğunun ölmesine sebep olmuştu. Frenkler'in çektiği büyük sıkıntılar karşısında Türklerin onlara üzülmüş, yardım etmesi ve bu iyilik karşılığında 3.000'den fazla Hıristiyanın Müslüman oluşu kayıtlara geçmiştir.⁷⁵⁰ Bir Haçlı yazar, "*Ey hiyânetten daha zâlim olan merhamet*" sözleriyle aslında durumu özetlemiştir.⁷⁵¹

Kilikya-Antakya bölgesine hâkim olmak için Bizans, Haçlılar ve Kilikya Ermenileri sürekli birbirleriyle mücadele halindeydiler. Bu nedenle Josselin, Antakya kralı Tancred'e karşı yardım almak için Türkiye Selçuklu sultanının huzuruna çıkmış, ayaklarına kapanmış ve 15.000 dinar yardım aldıktan sonra başka hiçbir Hıristiyan devletine uğramadan dönmüştür.⁷⁵² Haçlıların gelmesini başlarda büyük bir coşkuyla karşılayan Ermeniler ise Haçlı devletlerinin kurulup, iki tarafın çıkarlarının çatışmasıyla birlikte ittifaklarını tekrardan gözden geçirmek zorunda kalmışlardı. Hatta onlara

⁷⁴⁹Kiragos, *Moğollar*, s. 18; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 69, 178; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 93.

⁷⁵⁰İbn Kalanîsi, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 25, 28, 49; Crucis, *Bir Dominiken Keşişin Doğu Seyahati*, s. 42-43; *Süryani Patrik Mihail'in Vekaynamesi*, s. 139-140; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekaynamesi*, s. 15, 69; Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 62; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 224; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 116; Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, s. 52; Hatta Selçuklu-Haçlı yakınlaşması bile olabilmiştir; II. Kılıç Arslan Edirne'ye gelen Alman İmparatoruna (III. Haçlı Seferi sırasında) ülkesinden geçecekleri sırada her türlü yardımda bulunacaklarına dair teminat vermiştir. Bk. Uyumaz, *Elçiler*, s. 43.

⁷⁵¹Turan'dan nakledilmiştir. Bk. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 211.

⁷⁵²*I. ve II. Haçlı Seferleri Vekaynamesi*, s. 47; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 350; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 81.

karşı Selçuklulardan yardım dahi istemişlerdi.⁷⁵³ Diğer taraftan Haçlılar da hem Selçuklulara hem de diğer devletlere karşı bölgedeki Müslüman emirlerle kolaylıkla anlaşma yapabilmişlerdir.⁷⁵⁴

4.4.1. Mülteci Selçuklu ve Bizans Hanedan Üyeleri

Yönetimle arası bozulan hanedan üyeleri, komutanlar veya asilerin başka bir devlete sığınmaları sıkça rastlanan bir durumdur. Ancak Türk veya Rum sığınmacılar bu konuda oldukça fazla ve önemli örnekler sunmaktadırlar. Bizanslı sığınmacıların Slavlara, Selçuklu hanedan mensubu sığınmacıların ise Müslüman ve hatta yöneticisi Türk olan devletlere sığınmak yerine; Bizanslıların Türklere, Türklerin de Bizanslılara sığınmaları dikkate şayandır.⁷⁵⁵ Sığınmacıların iyi karşılanmasında, bu kişiler vasıtasıyla diğer devletin iç münasebetlerine karışma amacı şüphesiz en önemli sebepti. Diğer sebep ise rakip/düşman devletin stratejik bilgilerini elde etmektir denilebilir. Ancak amaç ne olursa olsun Selçuklu-Bizans devletleri arasında ilişkiler dostane veya düşmanca devam ettiği tüm zamanlarda iki tarafın da bilhassa hanedan üyeleri birbirlerine korkusuzca sığınabilmiş ve hatta orada kalıp dinlerini dahi değiştirmişlerdir.

Sultan Alparslan'a isyan eden eniştesi Emir Erbasgan'ı İmparator Manuel İstanbul'a davet etmiş, Erbasgan da küçük ordusuyla birlikte İstanbul'a sığınıp, Bizans'ın hizmetine girmişti (1067).⁷⁵⁶ Anlaşılan o ki; sığınma meselesi Büyük Selçuklular'dan itibaren başlamış ve Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Sultan I. Kılıç Arslan'ın oğlu Şehinşah, taht kavgası sırasında Bizans imparatoru Aleksios'ten yardım istemek üzere yanına gitmiş, ondan destek almış fakat dönüşte pusuya düşüp gözlerini

⁷⁵³ *Azîmî Tarihi*, s. 59, 61; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 229,235-236, 247, 250, 258-259; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 29; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 82; Urfa'nın ikinci kuşatması sırasında da şehirdeki 20 kadar Ermeni, Frenklere ihanet edip Mevdud ile anlaşmıştı. Bk. *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, s. 25.

⁷⁵⁴ Balivet, *Ortaçağda Türkler*, s. 93; II. Kılıç Arslan Antakya'yı kuşatmak isteyince Melik Nureddin ile Frenkler anlaşma yaptılar. Bk. İbn Kalanîsi, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 202.

⁷⁵⁵ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 175; Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks", s. 166.

⁷⁵⁶ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, s. 146-147; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 709-710; Ayönü, "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler", s. 59; Cahen bu kişiden eserinde "Arîsîgî" ismiyle bahsetmiştir. Bk. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, s. 23.

kaybetmiştir.⁷⁵⁷ Daha sonra kardeşi I. Mesut ve Melik Arap, 1125'te taht mücadelesine girişmiş, mücadeleyi ilk olarak Büyük Selçuklu destekli Melik Arap'ın kazanmasıyla I. Mesut da kardeşi gibi İstanbul'a gidip destek aramış, daha sonra Bizans ve Danişmendli desteğini de almasıyla I. Mesut tahta geçince bu sefer de Arap, Bizans'tan yardım isteğinde bulunmuştur.⁷⁵⁸

II. Kılıç Arslan da Yakup Arslan ve diğer emirlerin kendisini düşürüp kardeşini sultan yapmak istemeleri üzerine 1162'de İstanbul'a gidip, Bizans imparatorunun desteğini istedi. İmparator Manuel, II. Kılıç Arslan'ı muhteşem ziyafetlerle ağırlamış, çok güzel gösterilerle ihtişamını göstermiş, ona çok iyi davranmıştır. II. Kılıç Arslan, İmparatoru ziyaret ederken saygı göstergesi olarak oturmak istememiş, ancak imparatorun ısrarı neticesinde alçak bir tabureye oturmuştur. İmparator, sultana bu gezi esnasında o kadar çok hediyeler vermişti ki sultan, bu hediyelerden imparatora bir şey kalıp kalmadığını merak etmişti ve hediyelere karşılık olarak Sebasteia ve çevresini imparatora bırakacağına söz vermişti. Daha sonra ise yeminlerle pekiştirilen anlaşmalarla II. Kılıç Arslan, ülkesine gelmişti.⁷⁵⁹ Buna mukabil sonraları Sultan II. Kılıç Arslan tarafından ülkelerinden kovulan rakip şehzadeler de Bizans'a sığınmışlardı. Melik Şehinşah, kardeşi II. Kılıç Arslan'a yenilerek Gürcü kralına, sonra Batum üzerinden İstanbul'a sığınmıştı. II. Kılıç Arslan Kinnamos'un deyişiyle kardeşinin, “*Bütün milletler arasında bir yabancı, bir garip gibi dolaşıp durmasına*”⁷⁶⁰ neden olmuştu. Aynı zamanda Yağısıyan da İstanbul'a sığınmıştı ki Khoniates de bu durum için: “*Kılıç Arslan tarafından ülkerinden atılanlar...*”⁷⁶¹ tabirini

⁷⁵⁷Süryani Patrik Mihail'in *Vekainamesi*, s. 55; Ebu'l-Ferec bu kişinin ismini Melikşah olarak kaydetmiştir. Bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 349-350.

⁷⁵⁸Merçil, “Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, s. 712-713; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 60; Patrik Mihail, Melik Arap'ın Kilikya Ermenilerinin hâkimi olan Toros'a iltica ettiğini yazmaktadır. Bk. *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 87; *Anonim Selçukname* ve Ebu'l-Ferec'in tarihinde ise Bizans'tan yardım talep ettiğini yazar. Bk. *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, s. 24; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 361; Rice'in iddia ettiği gibi Melik Arap'ın hayatından memnun olarak ölene kadar İstanbul'da kaldığına dair eserlerde kayıt bulunamamıştır. Bk. Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 60.

⁷⁵⁹İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 79; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 586; Kinnamos, *Historia*, s. 150-151; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 81-83; Merçil, “Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, s. 713-714; Kesik, “II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti”, s. 839-841; Süryani Mikhail bu gezinin 80 gün sürdüğünü yazar. Bk. *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi*, s. 188-191.

⁷⁶⁰Kinnamos, *Historia*, s. 209.

⁷⁶¹Niketas Khoniates, *Historia*, s. 84.

kullanmıştır. Bizans kralı her ikisi için ayrı ayrı mektuplar yazıp, ikisi adına isteklerde bulunmuştu. Ancak II. Kılıç Arslan hiçbirini kabul etmedi, diğer yandan daha önce verdiği sözleri de yerine getirmemişti. Sonuçta Bizans bu iki sığınmacı ve büyük bir orduyla beraber Anadolu'ya geçti ve Selçuklular için bir savunma savaşı verdikleri Miryakefalon Zaferi gerçekleşti.⁷⁶²

I. Gıyaseddin Keyhüsrev de kardeşine karşı tahtı kaybedince Kilikya'ya, II. Leon'a sığınmış ve bir süre burada kaldıktan sonra Anadolu'nun doğusuna, oradan da Sinop üzerinden İstanbul'a geçmişti. İmparator ona çok iyi davranarak, asilzadelerden Mavrozomes'in kızıyla evlendirdi. Haçlıların İstanbul'u işgaliyle Keyhüsrev, buradan ayrılarak kayınpederinin yanına geçtiyse de Selçuklu emirlerinin daveti üzerine tekrar Selçuklu tahtına oturdu (1205). Bu yolculuğu sırasında sultana oğulları I. İzzeddin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubat da eşlik edip Bizans kültürünü yakından tanıma fırsatı bulmuşlardı.⁷⁶³

Moğollarla mücadele edilirken de Rumlara sığınmak dönemin zaman zaman tercih edilen bir davranıştıydı. Bu mücadeleler sırasında Sultan II. İzzeddin Keykavus Baycu'ya karşı yenilince destek almak için İznik'e gidip, İmparator II. Theodoros Laskaris'den yardım istedi. Dayıları zaten Rum olan II. İzzeddin Keykavus, çok iyi karşılanıp yanına 400 askerlik bir birlik alarak geri gönderildi, karşılığında ise İsaakios Dokuas'a Laodikeia şehrini bıraktı. II. İzzeddin Keykavus bu yardımla Konya'da Selçuklu tahtına oturabildi (1257).⁷⁶⁴ Ancak daha sonra gelişen olaylarla beraber II. İzzeddin Keykavus, Moğol yenilgisi ardından 1262'de Kondistabl'ı sığınma talebini iletmek üzere İznik Rum İmparatorluğu'na elçi olarak gönderdi ve

⁷⁶²İbnu'l-Ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*, s. 183; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 714.

⁷⁶³Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev, İstanbul'da olduğu sırada Frenk düküne borçları nedeniyle çıkan tartışmada dedelerinin her yıl yüklerle kendi dedelerine bağ ve haraç gönderdiğini, kaderinden dolayı burada bulunduğunu, ancak onun bu küstah davranışını kardeşlerinin duyması durumunda onların şehir ve kalelerini harap edeceklerini söylemiştir. Bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 486; Akropolites, *Vekayinâme*, s. 27; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 474; Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 117; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 24; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik*, s. 441; *Ünsi'nin Selçuk Şehnamesi*, s. 24; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 270-271; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 29; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 715; Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhusrev*, s. 24; Tülüce, *Öteki Selçuklu Kimliği*, s. 40; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 92.

⁷⁶⁴İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 21; Akropolites, *Vekayinâme*, s. 138-139; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 717.

olumlu yanıt aldı. Sultanın sığınma talebinde bulunduğu kişi, bir kaç yıl önce kendisine sığınan ve Moğol ordusuna karşı Selçuklu saflarında savaşan İznik İmparatoru Michael Paleologos idi.⁷⁶⁵ Sultan II. İzzeddin Keykavus, ailesi, anne ve oğullarıyla birlikte İstanbul'a sığınmış, Rum kralı da ona saygı, sevgi ve ikramda bulunarak her birine makamına göre birer mesken verip ihtiyaçlarını gidermiştir. Sultan II. İzzeddin Keykavus İstanbul'a geldiğinde son derece nazikçe karşılanmış ve soyluluk sembolü kıyafetleri giymesine izin verilmiştir.⁷⁶⁶

II. İzzeddin Keykavus ile birlikte saray mensupları, askerî birliği, Moğol hâkimiyetini kabul etmeyen göçebe Türkmenler de göç etmiştir. Göçenlerle ilgili bir nüfus bilgisi mevcut olmasa da göçün yoğun olduğu bilinmektedir. Ne var ki Bizans siyasetinin değişmesiyle beraber Sultan II. İzzeddin Keykavus ailesiyle birlikte hapse atılıp Hıristiyan olmaya zorlanmıştı. Daha sonra Berke Han tarafından kurtarılan II. İzzeddin Keykavus Kırım'a gitti ve orada vefat etti. Diğer taraftan Sultan II. İzzeddin Keykavus'un ailesinden en azından iki oğlu ve bir kızı İstanbul'da kalmıştı. Sultanın annesi de imparatorluk saraylarının birinde sultanın ailesine mensup diğer kadın ve çocuklarla birlikte yaşamıştır. Aile üyelerinden bazıları da Bizans ileri gelenleri tarafından Veroia bölgesine yerleştirilmişlerdir.⁷⁶⁷ Sultan II. İzzeddin Keykavus'un Kırım'a gitmesinin ardından aile bireylerinden Bizans'ta kalan bazıları Hıristiyan olmuştu. Pachymeres kalan oğulun adının *Melik Konstantin* olduğunu yazmıştır.⁷⁶⁸ Gerçek adının *Melik İsak* olduğu da yazılan kişi, tam bir Hıristiyan hayatı sürüp, bir Rumla evlenmiş ve hayatının sonuna kadar orada kalmıştır. Şükürov, bu şehzadenin Bizans'tan kaçmaya niyetlendiğini, imparatorun bunun üzerine onu hapsedtiğini ve

⁷⁶⁵Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 105; Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-Dîn Süleyman*, s. 85; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 718; Uyumaz, *Elçiler*, s. 106.

⁷⁶⁶İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 589, 669; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 582; Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 36-37; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 53; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 374b-375a; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 121; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 717; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 77; Soyluluk sembolü olarak Anna Komnena, "mor ayakkabı", Pachymeres ise kırmızı çizme yazmıştır. Bk. Anna Komnena, *Alexiad*, s. 81; Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 36-37.

⁷⁶⁷*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 582; Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 375b- 376b; Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", s. 718-719; Huart, *Konya*, s. 76; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 110, 115, 122, 249.

⁷⁶⁸Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 111-113.

patriğin onu vaftiz ettirerek kurtardığını, isminin *Rahip Savva Sultan* olduğunu ileri sürmektedir.⁷⁶⁹

Yukarıda bahsedilen Selçuklu asilzadelerinin ve devlet adamlarının Bizans'a sığınma vakaları gibi Rumlardan da pek çok kişi Selçuklu ülkesine iltica etmiştir. Hakikaten Müslüman Anadolu da Bizans siyasi kaçaklarının ve otoritenin gözünden düşen Bizans soylularının sığınağı olmuştur ki Hıristiyan ve Müslüman sahaları arasındaki kültürel sınırın belirsiz ve geçişken olması bunda etkindir.⁷⁷⁰

İmparatorun yeğeni olan Ioannes Komnenos 1139 Niksar seferi sırasında imparatora sinirlenip, Türklerin tarafına geçmişti. Türkler onu babası Isaakios'un sürgünlüğü zamanındaki refakatinden tanıyorlardı ve onu memnuniyetle kabul ettiler. Hatta Ioannes bir süre sonra din değiştirip Sultan I. Mesud'un kızıyla da evlenerek Konya'da kalmıştır.⁷⁷¹ Andronikos Komnenos da I. Manuel ile arası açılında önce Kilikya'ya tayin edilmiş daha sonra 1166'da isyan etmiştir. Andronikos, Selçuklu topraklarından rahatça geçebilmiş, II. Kılıç Arslan'ın desteğini görmüş ve bu sırada oğlu Müslüman olup Anadolu'da kalmıştır.⁷⁷² III. Aleksios, 1204'de Latinlerin İstanbul işgali sırasında daha önce kendisine sığınan Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e sığınmıştı,⁷⁷³ Manuel 1237'de Antalya'ya geldiğinde Selçuklular tarafından hiç beklemediği seviyede iyi bir muamele ile karşılaşmıştı. Hatta onun ihtiyaçları görülüp istediği yere gitmesine izin dahi verilmişti.⁷⁷⁴

II. Teodoris Laskaris Balkanlarla uğraşırken İznik'te, gelecekte Bizans imparatoru olacak olan Mikhail Komnenos Palaiologos, Selçuklu ülkesine sığınmıştı. Latinleri yakından tanıyan Kotis, İznik imparatoru Mikhail'i

⁷⁶⁹Yazıcızâde 'Ali, *Selçuk-nâme*, s. 375b-376a; Huart, *Konya*, s. 116; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 78; Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 195, 200-202; Veroia'daki Selçuklu varlığı hakkında detaylı bilgi için Bk. Elizabeth Zachariadou, "II. İzzeddin Keykavus'un Veroia'daki Hıristiyan Torunları", çvr. Şahin Kılıç, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 21, s. 245-257.

⁷⁷⁰Şükürov, *Türk Bizans İlişkileri*, s. 135.

⁷⁷¹Niketas Khoniates, *Historia*, s. 23; Vryonis, "Nomadization and İslamization in Asia Minor", s. 62; Tekinalp, "Palace Churches of the Anatolian Seljuks", s. 164; Daş, "Bizanslı Mülteciler", s. 6-7; Necipoğlu, "Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri", s. 80.

⁷⁷²Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 174; Daş, "Bizanslı Mülteciler", s. 7.

⁷⁷³Akropolites, *Vekayinâme*, s. 27.

⁷⁷⁴Akropolites, *Vekayinâme*, s. 67.

uyarmış ve Latinler konusunda, “Eğer bir an önce kaçmazsanız başınıza kötü şeyler gelecek. Benim için de kalmak artık tehlikeli, iyiliğimiz için ikimizin de Türklerin ülkesine gitmesi gerekmektedir.” diyerek yol göstermiştir. Bunun üzerine Mikhail gitmeye karar vermiş ve kaçarak kendisini Sultan II. İzzeddin Keykavus’a tanıtmıştır. Sultan onu sevgi ve saygıyla karşılamış ve Moğollara karşı savaşta Selçukluların Hıristiyan birliklerinin başına komutan, emir-i ahur/kondistabl olarak atamıştır. Ancak bu durum Müslüman halk tarafından sultanın -annesinin de Hıristiyan olması nedeniyle- dinî hassasiyetinin sorgulanmasına yol açmıştır. Mikhail de pişmanlık duyup Konya metropolitini bulup ondan imparatora mektup yazmasını, bağışlanmasını dilemiş, dileği de kabul edilip geri dönmüştür.⁷⁷⁵ Bu durum daha sonraları da devam etmiştir.

4.5. Anadolu’da Haçlı, Moğol ve Gayrimüslimlerin Siyasi İlişkileri

Doğu Hıristiyanlarının hayat koşullarının Türklerce zorlaştırıldığı ve bu nedenle Haçlı Seferleri’nin başladığı fikri bir yanılgıdan ibarettir. Cahen, “Doğunun Bizanslı olmayan Hıristiyanlarının Batıya hiçbir Haçlı Seferi çağrısı göndermemiş oldukları gerçek bir vakıadır.”⁷⁷⁶ diyerek durumu açıklamıştır. Bir diğer yanılgı da Haçlı Seferleri’nin amacının Türkleri Anadolu’dan atmak olmasıdır. Zira Haçlı-Selçuklu mücadelelerine bakıldığı zaman I. Haçlı Seferi dışında Türkler ve Frenkler ciddi çarpışmalarda bulunmamış, Haçlıların Anadolu’dan geçip gitmesine Selçuklular izin vermişler ve hatta dostane ilişkilerde bulunup evlilik sözleşmeleri bile yapmışlardır. Yukarıda bahsedilen Türkleri Anadolu’dan atma fikri/amacı sadece Bizans’ın bir politikası veya entrikasıydı denilebilir. Bizans, böylece Anadolu’da iki ayrı rakibini birbirine kırdırması olacak, iki tarafın güçlerini birbirlerine karşı kullanarak eritecekti. Uzun yıllar önemli medeniyetlerden birini oluşturan ve entrikaları ile tarihte dikkat çeken Bizans’ın bu politikası dönem için anlaşılabilir bir durumdu. Fakat durum, Bizans’ın beklediği yönde gelişmedi ve Bizans da bu seferlerin

⁷⁷⁵Akropolites, *Vekayinâme*, s. 132-133; Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 31-32; Turgal, “Mülga Şer’iye Mahkemeleri Sicilleri”, s. 953; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 76; Merçil, “Bizans’ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, s. 718-719; Daş, “Bizanslı Mülteciler”, s. 9.

⁷⁷⁶Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 29, 46, 49; Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, s. 46.

yıkıcı neticelerine maruz kaldı.

Haçlı Seferleri, Türkleri kıyılardan atmakla beraber Anadolu'nun iç kısmında direnmeye zorlamıştı. Türkler, İznik'ten sonra Konya'yı payitaht yaparak yeni bir güç oluşumuna gittiler. Bu nedenle Haçlı Seferleri Türklerin vatan savunmasındaki ilk sınavları olmuştur. Ayrıca Haçlı kontluklarının kurulmasıyla Selçuklular ile İslam devletleri arasında bir set oluşması, kabaca orta Anadolu'ya sıkışan Selçukluların, hâkimiyeti altındaki gayrimüslim halk ile ortak bir medeniyet oluşturmalarını ve birlikte yaşam kültürünü uygulamalarını sağlamıştır.

Haçlılar tabiri caizse Anadolu'dan geçip gitmişler ve esas güçlerini Kudüs'e saklamışlardı. Bu nedenle dönemin yazarlarının diline bakıldığında Ortadoğu coğrafyasında sefer bittiğinde dahi Frenkler (Haçlılar) ile Ortadoğu halkı arasında bir normalleşme yaşanmadığı gözlemlenmektedir. Tabii ki her iki taraf için de var olan düşmanlık bitecek değildi elbet; ancak zamanla komşu devlet ile ilişkilerin geliştirilmesi zorunluluğu bile iki halkı birbirine yaklaştıramamıştı. Bunun belki de en önemli nedeni halkların birbirlerinin dilini hâlâ çözememiş olmasıydı. Usame İbn Munkız, Arap ve Frenklerin sürekli savaş halinde ve birbirlerini çoğunlukla anlamadıklarını ifade etmişti. Usame, ava çıktıklarında bile yanı başlarındaki Frenklerden emin olamadıklarını, Frenklerin Frenkçeden başka dil konuşmadıklarını, o nedenle de anlaşılmadıklarını yazmıştı.⁷⁷⁷ Baybars tarihinde de Memluk'lerin Haçlılarla sürekli olarak savaş durumunda ve düşmanca ilişkilerde buldukları anlatılmaktadır.⁷⁷⁸ Es-Serrâc ise Frenkleri tanımlarken sürekli *lanetlenmiş* sıfatını kullanmayı tercih etmiştir ki bu da bu durumun bir göstergesidir.⁷⁷⁹

Anadolu coğrafyasında ise durum farklılık arz etmektedir. Haçlılar Anadolu'dan geçerken Türk köylüsüne dokunmuyordu. II. Kılıç Arslan III.

⁷⁷⁷Usame İbn Munkız, *İbretler Kitabı*, s. 97, 200-201, 251.

⁷⁷⁸Baybars el-Mansûri, *et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye*, s. 133.

⁷⁷⁹es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh*, s. 219, 271, 300; Haçlı zulümlerinin önemli örneklerinden biri Bohemond'un, Maarratunnuman'ı alınca yaptıklarıdır. Haçlılar şehre girip evlerde bulduklarını alıp karşılarna çıkan herkesi öldürmüşler, şehir surlarını yakmış, mescit ve evleri ateşe vermişler ve minberleri parçalamışlardır; öyle ki yazarların dediğine göre şehirde Müslüman cesedine basmadan yürümek mümkün olmamıştır. Bk. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, s. 98; *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 141-142.

Haçlı Seferi sırasında Edirne'ye gelen Alman İmparatoruna, “*Türk, Ermeni ve Süryanilerin büyük sultanı*” ifadesiyle başlayan mektubunda, ülkesinden geçecekleri sırada her türlü yardımda bulunacaklarına dair teminat vermişti. Bir iki karşılaşma hariç Haçlılarla Türkler I. Haçlı Seferi dışında doğrudan savaşmamış, Haçlılar Anadolu'dan Selçuklularla bazı ittifaklar dahi yaparak geçip gitmişlerdir.⁷⁸⁰ Durumu oldukça eleştiren İsfahânî, “*Kılıç Arslan Rumlarla anlaşma yaptı. Franklarla hediye alıp verdi. Dinin gösterdiği yoldan ayrıldı. Kâfirleri müminlere karşı savaşa teşvik etti.*”⁷⁸¹ diyerek eleştirilerini kaleme almış ve ülkesinden Haçlıların rahat ve huzur içinde geçmelerine müsaade ve yardım ettiği için II. Kılıç Arslan'ı kâfire benzetmiştir.

Haçlı Seferleri'nin başlangıcında Bizans-Haçlı işbirliği vardı, yapılan anlaşmaya göre Bizans, ülkesinden geçen Haçlıların tüm ihtiyaçlarını karşılayacak ve karşılığında Haçlılar aldıkları yerleri onlara vereceklerdi. Ancak her iki taraf da sözlerinde durmadı ve bu işbirliği kısa sürdü. Arkasından hemen düşmanlık başladı. Öyle ki Niketas, 1147 yılında Türklerin sebepsiz yere Haçlılara saldırması olayını, imparatorun mektuplarla Türkleri kışkırtıp, savaşa teşvik etmesine bağlıyordu.⁷⁸² Bizans Haçlı Seferleri için çağrıda bulunarak fitili ateşlemişti ancak gelişmeler tam bir hayal kırıklığına sebep olmuştu. Haçlı-Bizans ittifakının çökmesi neticesinde her iki taraf da müttefik arayışı içerisine girdi. Genel olarak denilebilir ki Türkler İstanbul'daki Latin İmparatorluğu'na karşı İznik'teki Bizans İmparatorluğu'nu, Ermeniler de Haçlı kontluklarını kendilerine daha yakın hissediyorlardı.⁷⁸³

Doğu Hıristiyanları arasında Ermeniler, Haçlıları kurtuluş olarak

⁷⁸⁰Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 198-199; Huart, *Konya*, s. 89; Uyumaz, *Elçiler*, s. 43.

⁷⁸¹Şeşen, “İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, s. 267, 351.

⁷⁸²İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 2-3; Niketas Khoniates, *Historia*, s. 41, 44-45; Kesik, *Cenâbi Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir Adlı Eseri*, s. 5, 7; Ayrıca Bizans, Antakya Haçlı kontluğundan, orada Rum patrikliği yapılacağına dair söz almıştı ve bu söz de gerçekleşmedi. Bohemond'un Antakya ve yöresini kendisine mülk edinmesi gerilimi daha da artırmıştı. Böylece Haçlıların Anadolu coğrafyasında ne kendi ne de Bizans adına bir şehri zaptetme düşüncesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bk. İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 139; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 111, 159.

⁷⁸³İbn Kalanîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 25, 28; Anna Komnena, *Alexiad*, s. 325-328; Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 224; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 280; Akdağ, *İktisadî ve İctimai Tarih*, s. 44.

gördüler ve heyecanla desteklediler. Ermenilerin Anadolu coğrafyası hakkında bilgi vermesi Haçlıların işlerini oldukça kolaylaştırmıştı. Hatta onların gıda yardımı ve verdikleri fikirler ve yol göstermeler ile Haçlı Seferleri'nin kaderini tayin ettikleri söylenebilir. Frenkler ile Ermeniler arasında kurulan evlilikler de var olan bu ilişkileri geliştirmiştir.⁷⁸⁴

Antakya'da yaşamakta olan Ermeni ve Süryaniler, şehirden çıkıp Haçlılara katılmak istediklerini söylemişlerdir. Antakya Haçlılar tarafından alınınca şehirdeki bütün Müslümanlar ve Türkler öldürülmüş, ancak birkaç kişi kaçabilmişti. Kaçmaya çalışan Yağısıyan'ı da Ermeni ve Süryaniler bulup, başını kesip özgürlüklerini kazandıran Bohemond'a getirmişlerdi.⁷⁸⁵

Kilikya'daki Ermeniler, Haçlıların bölgeye gelmesiyle hemen onlarla irtibata geçmişler ve Türklere karşı kışkırtıcı propandaya başlamışlardı. Özellikle sekiz ay süren Antakya kuşatması sırasında Ermeniler Haçlılara çok büyük yardımlarda bulundular ve hatta onlarla birleşip Müslümanları kılıçtan geçirdiler. Urfa'yı Selçuklular adına yöneten Ermeni Toros, şehri Haçlılara teslim etmiştir. 1103'de Bohemond'u 100.000 altın karşılığında satın alıp kurtaran da yine Ermeni kralı Goğ Vasil'di.⁷⁸⁶ Selçuklular Haçlılara yardımları sebebiyle Kilikya Ermenileri üzerine seferler düzenledi. I. Mesut 1151 tarihindeki seferinde Ermeni Toros'u vergiye bağladı ve I. İzzeddin Keykavus da Ermeni Leon'un kuvvetlerini yenip (1214), Karaman, Ereğli ve Ulukışla'yı alarak Ermenileri Torosların ötesine attı.⁷⁸⁷

Haçlı Seferleri'nin sonucunda doğu Hıristiyanlığı hayal kırıklığı yaşayarak neredeyse hiçbir şey elde edemediler. Hâlbuki seferin sebebi doğu Hıristiyanlarını kurtarmaktı. Haçlılar Suriye topraklarına varana kadar çok sayıda Hıristiyana rastlamadılar. Suriye'de rastladıkları Hıristiyanlar ise

⁷⁸⁴ Anonim *Haçlı Tarihi*, s. 80-81; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 110; Rice, *Anadolu Selçuklu Tarihi*, s. 57; Ersan, "Ermenilerin Nazarında Haçlılar", s. 203-205; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 81.

⁷⁸⁵ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 334-335; Anonim *Haçlı Tarihi*, s. 83, 95, 98, 102, 105; Ersan, "Ermenilerin Nazarında Haçlılar", s. 204; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 80.

⁷⁸⁶ Anonim *Haçlı Tarihi*, s. 88, 132-133; I. ve II. *Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, s. 14-15; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâme*, s. 233; Süryani Patrik Mihail'in *Vekayinamesi*, s. 41, 45; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 53; Ersan, "Ermenilerin Nazarında Haçlılar", s. 204; Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri", s. 79; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 19.

⁷⁸⁷ İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 14; Ebu'l-Ferec *Tarihi*, s. 370; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 21, 27.

onlara göre sapkın kiliselere mensuplardı ve onlara da Türklerden daha iyi davranmayı düşünmemişlerdi. Haçlılar çevredeki bütün çiftçileri esir edip, vaftiz olmayanları öldürdüler. Bu nedenle Haçlı Seferleri sırasında Ermeniler hariç olmak üzere genel olarak diğer Hıristiyan gruplar tarafsız kalmışlardı. Onlar için yeni gelen Katolik Hıristiyanlar Müslümanlardan daha tanıdık değillerdi. Haçlılar onları sapkın olarak görüyorlar, ileri gelenlerin ve kiliselerinin mallarına da el koyuyorlardı.⁷⁸⁸ Bu tutumdan dolayı Haçlılarla Türkler arasında bir seçim yapmak durumunda kalan doğu Hıristiyanları Türkleri tercih ediyorlardı. Hatta Türklerin ilk Haçlı şaşkınlığını üzerlerinden atıp toparlanması ve şehirleri tekrar fethetmesini Frenklerin Tanrı tarafından cezalandırılması olarak görmüşlerdi. Bütün bunlar bir yana bırakılsa bile onların, Müslüman hâkimiyetindeki durumlarından çok daha iyi koşullarda yaşayacaklarını görmüş olmaları durumunda Latin krallıklarına göç etmeleri beklenirdi, oysa bunu kanıtlayacak bir belgeye rastlanamamıştır.⁷⁸⁹

Moğollar ise, başlangıçta tüm dinlere ve din adamlarına eşit mesafede duruyor, birini diğerinden ayırmıyorlardı. Bütün dinlerin büyüklerini ve mabetlerini her türlü vergilerden muaf tutuyorlardı.⁷⁹⁰ Bu, her dine eşit saygı duyma mevzuu zulüm konusunda da kendisini muhafaza ediyor ve her din mensubu payına düşeni alıyordu. Bu nedenle bazı şehirlerin Moğollara

⁷⁸⁸ *Anonim Haçlı Tarihi*, s. 88, 135; Philip K. Hitti, “Haçlı Seferlerinin Doğu Hıristiyanlığı Üzerindeki Etkileri”, çvr. S. Haluk Kortel, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 1/2, 2011, s. 255; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 108-109, 128, 249; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 43; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 20; Haçlıların Antakya’yı almak için Müslümanlar arasındaki çatışmaya rağmen yedi ay uğraşmaları, bu süre zarfında yerli Hıristiyanların harekete geçmemeleri dikkate değer bir ayrıntıdır bk. Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 111; Ayrıca Boudin, Maraş ve Keysun’da Hıristiyanlara baskı uygulayıp, onları köle statüsüne sokmuştu bk. *Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi*, s. 133.

⁷⁸⁹ *Süryani Patrik Mihail’in Vekainamesi*, s. 158-159; El-Melik en-Nasır Kalavun, Dimaşk’ı alınca şehirde her gruptan insan kutsal kitaplarıyla ve sevinçle onu karşılamıştı. Bk. Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye*, s. 193; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 253.

⁷⁹⁰ *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s.554-555, 636; İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, s. 17-18; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 118; Rubruk, *Moğolların Büyük Hannana Seyahat*, s. 91, 120; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 79; Ebu'l-Ferec, Moğolların Hıristiyan papazlar ve Müslüman âlimlerinden vergi almayıp, sadece Yahudiler’in bu muafiyetten ayrı tutulduğunu söylemesi akıllarda soru işaretleri bırakmaktadır. Bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 554-555; Ayrıca Argun Han’ın Yahudi veziri Saduddevle ve Keyhatu zamanında Reşidüddin adlı bir Yahudinin onun yemeklerinden sorumlu olması Yahudi düşmanlığının çok da keskin olmadığını göstermektedir. Bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 644; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, s. 310; Münecimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 128.

karşı savunulmasında müslim-gayrimüslim işbirliği görülmüştür.⁷⁹¹

Moğolların tüm dinlere karşı eşit durma politikası zamanla Hıristiyanlara duyulan yakınlaşma ile bozulmuştur. Avrupalılar, Moğolları İslam'a karşı müşterek düşman olarak görüp onlara elçiler (misyonerler) göndermişler, onları dinlerine ve ortak bir strateji izleme konusunda yanlarına çekmeye çalışmışlardır.⁷⁹² Bu çabalar kısa sürede sonuç vermiştir. Doğu Hıristiyanlarının da Moğollara Haçlılardan fazla ilgi göstermesi ve Hıristiyan olan Moğol eşleri Moğol-Hıristiyan yakınlaşmasını güçlendirmiştir.⁷⁹³ Ancak bunlar arasında en dikkat çeken Hülagu'nun karısı Dokuz Hatun'dur. O, Nasturî olduğu için Hıristiyanlara çok iltifat göstermiş, yanında kilise şeklinde çadır gezdirip ibadetlerini gerçekleştirmişti. Moğollar Bağdat'ı aldıklarında şehirdeki Ermeniler Dokuz Hatun'un şefaati ile kurtulmuşlardı. Ondan etkilenen Hülagu da Hıristiyanlara özel ilgi göstermiştir. Bu nedenle Hülagu'nun Hıristiyanları Müslümanlardan daha çok sevip, onlara Müslümanların yarısı kadar vergi koyduğu kaynaklarda yer almıştır.⁷⁹⁴

Türkiye Selçuklularının önemli gayrimüslim tâbi devletlerinden olan Kilikya Ermenilerinin Moğollara karşı tutumları Haçlılara karşı uyguladıkları siyasetten farklı olmamıştır. Selçukluların Moğollara yenilmesinin hemen ardından Ermeni kralı Hetum Moğollara elçi gönderip

⁷⁹¹İbnü'l-İbrî, Moğolların Haleb'e doğru geldiği haberini alınca babasının da kaçmaya çalıştığını; fakat sonra papaz Dinosyos ile görüşüp şehri korumak için anlaşmalarını, Müslüman-gayrimüslim herkesin kiliseye toplanıp kimsenin bir hainlik yapmaması için önlemler aldıklarını yazmıştır. Ayrıca Moğol istilasına karşı Müslümanlar ve Hıristiyanlar Malatya metropoliti Mar Dionysius (Angur) başkanlığında toplanıp, birbirlerine sadakat göstereceklerine yemin etmişlerdir. Bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 543; İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, s. 20.

⁷⁹²*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 639; Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, s. 18, 58-59, 136; Ocak, "Türkiye Selçukluları ve İslam", s. 133.

⁷⁹³*Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, s. 75; Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 10-11; Crucis, *Bir Dominiken Keşişin Doğu Seyahati*, s. 58-60; İbni Tagriberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*, s. 37-38; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 167, 334; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 301; Moğol beylerinin, Hıristiyanlıktan etkilendiği, bazılarının Hıristiyan olduğu ve onlara pek çok tavizlerde bulduklarına dair kaynaklarda oldukça fazla örnek yer almaktadır. Bk. *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 530, 547, 553, 578, 610, 655; İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, s. 22-23, 25, 53; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 105; Kiragos, *Moğollar*, s. 70; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 455; Korobeinikov, "Orthodox Communities", s. 2.

⁷⁹⁴Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 104-106, 114-116; *Ermeni Müellifine Göre Moğollar*, s. 36, 42-43, 46; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 556-557; Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, s. 57-58; Korobeinikov, "Orthodox Communities", s. 2-3; Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, s. 35-37.

tâbi olduklarını ve vergi vereceklerini bildirmişti. Moğollar, Anadolu coğrafyasını iyi bilen Ermenilerin rehberliğine ve ittifakına zaten muhtaçtı. Hetum, önce Batu'ya daha sonra da Mengü Han'a gitti, iyi karşılandı ve geri döndü. Sonrasında da Moğol taraftarı bir politika izledi. Neticede Moğollar tarafından her yerin mahvedilmesine karşın Ermeni topraklarına zarar verilmedi. Ayrıca Ermeni ileri gelenleri Moğollar arasında memuriyet sahibi oldular ve Moğollarla birlikte Müslümanlara baskı uyguladılar. Moğol istilasından kaçan halka Ermeniler de saldırdı ve Ermeniler ayrıca Moğolları Müslümanlara karşı kışkırttılar. Aknerli Grigor Moğolların, Ermeni ve Gürcü askerlerin tavsiyesiyle domuz eti yemeyen her Müslümanın başını kestiğini söylemektedir.⁷⁹⁵

Ermenilerin böyle bir politika izleyecekleri aslında Köseadağ Savaşı ile belli olmuştu. Ermeni kralı Hetum'un babası Baron Konstantin, Köseadağ öncesinde Kayseri'ye gelip Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e hediyeler takdim ederek, sultana yardım etmeyi vaat etmişti. Köseadağ Savaşından sonra ise Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kızı, cariyeleri ve annesi kaçarak Kayseri'ye gelmiş ve buradan Halep'e gitmek için Hetum'a başvurarak izin istemişlerdi. Ancak Hetum onlara izin vermemesinin yanı sıra Moğolların da teveccühünü kazanmak amacıyla durumu Baycu Noyan'a bildirmişti. O, hanedan üyelerini Baycu Noyan'a teslim etmekle kalmamış, Çukurova yoluyla Halep'e gitmekte olan Selçuklu tâcirlerinin mal ve paralarına da el koymuştur. Bu olumsuz gelişmeler üzerine Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev askerlerini Kilikya üzerine göndermiş ise de Frenklerin yardımını alan Ermenilerin direnişiyle karşılaşmışlardı.⁷⁹⁶ Ayrıca Moğollar Kayseri'yi kuşattıklarında halkın güçlü direnişi neticesinde

⁷⁹⁵*Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 555; Aknerli Gregor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 25, 37, 59; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 252; es-Serrâc, *Tuffâhu'l-Ervâh*, s. 347-352; *Ermeni Müellifine Göre Moğollar*, s. 36; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 103; Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, s. 44; Kiragos, *Moğollar*, s. 9, 69; Akdağ, *İktisadî ve İctimaî Tarih*, s. 60; Huart, *Konya*, s. 73; Ayrıca Aynicalut Savaşında Ermeni kralı Hetum Moğol askerlerine yardımda bulunmuştur. Bk. Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi*, s. 109.

⁷⁹⁶İbni Bibi, *Selçuknâme*, s. 508; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 540, 543, 545; *Başkumandan Simbat Vekayinamesi*, s. 86; Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, s. 31; Simon, sultanın annesi ve kız kardeşi demektir. Bk. Simon de Saint Quentin, *Tatarlar ve Anadolu*, s. 67; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 65; Kiragos, Hetum'un, sultanın ailesinin iadesinin istenmesi üzerine: "Oğlum Leon'u istemelerini tercih ederdim." diyerek hüzünlendiğini ancak korktuğu için bunu yapmak durumunda kaldığını yazmıştır. Bk. Kiragos, *Moğollar*, s. 52.

neredeysi kuşatmayı kaldıracaklarken, bir Ermeni olan Hajukoğlu Hüsam adlı Kayseri İğdişbaşı ihanet etmişti. Bu gelişme üzerine Moğollar tekrar kuşatmaya devam etmiş ve Kayseri'yi istila etmişlerdi.⁷⁹⁷

Moğolların Hıristiyanlara karşı ılımlı politikası uzun sürmedi. Moğol beylerinin/emirlerinin İslamiyetten etkilenmeleri ile durum değişmeye başladı.⁷⁹⁸ Baycu'nun ölmesiyle Gazan, kiliselerin ve putperest mabetlerinin yıkılmasını, onlardan vergi alınmasını emredip, Hıristiyanların bellerinde kuşak, Yahudilerin de başlarında özel işaretleri olmadan sokağa çıkmalarını yasakladı. Hıristiyanlar çarşıya çıkamaz olmuşlar ve Müslümanlardan ayırt edilemediği için ancak kadınları alışveriş yapabilişlerdi. Aynı muameleler Yahudi ve diğer din mensupları için de geçerli olmuştu. Bu durum karşısında bu kişilerin çoğu Müslüman olmuştu. Gazan zamanında Erbil'in akıbetini gören Ninovalı Hıristiyanlar ellerindeki her şeyi vermişler ve Hıristiyanların haracını ödeyerek kiliselerini tahribattan kurtarmışlardır.⁷⁹⁹ Grigor, Moğolların bütün kilise ve sinagogları viraneye çevirdiğini, bunun üzerine Ermeni ve Gürcü prenslerin kilisedeki kutsal eşyaları kaçırmaya çalıştıklarını yazmıştır.⁸⁰⁰ Aksarayî de Moğollar zamanındaki zulümlerden bahsederken: *“Zimmet ehli hakkında varit olan “malı ve kanı Müslümana haram” sözüne rağmen, servet sahibi bir zavallı Hıristiyanı, boş alan götürüp, çevgan darbesiyle fırlatılmış bir top gibi oraya fırlattılar. Onu yakıp tutuşturmak için odun getirdiler. Dünyada cehennemın ateşinin azabını gösteren o elim işkencenin azabından dolayı o, kurudan yaştan, nakitten maldan, azdan çoktan neyi varsa nefsinı kurtarmak için kaybetti ve canını yanma ateşinden kurtardı.”*⁸⁰¹ ifadelerini kullanmıştır.

Moğolların ilk taarruzları/zulümleri bittikten, ortalık sakinleştikten sonra da müslim-gayrimüslim halkın sıkıntıları bitmemiştir. Moğol

⁷⁹⁷Tekcan, *Konya ve Kayseri*, s. 56.

⁷⁹⁸Bu durumun örneklerinden biri de şöyledir: Semerkand Hıristiyanlarından bir kişinin Müslüman olması üzerine Hıristiyan halktan bir grup Moğol emirine şikâyetle bulunmuş, Hıristiyan kalmamasından duydukları endişeyi dile getirmişlerdir. Moğol emiri de bunun üzerine başta güzellikle, sonra da baskıyla Müslüman olan kişiye Hıristiyanlığa dönmesini söylemiş, kabul etmeyince de öldürtmüştür. Durum Berke Han'a bildirilince o, bundan çok üzüntü duyarak olayda parmağı olan tüm Hıristiyanların öldürülmesi emrini vermiş ve bu gerçekleşmiştir. Bk. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, s. 184-185.

⁷⁹⁹Ebu'l-Ferec *Tarihi*, s. 565, 657-658; Aknerli Gregor, *Okçu Milletin Tarihi*, s. 33.

⁸⁰⁰Aknerli Gregor, *Okçu Milletin Tarihi*, s. 27-31, 47; Köprülü, *Anadolu'da İslâmiyet*, s. 53.

⁸⁰¹Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 229.

valileri/emirleri halka altından kalkamayacağı ölçüde ağır vergiler koymuşlardır.⁸⁰² Ancak ara sıra bazı Moğol yöneticileri duruma el koyup düzenlemeler yaptırmış ve halkı rahatlatmıştır. Bunlardan biri Mengü Kağan'dır. O, nüfus sayımı yapacak ve vergi tespit edecek memurlar görevlendirmiş, amacının hazineyi zenginleştirmek değil halkın durumunu iyileştirmek ve yükünü hafifletmek olduğunu belirtmiştir. Mengü Kağan'ın vergi memurlarına halktan gücünün üzerinde vergi almamalarını, daha önce Cengiz Han'ın fermanlarıyla ilave vergi yükünden muaf tutulan Müslüman cemaatin ileri gelenleri, Hıristiyan rahipleri (ki bunlara Erkeün diyorlardı), öğrenciler, toyun dedikleri putperest rahipleri, yaşları ilerlemiş ve geçimlerini temin etmekten aciz kişilerden vergi alınmamasını emretmiştir.⁸⁰³

Selçuklu tebası gayrimüslimler genel olarak Haçlılara ve Moğollara karşı tarafsız bir siyaset izlemişlerdir. Bunda zimmîlerin Selçuklu Devleti'ndeki yaşam tecrübeleri ile Haçlıların ve Moğolların tutumları etkili olmuştur denilebilir. İstisnai durum Ermeniler üzerinden yaşanmıştır. Ermeniler her iki olayda da siyasi menfaat elde edebilmek uğruna Selçuklu rakiplerinin tarafını tutma yoluna gitmişlerdir. Ancak bu politikanın bir sonuç vermediği de vaki'dir. Neticede her iki hadise de tarihin tozlu sayfalarında yerini aldı ve zimmî ahali ile Türkler aynı coğrafyada kader birliği etmeye devam ettiler.

⁸⁰² *Ebu'l-Ferec Tarihi*, s. 554; İbnü'l-İbrî, *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, s. 25, 59; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, s. 120-121, 144; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, s. 125.

⁸⁰³ Aknerli Gregor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 45-46; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*, s. 490-491, 494, 497.

SONUÇ

Selçuklulardan önce Anadolu'ya yönelik Müslüman kimlikli fetih hareketleri Araplar tarafından gerçekleştirilmişti. Ancak Arapların bu mücadeleleri bölgede İslamiyetin yayılması amacını taşıyordu. Bundan dolayıdır ki bu fetih hareketleri Selçuklularınki ile üslup, amaç ve yöntem bakımından kıyas kabul edemez. Zira Selçuklular –Malazgirt Zaferi'nde böyle bir amaç olmamakla beraber sonrasında- bu topraklara İslamiyeti yaymak veya kısa vadeli siyasi-ekonomik amaçlar için değil, vatan tutma emeliyle gelmişlerdi.

Selçuklular liderliğinde Anadolu'ya giren ve yerleşmeye başlayan Türklerin büyük sıkıntılarla karşılaştıkları muhakkaktır. Bilmedikleri bir coğrafyada, tanımadıkları insanlar ile aynı hayatı paylaşmanın ve var olabilmenin yollarını hızlı bir şekilde öğrenmek zorundaydılar. Diğer taraftan bakacak olursak yalnızca Selçuklular değil Anadolu coğrafyasındaki Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Yakubiler, Yahudiler ve Ortodoks Türkler de var olma, hayatlarını idame ettirebilme mücadelesi veriyorlardı. Müslüman-Türk kimliği baskınlığı olmakla birlikte, Türkiye Selçukluları, yerli halkın da katılımıyla yepyeni bir sentezi, olabildiğince sancısız bir süreçle hayata geçirebilmiştir. Bunu, diğer kimlikleri yok etmeye çalışmak bir yana, aksine onların özgün yapılarını korumalarını da destekleyerek başarmıştır. Taylor'a göre adaletli olmak, herkese eşit haklar dağıtmaktan daha önemli olan şey kimlikleri ve kültürleri koruyabilmektir. Bu nedenle farklılıkların görmezden gelinip eşit haklar verilen bir toplumda kimliklerin bastırılmış olması, bilinçsizce yapılan bir ayrımcı tutumdur.⁸⁰⁴

Taylor'un da dikkat çektiği kimlik/kültür korunması meselesinin çok önemli bir örneğini böylece Selçuklu Türklerinin uzun zaman önce gerçekleştirdiği görülmektedir. Çeşitli gayrimüslim topluluklar bir yana, Selçuklulardan önce Anadolu'ya gelen veya Bizans tarafından iskân edilip Hıristiyanlaşan Ortodoks Türklerin, Selçuklu Türkleri ile kültür ve dil birliğine rağmen dinlerini ve kimliklerini korumuş olmaları, Selçukluların

⁸⁰⁴ Taylor, *Çokkültürcülük*, s. 63-64.

bu konuda baskıcı bir politika uygulamadıklarının ve bu kültürel zenginliğe verdikleri değerin en önemli delillerinden biridir.

Kenanoğlu'nun *Osmanlı Millet Sistemi* kitabının takdiminde M. Akif Aydın'ın söyledikleri aslında konuyu özetlemektedir: "*Hemen hiçbir yerde hâkim unsur dışında kalan azınlıklara hayat hakkının tanınmadığı bir zaman ve mekân diliminde gayrimüslimlerin şahıs ve mal varlıklarının dinî ve kültürel özelliklerinin İslam dünyasında önemli ölçüde korunmuş olması kolaylıkla gerçekleştirilecek bir vakıa değildir.*"⁸⁰⁵ İslam dünyasında ise Selçuklu tecrübesi bu durumun en güzide örneğidir denilebilir.

Haçlı Seferleri akabinde normalleşme süreci başladığında bile özellikle Ortadoğu coğrafyasına ait yazarların, Frenkleri genellikle *öteki* ve *kâfir* olarak resmetmeleri, Selçuklu uygulamasıyla kıyaslandığında ilginç gelmektedir. Haçlı Seferleri ile birlikte başlayan sürecin diğer coğrafyalarda çok daha farklı şekilde cereyan ettiği muhakkaktır. Ortadoğu'da ise ekonomik mecburiyetlerin bile iki unsuru birbirlerine yakınlaştıramadığı gözlemlenmiştir. Selçuklularda ise tam tersi bir etki olmuş, Haçlıların gelmesiyle onlar kıyı bölgelerinden iç taraflara çekilmiş, ayrıca Haçlı kontluklarının kurulmasıyla da İslam dünyası ile olan bağları önemli ölçüde kesilmiştir. Bu durum, Selçukluların diğer halklar ile çok daha dostane temelli, güçlü etkileşimin olduğu kendilerine özgün bir sentez oluşturmalarında etkili olmuştur.

Selçuklular, Osmanlılara oranla Bizans'tan daha fazla etkilenmiştir. Yerleşilen coğrafyada var olan bir önceki devletin kültüründen ve kurumlarından etkilenmemek mümkün değildir. Kültürel olarak farklı bir coğrafyanın, çok da uzun olmayan bir zaman diliminde Türk-İslam vatani haline gelmesi hadisesi, sadece *Türk* ve *İslam* öğeleri ile açıklanmayacak kadar karmaşıktır. Selçuklular, Bizans'a veya onun etkisi altındaki bölgelerdeki kurumları ve uygulamaları, İslam ve Türk kimliğine yakınlaştırıp, yerel halkın tepkilerini mümkün mertebede minimize ederek, etkisi yüzlerce yıl sürecek bir senteze imza atmışlardır. Bu süreci, büyük sancıkların yaşandığı, ötekileştirme ve yok etme politikalarıyla değil, tam

⁸⁰⁵Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi*, s. 7.

tersine farkındalıkları kabul ederek sentezleme yoluyla gerçekleştirmeleri oldukça zor ve bir o kadar da önemli bir başarıdır. Gayrimüslim halk ile yapılan evlilikler, inanç farkındalığı gözetilmeksizin verilen memuriyetler, ortak iskân yerleri ve inanç bağlamındaki etkileşimler bu sürecin başarıya ulaşmasında önemli katkılar sağlamıştır. Belki de sürecin tam da kendisi budur.

Doğu Roma İmparatorluğu, şüphesiz dünya tarihine damga vuran önemli devletlerden birisidir. Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya geldikleri dönemde Anadolu coğrafyası ve özellikle şehirleri çöküntü içine girmişti. Bölgede nüfus azalmıştı ve iktisadi sıkıntılar yaşanmaktaydı. Hıristiyanlar arasında, birbirlerini sapkın olmakla suçlayıcı mezhebî çekişmeler had safhadaydı. Gücü ellerinde bulduran mezhep mensupları kendilerini üstün görüp diğerlerini *ötekileştirmede* ve *asimile* etmeye çalışmakta, bunun için zorlamalar ve tehcirler uygulamaktaydı. Öyle anlaşılıyor ki; Anadolu'daki ekonomik ve siyasi çöküntünün daha fazlası toplumsal alanda yaşanıyordu.

Selçuklu dönemi Anadolu nüfusu hakkında genel kabul, Türk-İslam unsurlarının sayıca çok olmakla birlikte gayrimüslim halkın da çok yoğun olduğu yönündedir. Tabii ki gayrimüslim nüfusun aslında çok az olduğu yönünde görüşler de vardır. Nüfus istatistiklerinin modern dönemde dahi sorunlu olduğunu düşünürsek Selçuklu zamanı nüfus tahminlerinin ne kadar subjektif olabileceği hakkında bir fikir yürütebiliriz. Hele de o dönemde Anadolu coğrafyasında yaşanan oldukça hızlı değişimler göz önünde tutulduğunda nüfus ile ilgili net ifadeler kullanmak çok yanıltıcı olacaktır. Ancak yine de örneklerden yola çıkarak ne gayrimüslim nüfusun, ne de Müslüman-Türklerin Anadolu'da az olduğu söylenemez. En azından her iki tarafa ait görüşten olanların sundukları kanıtlardan yola çıkarak, bir nüfus dengesinin mevcut olduğu söylenebilir. Birbirleriyle yakın oranlarda olduğu izlenimi veren müslim-gayrimüslim nüfusun ağırlıklı olarak nerelerde iskân edilmiş olduğu da önem arz etmektedir. Gayrimüslim ve Müslüman unsurlar genel olarak ayrı köylerde ve şehirde de ayrı mahallelerde yaşamışlardır. İslam hukukunda, müslim-gayrimüslim kişilerin ayrı yerleşim yerlerinde yaşamalarına dair bir yasak bulunmamaktadır. Böyle olmakla birlikte uygulamada var olan bu durumun kaynağı şer'î değil örfidir. Ayrıca her iki

unsur tarafından böyle bir tercihte bulunulmasında; dillerini, kimliklerini, kültürlerini kaybetmeden yaşama ve kendisi gibi aynı kültürün ferdi olan insanlarla daha kolay bir hayat sürme amacı etkili olmuş olmalıdır. Böyle olmakla birlikte, gerek köylerde ve gerekse mahallelerde müslim-gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı pek çok örnek de mevcuttur.

Selçuklular, var olma mücadelelerini verirken dahi Anadolu'yu iktisadi ve medeni açıdan dönemin en müreffeh coğrafyalarından biri haline getirmeyi kendileri için ikinci bir mücadele sahası olarak seçtiler ve bunu başardılar denilebilir. Bu nedenle Anadolu'ya farklı yerlerden, kültürden, dinden insanlar akın etmiş, Selçukluların önderliğinde kurulan medeniyete gönüllü olarak katkıda bulunmuşlardır. Zira o dönemde dinî veya siyasi görünen sebeplerin altında insanların iktisadi refah seviyesine ulaşma ve kimliklerini koruyarak hayatlarını idame edebilme istekleri, Selçuklulara katılmalarında rol oynamış gibidir. Onlar, sürekli savaş halinde bulunmalarına rağmen Anadolu coğrafyasına çok önemli eserler ve daha da önemlisi bir medeniyeti miras bırakarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir ki Sümer'in dikkat çektiği, *mühim olan fethin bir ülkeye felaket mi yoksa saadet mi getirdiğidir*⁸⁰⁶ gerçeği, zannımızca Anadolu'ya saadetin geldiği yönündedir.

Selçuklu hoşgörüsü veya adaleti, sultanların dinî kimliklerini diğer Müslüman liderlerce sorgulatacak derecede yüksektir. Gayrimüslim kaynak eserlerinde Selçuklu sultanlarından çokça övgüyle bahsedilmesi, onların hoşgörü ve adaletinin neticelerindedir. Selçuklu adaletine olan güven sayesinde gayrimüslim tüccarlar dertlerini Selçuklu sultanına arz edebilmekte, kendi dinî mahkemesinin değil Selçuklu kadılarının verdikleri kararları daha fazla tercih edip, buralara başvurmaktaydılar. Gayrimüslim halkın iç işlerinde ne derece serbest oldukları bilinmemekle beraber, Hıristiyan din adamlarının muhtelif konularda kararlar verebilip, İstanbul'a gidip gelebilmeleri bu durumun gerçekte varlığını göstermektedir. Dönemin seyyahları tarafından yadırganacak şekilde şehirlerde gayrimüslim halkın rahatça şarap içmeleri, domuz eti yiyebilmeleri, onların toplumsal

⁸⁰⁶Sümer, *Yabanlu Pazarı*, s. 10.

özgürlükleri konusunda bir fikir vermektedir.

Türkiye Selçukluları, var olma mücadelelerini, müreffeh bir Anadolu inşa etme ve yeni bir medeniyet oluşturma hayali ile birlikte verdiler. Bu kapsamda reayasının Müslüman veya gayrimüslim olması onların üzerinde önemle durdukları bir konu değildi. Ekonomik amaçları olmakla birlikte belki de bu yüzden onlar gayrimüslim halkı kendi topraklarına sevk etmek için rakip beyliklerle savaşmış, halkı kendi topraklarına çekebilmek ve orada tutabilmek için toprak, tohum ve hayvan gibi ihtiyaçlarını karşılayıp, belirli süre vergi muafiyeti uygulamışlardır.

Selçuklular Anadolu'yu Türkleştirirken ne isim ne de yerleşim yerleri konusunda baskıcı bir anlayış göstermemiştir. Bu nedenle *Rum* ve *Rûmî* olmak onlar için küçük düşürücü bir ifade olmak şöyle dursun, Bizans'a ve mirasına da sahip olmayı içeren bir anlam taşıdığı için tercih edilen bir sıfat olmuştur. Bu miras ve Rumîlik daha sonra Osmanlı Devleti'nce de böyle ilişkilendirilip kullanılmıştır. Aynı değerlendirme şehirlerin isimleri için de yapılabilir. Bizans şehir isimleri Türkçe söylenişe uygun hale getirilip kullanılmış, büyük oranda bir değişim yapılmamıştır. Bu da yerli halkın yaşam alanları, isimler ve dil gibi bir sürü değişimi yoğun olarak yaşamadığının, bu nedenle değişime daha kolay ayak uydurduklarının bir delilidir. Ayrıca Selçuklularla beraber Anadolu şehirleri tarihlerindeki en önemli inkişaf devrini yaşamıştır. Pek çok Anadolu şehrinde rastlanan Selçuklu devri şaheserleri dönemin refah seviyesini gösteren önemli kanıtlardır.

Anadolu Selçuklularında vergiler ağır ve taşınamayacak ölçüde değildi. Şer'î ve örfî olmak üzere başlıca iki kanaldan beslenen bir anlayışla şekillenen vergi sisteminde Bizans'ın kadim vergi sisteminin etkisi de mevcuttur. Selçuklular, şehirlerin isimlendirilmesi konusundakine benzer şekilde, büyük bir sorun oluşturmadığı sürece Bizans döneminin oturmuş vergi sistemini, kendi anlayışları çerçevesinde örfî vergi sistemlerine dâhil etmişlerdi.

Selçuklular diğer alanlarda olduğu gibi devlet memuriyetine yükselme konusunda da kısıtlayıcı bir tavır sergilememiştir. Bizans İmparatorluğu'nda görev alabilmenin yegâne şartı Hıristiyanlığı kabul etmek iken

Selçuklularda inanç üzerinden böyle bir ön koşul yoktu. Selçuklu sarayında, divanında ve ordusunda en alt tabakadan en üst önemli bürokratik mevkilere kadar gayrimüslimler görev almışlardır. Selçuklular için bir makama gelebilmede en önemli kıstas -tam da İslam'ın emrettiği gibi- işin ehli olmaktı. Mühtediler için bir sınıflandırma veya isimlendirmeye gidilmemiştir. Bu kuşkusuz Selçuklu toplumunun kaynaşmasında etkili olmuştur. Örneğin, Bizans'ta *Türkopol* denilen sınıflandırmaya benzer bir ifade veya uygulama Selçuklularda yer almamaktadır. Mühtedilerin sadece bugünkü anlamda soyadı diyebileceğimiz baba adının yerine *Abdullah* yazılması hadisesi vardır ki bu izi Türk-İslam kimliğiyle bütünleşmenin bir sonucu olarak, bir nesil sonra takip edebilmek mümkün olamamaktadır. Bu aslında Selçukluların birleştirici siyasetlerinin bir delilidir.⁸⁰⁷

Tasavvuf ehli kişilerin gayrimüslim halk ile olan yakın ilişkileri ve dinî etkileşimler, gayrimüslim halkın toplum nezdinde benimsendiğinin bir göstergesidir. Gayrimüslim halk ile birlikte yaşama, zamanla gelişen ortak tapınım yerleri, İslam'ın kurallarını hayatlarında çok keskin şekilde uygulamayan göçebe Türkmenler ve mutasavvıfların gayrimüslim halka olan hoşgörüsü de senteze önemli katkılar sunmuş, pek çok kültür ögesinin iki tarafın da yaşantısına girmesine sebep olmuştur.

Gayrimüslim kadınlar ile yapılan evlilikler vurgulanan toplumsal bütünleşme sürecine oldukça önemli katkıda bulunmuştur. Hem Selçuklu hanedanından ve devlet adamlarından, hem de halktan bu tür evlilikleri gerçekleştirenlerin çok sayıda olması bu durumun diğer İslam devletlerinden çok daha olağan karşılanan bir uygulama olduğunu göstermektedir. Kültürel etkileşimi hızlandıran bu evlilikler ile Türk erkekleri, Hıristiyan ve özellikle de Rum kültürünün etkisinde kalıyor ve onların halka bakışı önemli ölçüde etkileniyordu. Diğer yandan gayrimüslim kadınların da bu evlilikler için istekli olmalarında, dinlerini özgürce yaşamalarına verilen izin etkili olmuştur. Hanedan üyeleri veya akrabaları arasındaki evlilikler, hâkim unsuru kültürel ve sosyal açıdan çevreleyip,

⁸⁰⁷Burada belirtmekte yarar var ki sadece Caca Oğlu Vakfiyesi'nde *İslamiyeti yeni kabul etmiş Yakup*, ifadesine rastlanmıştır. Ancak bu bir sıfat değil daha çok açıklama cümlesidir. Bk. Temir, *Caca Oğlu Nur el-Din'in Vakfiyesi*, s.125.

güce ortak olmanın bir yolu olarak da görülmüştür. Sultanların gayrimüslim eşlerinin akrabalarının, Selçuklu Devleti'nde çok önemli vazifeler aldıkları, siyasette de önemli rol oynadıkları bilinmektedir. Bu kişilerin de Müslüman olup olmamalarının kendi inisiyatiflerinde oldukları örneklerle mevcuttur ki bu durum da baskının olmadığı delillerindedir.

Selçuklu ve Bizans hanedan üyelerinin dindaşları olan devletler dururken birbirlerine sığınması ve iyi karşılanması önemli bir hadisedir. Bu da Selçuklu-Rum kültürel birlikteliğinin hem göstergesi ve hem de geliştiricisi olmaktadır. Buralarda hayatlarını geçiren Selçuklu şehzadeleri şüphesiz Bizans kültüründen etkilenmişlerdi. Bunun yanında aynı coğrafyada rakip birer devlet olmalarına rağmen Selçuklu-Bizans ittifakları başta mantıklı gelmemekle beraber gerçekleşmiştir ki bu ittifaklar diğer gayrimüslim devletlerle de olabilmiştir. İttifakların oluşmasında din değil, güç faktörünün etkin olduğu izlenmiştir. Tabii ki tüm bunlara rağmen siyasi erkten payını almak veya gücünü ve etkinliğini artırmak isteyen Selçuklu Hıristiyanlarının bir kısmı önce Haçlıları sonra da Moğolları desteklemişlerdir. Doğu Hıristiyanları güç dengesinin değişmesiyle çıkarları doğrultusunda bir tercihte bulunmuşlar ve genellikle de baştaki umutları hüsrana sonuçlanmış, Anadolu coğrafyasında Türklerle baş başa kalmışlardır.

Selçuklular için *Müslüman* kimliği üst kimlik ve meşruiyet kaynağıydı. Selçuklu sultanları uygulamalarda bu kimliğe uygun hareket etmeye özen göstermişlerdi. Ancak zamanla İslam hukukunun öngördüğü esaslar deforme olmaya başlamıştı. Selçuklular da İslam hukukunu bu şekilde öğrenmişler ve uygulamaya çalışmışlardı. Ancak yaşantılarının öngördüğü müsamahakâr uygulamaların, dönemin diğer İslam devletlerinde pek de kabul edilmediği söylenebilir. Dönemin Müslüman devletlerince çok da alışkın olunmayan bu uygulamaların aslında İslam hukukunun esasına uyduğu varılan sonuçlardan birisidir. Selçuklu Devleti'nde *Türklük* ögesi çok daha ağır basıyordu. Belki de bu nedenle örfî kanunlar da daha etkindi. Böyle olmakla birlikte bu örfî kanunlar mümkün mertebe şer'î hukuka uygun hale getiriliyordu.

Selçukluların İslam hukukuna dayalı uygulamalarından birisi kilise inşa

ve tamiri konusundadır. İslam hukuku mabetlerin ihdas edilmesi veya tamir edilmesi konusunda yasak koymamış, kararı devlet başkanına bırakmıştır. Ancak zamanla İslam ülkesinde mabet inşasının dinen yasak, tamirinin de eski bir mabet olduğunun ve tamire muhtaç olduğunun tespit edilmesiyle mümkün olacağı şeklinde bir anlayış oturmuştur. Dönemin İslam devletleri de bu anlayış üzerine hareket etmişlerdir. Selçuklular ise Anadolu coğrafyasında hem yeni kilise inşasına izin vermiş hem de kiliselerin tamirine müsaade etmiştir. Bir yerin savaşa fethi akabinde Selçukluların yaptıkları ilk işlerden birisi bölgenin/şehrin en büyük kilisesini camiye çevirmektir. Ancak bu uygulama şer'î değil, daha ziyade siyasi zaferin belirtisi olarak yapılan bir uygulamaydı. Bizans'ta ise İstanbul dışında caminin olmaması, çağdaş iki devlet yöneticilerinin din/inanç konusundaki anlayışları hakkında önemli bir göstergedir.

İslam hukukunda gayrimüslim reyanın kıyafetleri konusunda da bir yasak mevcut değildir. Ancak gayrimüslim halkın giymek veya taşımak zorunda oldukları kıyafetler ve renkler Ortaçağ İslam dünyasının üzerinde önemle durduğu bir meseleydi. Anlaşılacağı üzere bu mesele de şer'î değil örfî niteliklidir. Selçuklularda da bu geleneksel yaklaşıma bağlı kalınmaya çalışılmış ancak zannımızca uygulamada titiz davranılmamıştır. Dönemin literatüründe bu hususa dikkat edilmesi şeklinde tavsiye niteliğinde kayıtların olması, uygulamanın zayıflığının göstergesi olarak da yorumlanabilir. Ayrıca dönemin İslam ülkelerinde üzerinde önemle durulan gayrimüslimlerin ata binmelerinin yasak olması gibi durumların Selçuklularda uygulandığına dair bilgiye de sahip bulunmamaktayız.

İslam'da resim/tasvirin yasak olması, tapınma amacıyla kullanılmaları ile ilgili bir mevzu olmasına karşın dönemin İslam dünyasında bu konu, üzerinde önemle durulan bir yasak olarak algılanmıştır. Bu konuda Selçuklu sultanları meseleye taassupla yaklaşmamışlardır. Hem Orta Asya geleneği, hem de Bizans'tan etkilenme ile bilhassa hayvan figürleri yaşamın her alanında kullanılmıştır. Bunu yaparken bilhassa Rum mimar ve ressamlardan etkilendikleri de söylenebilir. Selçukluların bu uygulamalarının da İslam hukukuna ters olmadığı böylece görülmektedir.

Selçukluların insanları zorla İslamlaştırma gibi bir amaçları olmamıştır.

Bu nedenle Selçuklu tarihi boyunca toplu ihtida hareketlerine az rastlanmaktadır ki bu aslında mali sıkıntılara da yol açabileceği düşüncesiyle pek de istenen bir durum değildi. Ancak elbette Müslüman olmak isteyenlerin önünde durulmuyor, bu kişiler hemen Müslümanlarla aynı hak ve sorumluluklara sahip olup İslam toplumunda kolayca yer edinebiliyorlardı.

İslam hukukunda olmamakla birlikte literatürde yanlış bilinen bir gerçek de mürted olanlara üç gün süre verilip, kararından dönmemeleri durumunda başka zorlamalar yapıp neticede öldürülmeleri konusudur. Gerçekte İslam hukukunda bu kişilerin İslam'a dönmesi için teşvikte bulunulması fakat kişinin kararında sabit olması durumunda bir ceza verilmemesi tavsiye edilmektedir. Bu kişinin cezasının sadece Allah tarafında ahirette verileceği belirtilir. Bu konuda da Selçukluların İslam hukukuna uygun şekilde hareket ettiği gözlenmiştir. Selçuklu hanedanından, devlet adamlarından ve halktan bazı kişilerin mürted olduğu, Hıristiyan devletlere gittikleri kaynaklarda yer almasına karşın bu kişilerin mürted olmaları nedeniyle öldürüldükleri bilgisi yazmamaktadır. Hâlbuki sınırların oldukça geçişken olduğu bu zaman diliminde dinden dönme örneklerinin çoğalmasını engellemek için din kullanılarak bu kişilerin öldürülmesi uygulamaya konulabilirdi. İslâm hukukundaki ölüm cezasını gerektiren suç ise casusluktur ve Selçuklular da en ağır cezaları bu fiili gerçekleştiren kişilere uygulamışlardır.

Selçukluların bariz bir şekilde İslam hukukuna uymayan bir uygulaması *kölelik* ile ilgilidir. İslamiyette köle edinmenin tek yolu savaştır ve köle ticareti yasaklanmıştır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim ve hadislerde köle azat edilmesi teşvik edilmiştir. Ancak dönemin İslam devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da uygulama aksi yöndedir. Selçuklularda köle pazarlarının olduğu bilinen bir gerçektir ve coğrafya itibarıyla Selçuklular köle ticareti güzergâhında önemli bir yerde bulunuyorlardı. Devlet başkanları da birbirlerine köle hediye ediyorlardı. Ancak Selçuklularda kölelikten azat edilen kişi sayısının çok fazla olduğu, kölelikten gelen kişilerin hiçbir ayrımcılığa maruz kalmadan yükselebildikleri de bilinen bir gerçektir. Selçuklu sultanları da zaman zaman bizzat toplu olarak köle azat ediyorlardı.

Teze başlarken sorulan sorulardan müslim-gayrimüslim halkın yeme-içme alanında farklılıklarının olup olmadığı sorusuna net bir cevap bulunamamıştır. Sadece şarap/içki ile ilgili kayıtlar mevcut olup başka bir kayıda ulaşılamamıştır. Ancak önemli bir kayıt olmamasından yola çıkılarak yeme konusunda çok büyük farklılıkların olmadığı söylenebilir.

Teze başlarken zihnimizi meşgul eden soru şöyleydi; Selçuklular, oldukça kısa denilebilecek bir süre içinde, tamamen gayrimüslimlerden oluşan tanımadıkları bir coğrafyada, Anadolu Türk-İslam Medeniyetini nasıl vücuda getirebilmişlerdi ve Anadolu coğrafyasının sakinleri bu süreç yaşanırken büyük sancılar çekmiş miydi?

Ulaşılan sonuç ise şöyledir; Selçuklular İslamiyeti çok da uzun zaman önce kabul etmemelerine ve İslam anlayışlarında eski Türklük öğelerini barındırmalarına karşın sıkı bir İslam savunucusu olmuşlardır. Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki uygulamaların çoğunun İslam hukukuna uyduğu gözlemlenmiştir. Taassuptan azade oluşturdukları Anadolu Türk-İslam mozayığında tüm reaya kendine yer bulabilmiştir. Gayrimüslim ahali büyük sıkıntılar çekmeden bu mozayiğe dinlerini değiştirerek veya değiştirmeyerek dâhil olmuşlardır. Türkiye Selçuklularının, yaklaşık 1.000 yıl önce ve ortalama üç asırlık ömürlerinde, coğrafyayı diğer müslim-gayrimüslim devletlerle paylaştığı bir ortamda böyle bir medeniyet inşa edebilmesi ve üstelik bunu zulüm ve baskıyla gerçekleştirmemesi takdire şayan bir durumdur ve bugünkü zihinlerle tahayyülü oldukça zordur.

KAYNAKÇA

Resmî Belgeler

- BAYAT, A. Haydar. “Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Dârüşşifâsı Vakfiyesi”, *Türk Kültürü Dergisi*, S. 333, Ocak 1991, ss. 5-19.
- BAYRAM, Sadi ve KARABACAK, A. Hamdi. “Sahib Ata Fahrü'd-Din Ali'nin Konya, İmaret ve Sivas Gökmedrese Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, S. 13, 1981, ss. 31-69.
- KUCUR, Sadi S.. “Selçuklu Şehir Tarihi Açısından Sivas Gök Medrese (Sahibiye Medresesi) Vakfiyesi”, *Anadolu Selçuklu Şehirleri ve Uygarlığı Sempozyumu -Bildiriler-*, 2009, ss. 337-349.
- TEMİR, Necati. *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara: TTK Basımevi, 1959.
- TURAN, Osman. “Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı”, *BELLE TEN*, C. 11, S. 42, Nisan 1947, ss. 197-235.
- TURAN, Osman. “Selçuklu Devri Vakfiyeleri II. Mübârizeddin Er-Tokuş ve Vakfiyesi”, *BELLE TEN*, C. 11, S. 43, Temmuz 1947, ss. 415-445.
- TURAN, Osman. “Selçuklu Devri Vakfiyeleri III. Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *BELLE TEN*, C. 12, S. 45, Ocak 1948, ss. 17-160.
- TURAN, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- YİNANÇ, Refet. “Selçuklu Medreselerinden Amasya Halifet Gazi Medresesi ve Vakıfları”, ss. 5-22. *Vakıflar Dergisi*, S. 15, Ankara 1982, ss. 5-22.
- YİNANÇ, Refet. “Sivas Abideleri ve Vakıfları II”, *Vakıflar Dergisi*, S. 23, Ankara 1994, ss. 5-18.
- YİNANÇ, Refet. “Sivas Abideleri ve Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 22, Ankara 1991, ss. 15-44.

Müslüman Yazarlara Ait Kaynaklar

- ABÛ BAKR İBN AL-ZAKÎ. *Ravzat Al-Kuttâb va Hadikat al-Bâb*. nşr. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2011. (2. Baskı)
- AHMED BİN MAHMUD. *Selçuknâme*, hz. Erdoğan Merçil, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- AHMED B. SA'D B. MEHDÎ B. ABDÎ'S-SAMED EL-OSMÂNÎ EZ-ZENCÂNÎ. *Sultana Öğütler Alâeddin Keykûbat'a Sunulan Siyasetnâme*, hz. H. Hüseyin Adalıoğlu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005.
- AHMED B. YÛSUF B. ALÎ İBNU'L-EZRAK. *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çvr. Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992.
- ALÂEDDİN ATA MELİK CÜVEYNÎ. *Tarih-i Cihangüşa*, çvr. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2013.
- Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, trc. F. N. Uzluk, Ankara 1952.
- Anonim Selçuknâme*, trc. H. İbrahim ve Fahrettin Coşkun, Ankara: Atıf Yayınları, 2014.
- AZİMÎ. *Azimî Tarihi Selçuklular İle İlgili Bölümler*, yay. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- AZİZ B. ERDEŞİR ESTERÂBÂDÎ. *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, çvr. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- BAYBARS EL-MANSÛRÎ. *et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)*, çvr. Hüseyin Polat, Ankara: TTK Yayınları, 2016.
- Dânişmend-nâme*, hz. Necati Demir, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Düsturnamei Enverî*, nşr. M. Halil Yinanç, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1929.
- EBÛ ABDULLAH MUHAMMED İBN BATTÛTA TANCÎ. *İbn Battûta Seyahatnâmesi I-II*, çvr. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000. (2. Baskı)
- EBU'L HASAN HABİB EL-MAVERDÎ. *El-Ahkâmu's Sultaniye İslam'da Devlet ve Hilafet Hukuku*, çvr. Ali Şafak, İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015.

- EBÜ'L-FİDÂ. *Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, çvr. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- EL HÜSEYİN B. MUHAMMET B. ALİ EL CA'FERİ EL RUGADİ İBNİ BİBİ. *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme*, çvr. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- EL-ÖMERÎ. *Mesâlikü'l-Ebsâr'a göre Anadolu Beylikleri (Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar)*, trc. Yaşar Yücel, Ankara: TTK Yayınları, 1991. İkinci baskı
- HAMDULLÂH MÜSTEVFÎ KAZVÎNÎ. *Nüzhetü'l-Kulûb*, Londra 1915.
- HAMDULLÂH MÜSTEVFÎ KAZVÎNÎ. *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- HASAN B. ABDÜLMÜ'MİN EL-HOYÎ. *Selçuklu İnşâ Sanatı Gunyetü'l-Kâtip ve Münyetü't-Tâlib Rüsûmu'r-Resâil ve Nücûmu'l-Fezâ'il*, haz. C. Yakupoğlu ve Namiq Musalı, Ankara: TTK Yayınları, 2018.
- İBN HALDUN. *Mukaddime I*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988. (2. Baskı)
- İBN KALANÎSÎ. *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çvr. Onur Özatağ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- İBNİ CÜBEYR. *Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname*, çvr. İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008. (2. Baskı)
- İBNİ TAGRİBERDİ. *En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çvr. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- İBNÜ'L ESÎR. *İslâm Tarihi El-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi 8, 9, 10*, trc. A. Ağırakça, B. Eryarsoy vd., İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008.
- İMAD AD-DÎN AL-KÂTİB AL-İSFAHÂNÎ. *Zubdat Al-Nuşra va Nuhbat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çvr. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK Yayınları, 1999. (2. Baskı)
- İMAM EBU YUSUF. *Kitabu'l-Haraç*, çvr. Ali Özek, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973.
- KAMÂL AL-DÎN İBN AL-ADÎM. *Buğyat at-Talab fi Târîh Halab Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, yay. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2011. (2. Baskı)

- KEMÂLÜDDÎN İBNÜ'L-ADÎM. *Zübdetü'l-Haleb Min Târîh-i Haleb'de Selçuklular*, trc. Ali Sevim, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- KERÎMÜDDÎN MAHMUD AKSARAYÎ. *Müsâmeretü'l-Ahbar*, çvr. Mürsel Öztürk, Ankara: TTK Yayınları, 2000.
- KESİK, Muharrem. *Cenâbî Mustafa Efendi'nin el-Aylemü'z-Zâhir fî Ahvâli'l-Evâil ve'l-Evâhir Adlı Eserinin Anadolu Selçukluları ile İlgili Kısımının Tenkidli Metin Neşri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1994, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 36920).
- MEHMED NEŞRÎ. *Kitâb-ı Cihân-Nümâ Neşri Tarihi I*, hz. F. Reşit Unat ve Mehmet A. Köymen, Ankara: TTK Yayınları, 1949.
- MESUDÎ. *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çvr. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2017. (4. Baskı)
- MÎNHÂC-I SİRÂC EL-CÛZCÂNÎ. *Tabakât-ı Nâsırî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çvr. Mustafa Uyar, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- MUHAMMED B. ALÎ B. SÜLEYMAN RÂVENDÎ. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr I-II*, çvr. Ahmed Ateş, Ankara: TTK Yayınları, 1999.
- MUHAMMED BİN HÂVENDŞÂH BİN MAHMÛD MÎRHÂND. *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, trc. ve notlar Erkan Göksu, Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- MÛNECCİMBAŞI AHMED B. LÛTFULLAH. *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir: Akademi Kitabevi, 2001.
- NİĞDELİ KADI AHMED. *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfîdü'l-Halîk C.I (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)*, trc. Ali Ertuğrul, Ankara: TTK Yayınları, 2015.
- NİZAMÜLMÛLK, *Siyasetnâme*, çvr. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011. (8. Baskı)
- SÜLEYMAN B. EŞ'AS ES-SİCİSTÂNÎ EBÛ DÂVÛD. *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi II*, hz. Necati Yeniçel ve Hüseyin Kayapınar, İstanbul: Şamil Yayınevi, 1991.

- ŞİHABEDDİN B. FAZLULLAH EL-ÖMERÎ. *Mesâlikü'l-Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çvr. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- ŞİKÂRÎ. *Karamanname*, haz. Metin Sözen ve Necdet Sakaoglu, İstanbul: Karaman Belediyesi Yayını, 2005.
- USAME İBN MUNKIZ. *Kitâbu'l-İ'tibâr İbretler Kitabı*, çvr. Y. Ziya Cömert, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015. (5. Baskı)
- Ünsi'nin Selçuk Şehnamesi*, Konya: Ülkü Basımevi, 1942.
- YAKUT EL-HAMEVÎ. *Mu'cemü'l-Büldân I-III*, Beyrut 1977.
- YAZICIZÂDE 'ALÎ. *Selçuk-nâme*, haz. Abdullah Bakır, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- ZEKERİYA B. MUHAMMED EL-KAZVÎNÎ. *Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.361337/page/n19>.

Tasavvufî Eserler

- AHMED EFLÂKÎ. *Ariflerin Menkıbeleri*, çvr. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- ELVAN ÇELEBÎ. *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbu'l-Ünsiyye Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi*, haz. İsmail E. Erünsal ve A. Yaşar Ocak, Ankara: TTK Yayınları, 2014. (2. Baskı)
- FERİDÜDDİN ATTÂR. *Mantıku't Tayr*, trc. Gökhan Çetinkaya, İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2017.
- Mesnevî Tercemesi ve Şerhi I-VI*, haz. Abdülbâki Gölpınarlı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1985. (3. Baskı)
- MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN. *Mektuplar*, çvr. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1999.
- MEVLÂNÂ CELÂLEDDİN-İ RÛMÎ. *Fîhi Mâ Fîh*, çvr. M. Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul: Ataç Yayınları, 2013. (6. Baskı)
- MUHAMMED B. ALÎ B. ES-SERRÂC. *Tuffâhu'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh Ruhların Meyvesi ve Kazancın Anahtarı*, haz. Nejdet Gürkan, M. Necmettin Bardakçı ve M. Saffet Sarıkaya, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- MUHYİDDİN İBN ARABÎ. *Fütuhât-ı Mekkiyye 18*, çvr. Ekrem Demirli,

İstanbul: Litera Yayıncılık, 2012.
NECMUDDİN-İ DÂYE, *Sûflerin Seyri Mirsâdu'l-İbâd*, çvr. Hakkı Uygur,
İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2013.
SÜHREVERDÎ, *İşrak Felsefesi Hikmetü'l-İşrak*, çvr. Tahir Uluç, İstanbul:
İz Yayıncılık, 2019. (3. Baskı)
Şeyh Evhadü'd-Din Hâmid El-Kirmânî ve Menâkıb-Nâmesi, trc. Mikail
Bayram, İstanbul: Kardelen Yayınları, 2000.
Yûnus Divanı, hz. Turan Karataş, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Bizans/Rum Kaynakları

ANNA KOMMENA. *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda
İmparator Alexias Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in
Sonrası*, çvr. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996.
GEORGES PACHYMERES. *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çvr. İ. Bihter
Barlas, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016. (2. Baskı)
GEORGIOS AKROPOLİTES. *Vekayinâme*, çvr. Bilge Umar, İstanbul:
Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.
IOANNES KİNNAMOS. *Historia*, hz. Işın Demirkent, Ankara: TTK
Yayınları, 2001.
MİKHAEL ATTALEİATES. *Tarih*, çvr. Bilge Umar, İstanbul: Arkeoloji ve
Sanat Yayınları, 2008.
Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, çvr. Işın Demirkent, Ankara: TTK
Yayınları, 2014.
NİKETAS KHONİATES. *Historia (İoannes ve Manuel Komnenos
Devirleri)*, çvr. Fikret Işıltan, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

Ermeni Kaynakları

AKNERLİ GRİGOR, *Okçu Milletinin Tarihi*, çvr. Hrant D. Andreasyan,
İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007.
Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334), trc. Hrant D. Anderasyan.
Grigos Senyörü Hetum Vekayinamesi, trc. Hrant D. Andreasyan, İstanbul
1946.
Kilikya Kralları Tarihi Vahram Vekayinamesi, trc. Hrant D. Andreasyan,

İstanbul 1946.

MÜVERRİH KİRAGOS. *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar*, trc. Gürsoy Solmaz, Ankara: Elips Kitap, 2009.

MÜVERRİH VARDAN. *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, çvr. Hrant D. Andreasyan, İstanbul: Post Yayınları, 2017.

URFALI MATEOS. *Vekâyi-nâme (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çvr. Hrant D. Andreasyan; notlar: Edouard Dulaurer ve M. Halil Yinanç, Ankara: TTK Yayınları, 2000.

Süryani Kaynakları

EBU'L-FEREC, Gregory (Bar Hebraeus). *Ebu'l-Ferec Tarihi I-II*, çvr. Ö. Rıza Doğul, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

EBÜ'L-FEREC. *Tarih-u Muhtasari'd-Düvel*, çvr. Şerafeddin Yaltkaya, Ankara: TTK Yayınları, 2011.

I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi, çvr. Vedii İlmen, İstanbul: Yaba Yayınları, 2005.

Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi İkinci Kısım (1042-1195), çvr. Hrant D. Andreasyan, 1944.

Frenk/Avrupalı Yazarlara Ait Kaynaklar

Anonim Haçlı Tarihi, hz. Doç. Dr. Ergin AYAN, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.

JEAN DE JOINVILLE, *Bir Haçlının Hatıraları*, çvr. Cüneyt Kanat, Ankara: Vadi Yayınları, 2002.

JOHANNES SCHILTBERGER. *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çvr. Turgut Akpınar, İstanbul: İletişim Yayınları, 1997. (3. Baskı)

Marco Polo'nun Geziler Kitabı, çvr. Ömer Güngören, İstanbul: Yol Yayıncılık, 2017. (2. Baskı)

Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi (1608-1619), trc. Hrand Der Andreasyan, İstanbul: Everest Yayınları, 2013.

RİCOLDUS DE MONTE CRUCİS. *Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*, çvr. A. D. Altunbaş, İstanbul: Kronik Kitap, 2018. (3. Baskı)

SİMON DE SAİNT QUENTİN. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.

TUDELALI BENJAMİN ve RATİSBONLU PETACHİA. *Orta Çağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, çevr. Nuh Arslantaş, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013. (2. Baskı)

WİLHELM VON RUBRUK. *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, çevr. Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012. (2. Baskı)

Telif Eserler

ABDİİMAMOĞLU, Kadir. “Modern Anayasa Hukuku Açısından Medine Vesikası”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, S.5, İstanbul Kış/1994, ss. 38-45.

AKÇAM, Hüseyin. *İslam Aile Hukukunda Gayrimüslimlerin Statüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD, Erzurum 2010, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 263841).

AKDAĞ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul: YKY Yayınları, 2010. (2. Baskı)

AKMAN, Mehmet. “Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, *İLAM Araştırma Dergisi*, C. 1, S. 2, Temmuz-Aralık 1996, ss. 133-144.

AKŞİT, Ahmet. “Niğde'nin Selçuklular Devrindeki Nüfusuna Dair”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXIII/36 (2004), ss. 1-5.

AKŞİT, Ahmet. *Selçuklular Devrinde Niğde Şehri*, Konya: Kömen Yayınları, 2012.

AKŞİT, Ahmet. *Türkiye Selçukluları Devrinde Kayseri Şehri* (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Kayseri 1996, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 52414).

ALEVNUR, Hasan. *Selçuklular Döneminde Gayr-i Müslimler* (Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Manisa 2007, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 230519).

- ANZERLİOĞLU, Yonca. *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2016. (3. Baskı)
- ARNOLD, T. W. *İntişar-ı İslam Tarihi*, çvr. Hasan Gündüzler, Ankara: Akçağ Yayınları, 1971.
- ATEŞ, Ali Osman. *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- AY, Resul. *Anadolu'da Derviş ve Toplum 13-15. Yüzyıllar*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008
- AYAN, Ergin. "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emîrler (I) Mübârizeddîn Çavlı" *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Temmuz 2009, S. 3, ss. 125-139.
- AYAN, Ergin. "Türkiye Selçukluları'nda Köle Emîrler (III) Emîneddîn Mikael", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Sonbahar 2009, S. 9, ss. 9-18.
- AYDIN, M. Akif ve Hamidullah, Muhammed. "Köle", *DİA*, C. 26, 2002.
- AYÖNÜ, Yusuf. "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI-XII. Yüzyıllar)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 25, 2009, ss. 53-68.
- AZAR Jalilian ve Shahram YOUSEFİFAR. "The Positions of the Dhimmis in the Judicial System During the Seljuk Period", ISSN: 0144-221X.
- AZİMLİ, Mehmet. *Farklı Okumalar*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- BAHADIR, Gürhan. "II. Bohemund Döneminde Antakya Haçlı Prensiği (M.S. 1126-1130)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXIII, S. 56, Eylül 2014, ss. 89-110.
- BALİVET, Michel. *Ortaçağda Türkler Haçlılardan Osmanlılara (11.-15. Yüzyıllar)*, çvr. Ela Güntekin, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2004
- BALİVET, Michel. *Romanie Byzantine et Pays de Rûm Turcs*, İstanbul: Les Editions İsis, 1994.
- BALTA, Evangelia. *Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2012. (2. Baskı)

- BARTHOLD, Wilhelm ve KÖPRÜLÜ, M. Fuad. *İslâm Medebiyeti Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004. (3. Baskı)
- BASKICI, M. Murat. *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2009.
- BAYKARA, Tuncer. “Selçuklu Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak Ulucami”, *BELLE TEN*, C. LX, S. 227, Nisan 1996, ss. 33-58.
- BAYKARA, Tuncer. “Selçuklular Devrinde İğdişlik ve Kurumu”, *BELLE TEN*, C. LX, S. 229, Aralık 1996, ss. 681-693.
- BAYKARA, Tuncer. *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Çalışmalar*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 56, 1990.
- BAYKARA, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1, Anadolu'nun İdari Taksimatı*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015. (3. Baskı)
- BAYKARA, Tuncer. *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)*, Ankara: TTK Yayınları, 1997.
- BAYKARA, Tuncer. *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- BAYRAM, Mikail. “Anadolu Selçukluları'nda Devlet Yapısının Şekillenmesi”, *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), ss.61-73.
- BAYRAM, Mikâil. *Selçuklular Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler*, İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2008.
- BODMER, Jean-Pierre. “Selçuklular Anadolu'da”, *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), ss. 33-47.
- BOZKURT, Gülnihal. “İslam Hukukunda Zimmilerin Hukuki Statüleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.3, S. 1-4, 1987, ss. 115-155.
- BRAND, Charles M.. “XI ve XII. Yüzyıllarda Bizans'ta Türk Varlığı”, çevr. Melek Öksüz, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 4, 2008, ss. 115-157.
- BROSSET, M. Felicite. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına*

- Kadar*), çvr. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil, Ankara: TTK Yayınları, 2003.
- BRYER, Anthony. "Greeks and Turkmens: the Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, 1975, ss. 113-148.
- CAHEN, Claude. "İbn Sa'id Sur L'Asie Mineure Seldjuquide", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV, 10-11, ss. 41-50.
- CAHEN, Claude. "Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 17, Ekim 1955-Temmuz 1956, No. 1-4, ss. 348-358.
- CAHEN, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2013. (2. Baskı)
- CAHEN, Claude. *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar)*, çvr. E. Mermi ERENDOR, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2000. (2. Baskı)
- CAHEN, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çvr. Erol Üyepazarcı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012. (4. Baskı)
- CAHEN, Claude. *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çvr. Yaşar Yücel ve Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- CAN, Yılmaz. "H. I-III/ M. VII-IX. Y. Y. İslam Şehri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, Samsun 1992, ss. 109-138.
- CERAN, A. Şeref. *XIII. Asırda Anadolu Selçuklularında Müslim-Gayr-i Müslim Münasebetleri* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Konya 1992, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 21301).
- CERRAHOĞLU, İsmail. "Kur'an-ı Kerim ve Sabiiler", *AÜİFD*, X, Ankara 1962, ss. 103-116.
- ÇETİN, Yusuf ve ÖZAYDIN, Mesut. "Kars Müzesinde Bulunan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Sikkeleri", *Social Sciences Studies Journal*, V. 4, Issue: 23, 2018, ss. 4607-4614.
- ÇİFTÇİ, Cafer. "XIV. Yüzyılda Anadolu'da Uç Beyliklerinin Siyasî ve İktisadî Faaliyetleri", *TÜRKLER*, C. 7, Ankara: Yeni Türkiye

- Yayınları, 2002, ss. 393-406.
- ÇİFTÇİOĞLU, İsmail. “Anadolu Selçuklu Sultanlarının Gayrimüslim Kadınlarla Evlilikleri”, *Journal of World of Turks*, V.5, No.1, 2013, ss. 7-25.
- ÇUÇAK, Muhammed. “İslâmî Literatürlerde Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 7, 2016, ss. 119-139.
- DALGIN, Nihat. “Temel Kaynaklar Çerçevesinde Dinden Dönme ve İnanç Özgürlüğü”, *Malakat* (1-1999), ss. 41-57.
- DALGIN, Nihat. *İslam Hukukuna Göre Müslüman Gayr-i Müslim Evliliği*, Samsun: Etüt Yayınları, 2005.
- DAŞ, Mustafa. “Selçuklu Ülkesinde Bizanslı Mülteciler”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 84, Aralık 2000, ss. 4-12.
- DAŞ, Mustafa. “XIV. Asırda Dinler Arası İletişim: Bizans İmparatoru II. Manuel Palaiologos ve Hacı Bayrâm-ı Velî'nin Ankara Yaptıkları Tartışma”, *Osmanlılar ve Avrupa Seyahat, Karşılaşma ve Etkileşim*, ed. Seyfi Kenan, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- DELİLBAŞI, Melek. “Ortaçağ'da Türk Hükümdarları Tarafından Batılılara Ahidnamelerle Verilen İmtiyazlara Genel Bir Bakış”, *BELLE TEN*, C. XLVII, S. 185, Ocak 1983, ss. 95-103.
- DEMİR, Mustafa ve TURAN, Tufan. “Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Tecrübesinde Gayr-i Müslim Kimliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 2, S. 1, 2007, ss. 188-213.
- DEMİR, Mustafa. *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya: Sakarya Kitabevi, 2005.
- DEMİRKENT, Işın. “Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı İoannes Aksukhos”, *BELLE TEN*, C. LX, S. 227, Nisan 1996, ss. 59-72.
- DUMAN, Ülkü. *Anadolu Selçukluları Devrinde Amasya Şehri* (Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi ABD, Niğde 2010, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 262059).
- DURAK, Koray. “Who are the Romans? The Definition of Bilâd al-Rûm

- (Land of the Romans) in Medieval İslamic Geographies”, *Journal of Intercultural studies*, Vol. 31, No. 3, June 2010, ss. 285-298.
- EDHEM (Eldem), Halil. *Kayseri Şehri*, hz. Kemal Göde, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1982.
- EKİNCİ, E. Buğra. *Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2008.
- ERBAŞ, Ali. “Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri Sürecinde Hıristiyanların İslam’a ve Müslümanlara Bakışı”, *İLAM Araştırma Dergisi*, C. 3, S. 1, Ocak-Haziran 1998, ss. 117-153.
- ERCAN, Yavuz. “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkez Dergisi*, S. 1, 1990, ss. 117 – 125.
- ERCAN, Yavuz. “Türkiye’de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayriüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu”, *BELLETEREN*, C. XLVII, S. 188, Ekim 1983, ss. 1119-1150.
- ERGENÇ, Özer. “Osmanlı Şehrindeki “Mahalle”nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları IV*, İstanbul 1984, ss. 69-78.
- ERKAL, Mehmet. “Cizye”, *DİA*, C. 8.
- ERKİLETLİOĞLU, Halit. “Sultan I. Alâeddin Keykubad Adına Metbû Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi –I. Alaaddin Keykubat Özel Sayısı-*, S. 3, Haziran 1988, ss. 89-95.
- ERÖZ, Mehmet. *Hıristiyanlaşan Türkler*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1983.
- ERSAN, Mehmet. “Ermenilerin Nazarında Haçlılar”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. 2, TTK Yayınları, Ankara 2014. ss. 203-210.
- ERSAN, Mehmet. “Rupenliler Dönemi’nde Kilikya Ermeni Krallığı İle Antakya Haçlı Princepsliği’nin Çukurova’da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XIII, 1998, ss. 83-96.
- ERSAN, Mehmet. *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*, Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- EYİCE, Semavi. “Bertrandon de la Broquiere ve Seyahatnâmesi (1432-1433)”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. 6, İstanbul 1975, ss.

85-126.

EYİCE, Semavi. “Konya’nın Alaeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser: Eflatun Mescidi”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 4, 1970, ss. 269-302.

FAYDA, Mustafa. “Zimmi”, *DİA*, C. 44.

FAYDA, Mustafa. *Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler*, İstanbul: İFAV, 2006.

FAZLIOĞLU, İhsan. “Selçuklular Döneminde Anadolu’da Felsefe ve Bilim”, *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), ss. 152-168.

GIBBONS, Herbert Adams. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çevr. Ragıp Hulusi Özden, Ankara: Altınordu Yayınları, 2017.

GORDLEVSKİ, Vladimir. *Anadolu Selçuklu Devleti*, çevr. Azer Yaran, Ankara: Onur Yayınları, 1988.

GOSHGARIAN, Rachel. “13. Yüzyıl Rûm (Anadolu) ve Ermenistanı’nda Fütüvvet: Selçuklu Taşrasında Reform Hareketleri ve Çoklu İttifakların İdaresi”, *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu’nda Saray ve Toplum*, ed. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, çevr. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), ss. 178-202.

GÖKHAN, İlyas. “Türkiye Selçukluları İle Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasi İlişkiler”, *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I, 2012, ss. 70-108.

GÖKSU, Erkan. “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, S. 24, 2007, ss. 65-84.

GÖKSU, Erkan. “Türkiye Selçuklu Ordusundaki Frenk Ücretli Askerler ve Babaîler İsyanı’nın Bastırılmasındaki Roller”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi*, 74, 2015, ss. 211-233.

GÖKSU, Erkan. *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara: TTK Yayınları, 2010.

GÖYÜNÇ, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara: TTK Yayınları, 1991.

GÖZÜBENLİ, Beşir. “Zekât: Rahmet Getiren Paylaşım”, *İslam’a Giriş*;

- Ana Konulara Yeni Yaklaşımlar*, Ankara: DİB Yayınları, 2006, ss. 310-327.
- GÜNDÜZ, Şinasi. *Yaşayan Dünya Dinleri*, İstanbul: DİB Yayınları, 2007. (2. Baskı)
- GÜNER, Osman. *Resulullah'ın Ehl-i Kitapla Münasebetleri*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1997.
- GÜNEŞ, Ahmet, “İslam Hukukunda Gayrimüslimlerin Vatandaşlık Statüleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 2008, ss. 255-268.
- GÜNGÖR, Harun ve KÜÇÜK, Abdurrahman. *Asya'dan Anadolu'ya Taşınanlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 1999. (2. Baskı)
- HACIGÖKMEN, M. Ali. “Alâeddin Keykubat I.'ın (1220-1237) Kayınpederi Kir Fard Hakkında Bir Araştırma”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, II/1, 2012, ss. 121-130.
- HACIGÖKMEN, M. Ali. “Manuel Mavrozomes ve Türkiye Selçuklu Devletine Hizmeti”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırma Dergisi*, 2017, S. 18, ss. 249-265.
- HACIGÖKMEN, M. Ali. “Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2010, S. 27, ss. 471-488.
- HAMİDULLAH, Muhammed. *İslam Anayasa Hukuku*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2005.
- HAMİDULLAH, Muhammed. *İslam Peygamberi*, çevr. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- HAMİDULLAH, Muhammed. *İslam'a Giriş*, trc. İ. Arif Koytak ve Prof. Dr. Veysel Uysal, İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.
- HASLUCK, F. W. *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam I*, çevr. Timuçin Binder, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- HASLUCK, F. W. *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II*, çevr. Timuçin Binder, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- HİTTİ, Philip K. “Haçlı Seferlerinin Doğu Hıristiyanlığı Üzerindeki Etkileri”, çevr. S. Haluk Kortel, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*,

1/2, 2011, ss. 255-259.

HİTTİ, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çvr. Salih TUĞ, İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.

HUART, Clement, *Mevleviler Beldesi Konya*, çvr. Nezih Uzel, İstanbul: Tercüman Gazetesi 1001 Eser, Kervan Kitapçılık, 1978.

JENNINGS, Ronald J. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 7, No. 1, 1976, ss. 21-57.

KAFADAR, Cemal. *Kendine Ait Bir Roma Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, çvr. Fatih Özgüven, İstanbul: Metis Yayınları, 2017. (2. Baskı)

KALLEK, Cengiz. "Haraç", *DİA*, C.16.

KARA, Seyfullah. *Selçukluların Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plânı*, İstanbul: Şema Yayınevi, 2006.

KAYMAZ, Nejat. *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara: TTK Yayınları, 2009.

KAYMAZ, Nejat. *Pervâne Mu'înü'd-Dîn Süleyman*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970.

KEÇİŞ, Murat. *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, Ankara: TTK Yayınları, 2013.

KENANOĞLU, M. Macit. *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2017. (4. Baskı)

KESİK, Muharrem. "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türklerin Tarihteki İlk Uçuş Denemesi (1162)", *BELLETEN*, C. LXVI, S. 247, Aralık 2002, ss. 839-848.

KILAVUZ, A. Saim. "Gıyar", *DİA*, C. 14.

KIRZIOĞLU, Fahreddin. *Yukarı-Kür Çoruk Boyaları'nda Kıpçaklar İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118,1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, Ankara: TTK Yayınları, 1992.

KOCA, Salim. "Diyar-ı Rum'un (Roma Ülkesi=Anadolu) Türkiye Haline

- Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 28, 2008, ss. 1-53
- KOÇAK, Talat. *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Afyonkarahisar* (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD, Ankara 2008, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 227009).
- KOROBĒİNĒKOV, Dimitri A. “Orthodox Communities in Eastern Anatolia in the Thirteenth to Fourteenth Centuries. Part 2: the Time of Troubles”, *Al-Masaq*, Vol. 17, No. 1, March 2005, ss. 1-29.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. “Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları”, *BELLETEM*, C.7, S. 25, 26, 27, Temmuz 1943, ss. 379-485.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. *Anadolu'da İslamiyet*, hz. Metin Ergun, Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, hz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004. (2. Baskı)
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, hz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2006. (4. Baskı)
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, hz. Orhan Köprülü, Ankara: Akçağ Yayınları, 2103. (13. Baskı)
- KUBAN, Doğan. “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, VII, İstanbul 1968, ss. 53-73.
- KUCUR, Sadi S.. “Selçuklu Türkiye'sinde Bir Mekân Adı: İrmanhâne”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi Osman Turan ve Selçuklular*, S. 12, Eylül 2014, ss. 115-120.
- KURT, Yılmaz. “Sivas Sancağında Kişi Adları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 4, 1993, ss. 223-290.
- KÜÇÜKAŞCI, M. Sabri. “Şehir”, *DİA*, C. 38, 2010.
- LEİSER, Gary. “Anadolu Selçuklularına Dair Araştırmalar, Geline Son Seviye Üzerine Bazı Yorumlar”, *Anadolu Selçukluları Ortaçağ*

- Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, çvr. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), ss. 203-212.
- LEWIS, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*, çvr. B. Sina Şener, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 1996.
- LLOYD, Seton ve RICE, D. Storm. *Alanya (Alâiyya)*, çvr. Nermin Sinemoğlu, Ankara: TTK Yayınları, 1989.
- MERÇİL, Erdoğan. “Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, C.II, Ankara 1990, ss. 709-721.
- MERÇİL, Erdoğan. “Gulâm”, *DİA*, C. 14, 1996.
- MERÇİL, Erdoğan. *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara: TTK Yayınları 2000.
- MERÇİL, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2013. (7. Baskı)
- METİN, Tülay. *Türkiye Selçukluları Devrinde Malatya*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2010, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 277216).
- METİVIER, Sophie. “Les Maurozomai, Byzance et le Sultanat de Rum Note Sur le Sceau Jean Comnene Maurozomes”, *Revue des Etudes Byzantines*, 67(1), ss. 197-207.
- MEVDÛDÎ, Seyyid Ebu'l-Ala. *Kur'an'ın Dört Temel Terimi İlah Rab Din İbadet* (çvr. Mahmut Osmanoğlu), İstanbul: Özgün Yayıncılık, 1999. (7. Baskı)
- NECİPOĞLU, Nevra. “Türklerin ve Bizanslıların Ortaçağda Anadolu'da Birliktelikleri (11. ve 12. Yüzyıllar)”, *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), ss. 74-92.
- OCAK, A. Yaşar. “Toplum, Kültür ve Entelektüel Hayat (1071-1453)”, *Türkiye Tarihi 1071-1453 Bizans'tan Türkiye'ye*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012, ss. 421-487.
- OCAK, A. Yaşar. “Türkiye Selçukluları ve İslam (Genel bir Bakış)”, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslamın Macerası Makaleler-İncelemeler*,

- İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, ss. 123-158.
- OCAK, A. Yaşar. “XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu’da Türk-Hıristiyan Dinî Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü”, *BELLETEN*, C. LV, S. 214, Aralık 1991, ss. 661-673.
- OCAK, A. Yaşar. *Babaîler İsyanı Alevîliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014. (6. Baskı)
- OCAK, A. Yaşar. *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri – XV-XVII. Yüzyıllar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2016. (5. Baskı)
- OCAK, A. Yaşar. *Türk Sûfilîğine Bakışlar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- OCAK, A. Yaşar. *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014. (3. Baskı)
- OCAK, Ahmet. *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002.
- OKIÇ, M. Tayyip. “İslamiyette İlk Nüfus Sayımı”, *AÜİFD*, VII (1958-1959) , ss. 11-20.
- ORAL, M. Zeki. “Aksaray’ın Tarihi Önemi ve Vakıfları”, *Vakıflar* ,Dergisi C. 5 (1962), ss. 223-240.
- ÖZBARAN, Salih. *Bir Osmanlı Kimliği 14-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- ÖZCAN, Koray. “Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i”, *Bilig*, S. 38, Yaz 2006, ss. 161-184.
- ÖZDEMİR, Ahmet. “Uluslararası İlişkiler Alanında İslam Hukukunun Temel İlkeleri-Eman Akdi Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, V. 6, June 2013, ss. 893-904.
- ÖZEL, Ahmet. “Dârülharb”, *DİA*, C. 8.
- ÖZEL, Ahmet. “Gayri Müslim”, *DİA*, C.13.
- PEACOCK, A. C. S. ve YILDIZ, Sara Nur. *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu’nda Saray ve Toplum*, çvr. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018. (2. Baskı)

- PİYADEOĞLU, Cihan. “Büyük Selçuklular Coğrafyasında Yaşayan Hıristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri”, *Prof. Dr. Şevki Nezih Aykut Armağanı*, İstanbul: Etkin Kitaplar, 2011, ss. 243-251.
- POLAT, A. Said. *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İçtimai ve İktisadi Hayat*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 1997, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 61921)
- RAHMAN, Fazlur. *İslam*, Ankara: Selçuk Yayınları, 1996. (4. Baskı)
- RİCE, T. Talbot. *Anadolu Selçuklu Tarihi*, çevr. T. Kaan Taştan, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2015.
- SEVİM, Ali ve MERÇİL, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara: TTK Yayınları, 2002.
- SHUKUROV, Rustam. “Harem Hıristiyanlığı: Selçuklu Şehzâdelerinin Bizanslı Kimliği”, *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu'nda Saray ve Toplum*, ed. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, çevr. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), ss. 97-120.
- SIRMA, İ. Süreyya. “Medine Vesikasının Mevsûkiyeti ile İlgili Bazı Veriler”, *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, S. 5, İstanbul Kış/1994, ss. 46-54.
- SUBAŞI, Ömer. “Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 13, S. 33, 2016, ss. 384-401.
- SÜMER, Faruk. “Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?”, *BELLETTEN*, C. XXIV, S. 96, Ekim 1960, ss. 567-594.
- SÜMER, Faruk. “Selçuklu Tarihinde İğdişler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 35 (Nisan 1985), ss. 9-23.
- SÜMER, Faruk. *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- SÜMER, Faruk. *Yabanlı Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1985.

- SÜSLÜ, Özden. *Tasvirlerle Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2007. (2. Baskı)
- ŞAHİN, Haşim. “Selçuklu Devletlerinin Kuruluş Devirlerinde Etkili Olan Amiller Üzerine Bazı Düşünceler”, *Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayını No:52, 2008, ss. 65-81.
- ŞAHİN, Haşim. “Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 70, 2014, ss. 39-54.
- ŞAHİN, Haşim. “Selçuklular Döneminde Ahiler”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi 1 (Sosyal ve Siyasal Hayat)*, ed. A. Yaşar Ocak, Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006, ss. 299-307.
- ŞAHİN, Haşim. “Şeyh Mecdüddin İshak’ın Türkiye Selçuklu Yönetimi ile İlişkileri”, *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, Konya, 2008, ss. 203-210.
- ŞAHİN, Haşim. *Orta Zamanın Türkleri Orta Çağ İslâm ve Türk Tarihine Dair Yazılar*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015. (3. Baskı)
- ŞEKER, Mehmet. *Anadolu’da Bir Arada Yaşama Tecrübesi -Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar’da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri-*, Ankara: DİB Yayınları, 2015. (5. Baskı)
- ŞEŞEN, Ramazan. “İmad al-Dîn al-Kâtib al-İsfahânî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971, ss. 249-369.
- ŞÜKÜROV, Rüstem. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu’nun Türkleşme Süreci*, hz. İvan Pavli ve Badegül Can Emir, İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- TANERİ, Aydın. *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya: Bilge Yayınları, 1972.
- TAYLOR, Charles, K. Anthony Appiah, Jurgen Habermas vd.; *Çokkültürcülük Tanınma Politikası*, hz. Amy Gutmann, İstanbul: YKY Yayınları, 2018. (5. Baskı)
- TEKCAN, A. Recep, *Anadolu Selçuklu Devleti Merkezi Şehirlerinden*

- Konya ve Kayseri’de şehir Hayatı* (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 310893).
- TEKİNALP, V. Macit. “Palace Churches of the Anatolian Seljuks: Tolerance or Necessity?”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 33, No. 2, 2009, ss. 148-167.
- TOPAL, Nevzat. *Anadolu Selçukluları Devrinde Aksaray Şehri*, Aksaray: Aksaray Valiliği Yayınları, 2009.
- TRİTTON, A. S. *The Calips and Their Non-Muslim Subjects a Critical Study of the Covenant of ‘Umar*, London: Oxford University Press, 1930.
- TUĞ, Salih. “İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı”, *Maliye Araştırmaları Merkezi Konferansları*, S. 7, 1961, ss.179-195.
- TURAN, Osman. “Les Souverains Seldjoukides et Leurs Sujets Non-Musulmans”, *Studia İslamica*, No: 1, 1953, ss. 65-100.
- TURAN, Osman. “Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri”, *BELLE TEN*, C. 28, S. 110, Nisan 1964, ss. 209-227.
- TURAN, Osman. “Selçuk Kervansarayları”, *BELLE TEN*, C. 10, S. 39, Temmuz 1946, ss. 471-497.
- TURAN, Osman. “Selçuklular Zamanında Sivas Şehri”, *DTCFD*, IX/4, Ankara 1951, ss. 447-457.
- TURAN, Osman. “Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku Mîrî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri”, *BELLE TEN*, C. 12, S. 47, Temmuz 1948, ss. 549-574.
- TURAN, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005. (9. Baskı)
- TURAN, Osman. *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2012. (8. Baskı)
- TURAN, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018. (16. Baskı)
- TURAN, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi Türk Dünya Nizâmının Millî, İslâmî ve İnsânî Esasları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003. (14. Baskı)

- TURGAL, H. Fehmi. “Mülga Şer’iye Mahkemeleri Sicilleri Üzerinde İncelemeler”, *II. Türk Tarih Kongresi Kitabı*, İstanbul 1937, ss. 948-962.
- TURNAGİL, A. Reşid. *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1993.
- TÜLÜCE, Adem. *Bizans Tarih Yazımında Öteki Selçuklu Kimliği*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- UYUMAZ, Emine. *Türkiye Selçuklu Devleti’ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. “XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu’daki Fikir Hareketleri ile İçtimaî Müesseselere Bir Bakış”, *III. Türk Tarih Kongresi*, 15-20 Kasım 1943, ss. 287-306.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîlerî, Anadolu Beylikleri, İlhânîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Tşkilâtına Bir Bakış*, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- ÜNAL, Ceren. “Danişmendoğlu Melik Şemseddin İsmail Döneminde Basılmış Bir Bakır Sikke”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 2, Aralık 2011, ss. 507-526.
- ÜNVER, A. Süheyl. *Selçuk Tababeti*, Ankara: TTK Yayınları, 2014. (2. Baskı)
- ÜSTÜNER ÇELİK, Hatime. *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Döneminde Erzurum’da Sosyal ve Kültürel Hayat (Yüksek Lisans Tezi)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 296153).
- VRYONIS, Speros. “Nomadization and İslamization in Asia Minor”, *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, 1975, ss. 41-71.
- VRYONIS, Speros. “Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri”, *Cogito*, S. 29, Güz 2001, İstanbul, Şubat 2016, (7. Baskı), ss. 93-120.
- VRYONIS, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of İslamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, London: University of California Press, 1971.

- WITTEK, Paul. “Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları”, çvr. Mihin Eren, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, 1969, ss. 193-241.
- WITTEK, Paul. “L’Epitaphe d’un Comnene a Konia”, *Byzantion*, X, 1935, ss. 505-515.
- YANAR, Şenay. *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Kayseri’de Kültürel Hayat* (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008. YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 230770).
- YAŞAROĞLU, Hasan. “İslam’da Resim-Heykel Yasağı ve Ahmet Hamdi Akseki’nin Konu Hakkındaki Görüşleri”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 9, 2016, ss. 83-96.
- YAVAŞ, Mehmet. *Selçuklular Döneminde Müslim Gayr-i Müslim Münasebetleri* (Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Manisa 2002, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 125124).
- YAVUZ, Y. Şevki. “Zünnar”, *DİA*, C. 44.
- YILDIZ, S. Nur ve ŞAHİN, Haşim. “Sultanların Yakınında: Mecdüddîn İshak ve İbn Arabî ve Selçuklu Sarayı”, *Anadolu Selçukluları Ortaçağ Ortadoğusu’nda Saray ve Toplum*, ed. A. C. S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, çvr. A. Sait Aykut, İstanbul: YKY Yayınları, 2018, (2. Baskı), ss. 139-161.
- YÖRÜK, Doğan. *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2002, YÖK: Ulusal Tez Merkezi (Tez No. 113780).
- YURDAYDIN, Hüseyin G. “İslam Devletlerinde Müslüman Olmayanların Durumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 27, ss. 97-110.
- ZACHARİADOU, Elizabeth. “II. İzzeddin Keykavus’un Veroia’daki Hristiyan Torunları”, çvr. Şahin Kılıç, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 21, ss. 245-257.

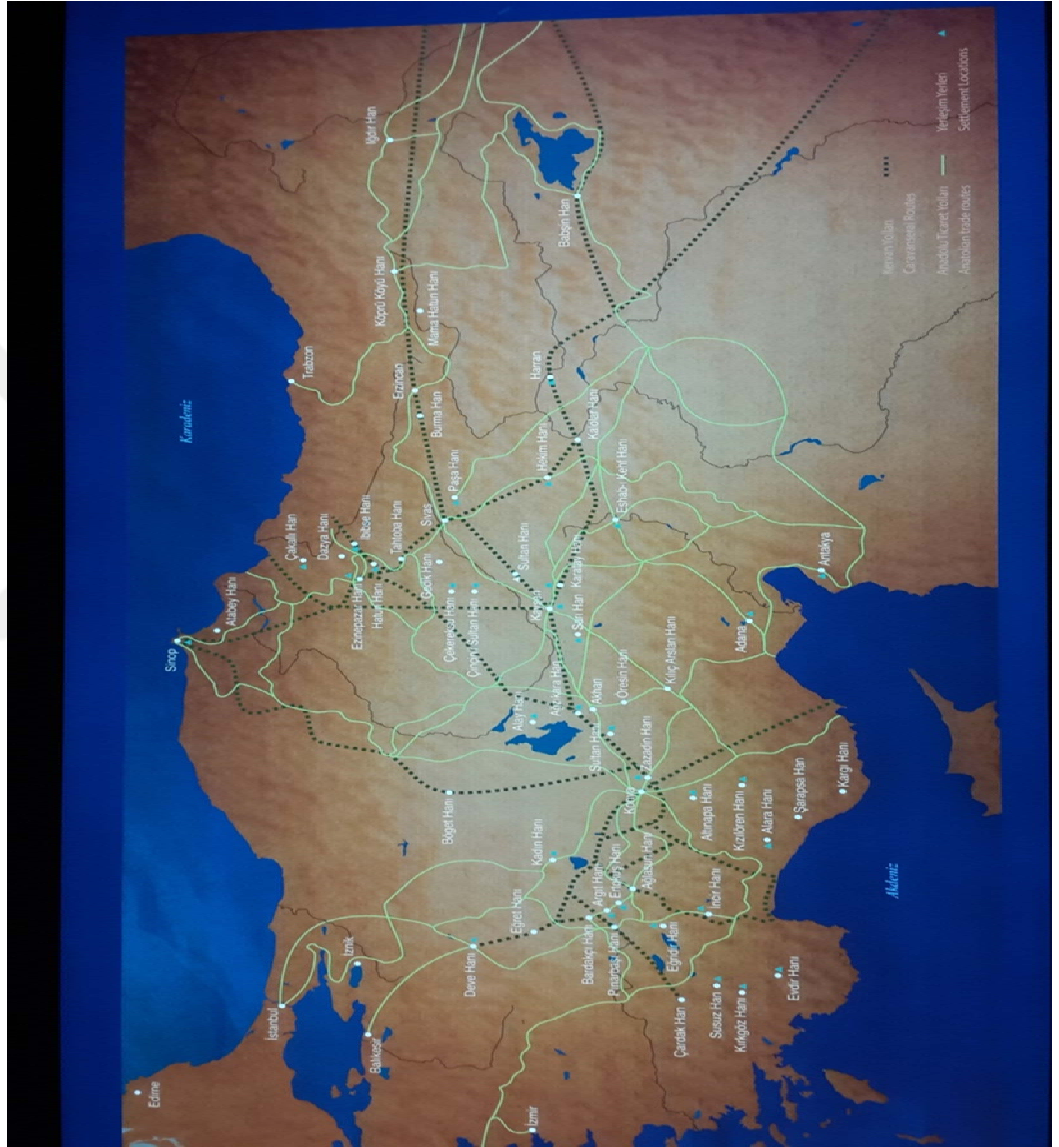
EKLER

EK 1: Türkiye Selçuklu Hükümdarları

1- Süleyman b. Kutalmış	1064-1086
2- Sultan I. Kılıç Arslan	1092-1107
3- Sultan I. Rükneddin Mesud	1107-1156
4- Sultan II. İzzeddin Kılıç Arslan	1156-1192
5- Sultan II. Rükneddin Süleyman	1193-1205
6- Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev	1205-1211
7- Sultan I. İzzeddin Keykavus	1211-1220
8- Sultan I. Alâeddin Keykubat	1220-1237
9- Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev	1237-1246
10- Sultan II. İzzeddin Keykavus	1246-1249
11- II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıç Arslan, II. Alâeddin Keykubat (Müşterek Saltanat)	1249-1254
12- Sultan II. İzzeddin Keykavus (2. Defa)	1254-1256
13- IV. Rükneddin Kılıç Arslan	1256-1257
14- II. İzzeddin Keykavus- IV. Rükneddin Kılıç Arslan (Müşterek Saltanat)	1257-1262
15- Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan	1262-1266
16- Sultan III. Gıyaseddin Keyhüsrev	1266-1283
17- Sultan II. Gıyaseddin Mesud	1283-1297
18- Sultan III. Alâeddin Keykubat	1297-1301
19- Sultan II. Gıyaseddin Mesut (2. Defa)	1301-1305

EK 2: Türkiye Selçuklu Devleti Ticaret Yolları ve Yerleşim Yerleri Haritası

Türkiye Selçukluları devrinde Anadolu'da yerleşim yerleri, ticaret ve kervan yolları. (İslam Eserleri Müzesi Selçuklular Sergisi 30 Mayıs-30 Eylül 2015)

EK 3: Ortodoks Türkler

1949 yılına ait bu fotoğraf, Selçuklu birlikte yaşam siyasetinin en önemli göstergesi olan, bin yıl sonra bile varlıklarını koruyabilen Hıristiyan Türkler'e aittir. (Bk. Balta, *Karamanlılar*, s. 2)

Drapetsona'da muhacirlerin başını sokabilmeleri için alelacele, derme çatma inşa edilmiş gecekondulardan birinin önünde muhacir çocukları. 1949'da çekilmiş bu fotoğrafın yaydığı yoksulluk duygusu, Anadolu kadınının asalet ve hamaratlığının simgesi olan pencereyi süsleyen dantel perdeyle yumuşuyor.

EK 4: Hıristiyan Azizler

13. yüzyıla ait pirinç ibrik ve tunç ayna üzerindeki desenlerde açıkça Hıristiyan etkisinin olduğu görünmektedir. Resimdeki cübbeli azizlerin ellerinde kodeks ve buhurdanlıklar bulunmaktadır. (Bk. Özden Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2007, (2. Baskı), s. 122-124, 173, 357-358, 444-448.)

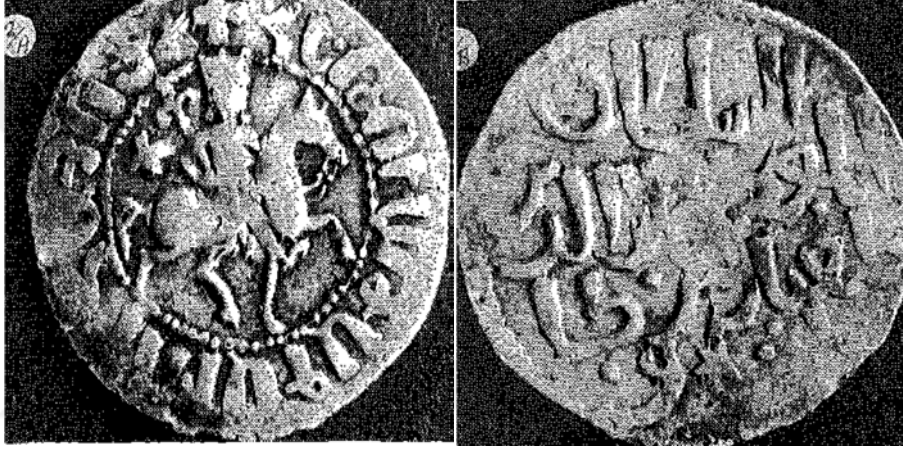
EK 5: Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e Ait Para

Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev bastıracağı paranın üzerine kendisinin ve eşi Tamara'nın resminin çizilmesini istemiş; ancak İslamî çevrelerin tepkisinden dolayı aşağıdaki gibi güneş ve aslan çizilmiştir. Güneş, Tamara'yı, aslan da Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'i temsil etmektedir. Diğer pek çok eserde olduğu gibi burada da Selçukluların tasvirler konusunda taassup göstermediği açıktır. (Yusuf Çetin ve Mesut Özaydın, "Kars Müzesinde Bulunan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Sikkeleri", *Social Sciences Studies Journal*, V. 4, Issue: 23, 2018, s. 4609)

EK 6: Sultan Alâeddin Keykubat Adına Kilikya Ermeni Kralı Tarafından Basılan Para

Paranın Ermeni harfleri ile yazılı ön kısmında “Hetum Takavur Hayut”, arka kısmında “es-Sultan ül-Muazzam Alâeddin Keykubat bin Keyhüsrev” yazmaktadır. (Bk. Halit Erkiletlioğlu, “Sultan I. Alâeddin Keykubat Adına Metbû Meliklerce Bastırılan Müşterek Sikkeler”, s. 90.)

ÖZET

Bu tez, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması ile birlikte Anadolu gayrimüslim halkının karşılaştığı uygulamalar ve bu süreçte yaşananları konu edinmektedir. Anadolu'nun Türkiye'ye dönüşmesi sürecinde müslim-gayrimüslim halkın birlikte yaşam kültürü oluşturması, uygulamaları ve bu uygulamaların İslam hukukuna uygunluğu tezin esas problemini oluşturmaktadır. Bu nedenle gayrimüslimlerin İslam hukukundaki yeri ve İslam tarihindeki uygulamalara dair örnekler incelenmiştir. Selçuklu öncesi Anadolu'nun durumu, Hıristiyan mezhepleri arasındaki çatışmalar gibi olaylar da aktarılarak, Anadolu'da Selçuklu fetihlerine müsait ortam oluşması, ardından Anadolu şehir ve köylerinin Türkleşmesi hadisesi işlenmiştir. Birlikte yaşam kültürü, hoşgörü politikası, âdil sultan kavramları ve bu kavramların Selçuklu Anadolusundaki karşılığının ne olduğu sorularına cevaplar bulunmaya çalışılmıştır. Selçuklu ekonomisindeki gayrimüslim payı, gayrimüslimlerin meşgul oldukları meslekler, uğraşlar, kıyafetler vb. meseleler aydınlatılmaya çalışılmıştır. Gayrimüslim devlet adamları, komutanlar, Bizans ve Selçuklu hanedan üyelerinin birbirlerine sığınması da üzerinde durulan konulardan bazılarıdır.

ÖZGEÇMİŞ

Nazlı ALTUNSOY, 1987 Yılında Kayseri’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini İstanbul’da tamamladı. 2005 yılında GÜNGÖREN AİHL okul birincisi olarak mezun oldu. 2009 yılında Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nden ve Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi İlahiyat Önlisans Programı’ndan mezun oldu. 2013 yılında Prof. Dr. Ali ÖNGÜL danışmanlığında “Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği İlişkileri ve İki Hanedan Arasında Evlilikler” başlıklı yüksek lisans tezini tamamladı. 2010 yılında Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı’nda araştırma görevlisi olarak göreve başladı ve halen görevine devam etmektedir.